

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПОЛІЩУК ОЛЬГА ПАВЛІВНА

УДК 373.3.015.31:17.022.1

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ
ВИХОВНОЇ РОБОТИ

011 – Освітні, педагогічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. П. Поліщук

Науковий керівник: Павелків Роман Володимирович, доктор психологічних наук, професор

Рівне – 2020

АНОТАЦІЯ

Поліщук О. П. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 – Освітні, педагогічні науки. – Рівненський державний гуманітарний університет, Рівне, 2020 рік.

Дисертація є комплексним дослідженням актуальної психолого-педагогічної проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, результати вирішення якої складають сучасну як теоретичну, так і прикладну основу упровадження парадигми Нової української школи, у змісті якої виховний процес розглядається невід'ємною складовою всього освітнього процесу, що орієнтується на загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні.

На основі аналізу становлення і розвитку вітчизняних та зарубіжних філософських, гуманітарних, культурологічних і психолого-педагогічних поглядів на сутність морального виховання зростаючої особистості, формування її морально-ціннісних орієнтацій і їх значення в інтелектуальному, духовному та соціальному становленні молодших школярів, здійснено характеристику цих процесів у двох взаємопов'язаних між собою теоретичних площинах, через: історико-генетичний аналіз проблем формування моралі і духовного світу особистості, її ціннісної сфери і ціннісних ставлень та орієнтацій у педагогічній думці й освітній практиці в різні історичні періоди; характеристику розвитку нормативно-правової, психолого-педагогічної та соціально-педагогічної складової процесів формування досліджуваного феномена в сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній психолого-педагогічній науці й освітньо-виховній практиці закладів початкової освіти.

На підставі такого аналізу виокремлено, досліджено у межах понятійно-категоріальної парадигми і схарактеризовано ключові поняття дослідження: «цінність», «ціннісні орієнтації», «морально-ціннісні орієнтації молодших школярів», «позакласна виховна робота в закладах початкової освіти», «формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи». Сутність поняття «формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи» розглядається нами як цілісний, логічно вибудований процес, у якому ефективно взаємодіють між собою його учасники – молодші школярі, їхні батьки, вчителі закладів початкової освіти та громада, завдяки чому формується комплекс важливих особистісних морально орієнтованих внутрішніх психологічних утворень як екстраполяція кількісних і якісних змін уже набутих моральних детермінант (морального досвіду, моральних почуттів, усвідомлених і сприйнятих моральних норм і правил, системи власних цінностей, ціннісних ставлень й орієнтацій, ціннісної взаємодії, цінності взаєморозуміння і співробітництва) у морально доцільних вчинках, поведінці і діяльності молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Визначено сутнісні ознаки концептуальних положень філософії освіти, культурології, психології та педагогіки про мораль, моральність та моральні цінності, про особистісно орієнтований, гуманістичний, системний і діяльнісний підходи до формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів на основі врахування їхніх вікових особливостей, що стали теоретичною основою дослідження.

Структурними складовими останньої визначено й схарактеризовано теоретичні концепти здійсненого дослідження: перший – актуалізація проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості, виховання її морально доцільної поведінки і вчинків у філософських поглядах мислителів минулих епох та в результатах наукового аналізу розвитку і становлення

української філософської школи минулого і недалекого сьогодення; другий теоретичний концепт – аналіз сучасної нормативно-правової бази для підвищення ефективності морального виховання і формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів; третій концепт складають результати аналізу психолого-педагогічних засад досліджуваної проблеми; четвертий концепт – формування досліджуваного феномена здійснюється ефективно за умови, коли діяльність педагогічного колективу закладу початкової освіти має цілеспрямований характер, чітко сформульовану виховну мету і відповідний зміст позакласної виховної роботи; п'ятий концепт – створення у межах позакласної виховної роботи закладу початкової освіти комфортних умов для засвоєння молодшими школярами накопиченого морального досвіду громади чи суспільства в цілому та посилення його морально-емоційної насиченості; шостий концепт – соціально-психологічна складова процесів як морального виховання, так і формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи; сьомий концепт складає співпраця у межах позакласної виховної роботи закладу початкової освіти і сім'ї як провідного соціального інституту виховання дитини молодшого шкільного віку; восьмий концепт – теоретичні основи організації у їх логічній єдності функцій і значення позаурочної і позакласної виховної роботи та позашкільної освіти як найбільш ефективних систем формування гармонійно розвиненої особистості, її духовності і моралі, ціннісної сфери та громадянської позиції у дозвіллевий час дитини.

Аналіз упровадження у виховну практику закладів початкової освіти результатів здійсненого дослідження дав змогу визначити й схарактеризувати важливі положення, за умови дотримання яких цей процес набуває ефективності й позитивної динаміки, а саме: обґрунтування психолого-педагогічних, і особливо, дидактичних основ побудови змісту позакласної виховної роботи; систематичне залучення молодших школярів у відповідності до їхніх вікових й індивідуальних можливостей, інтересів і освітніх потреб до морально орієнтованої навчально-

пізнавальної, пошукової і дослідницької діяльності чи конкретної як індивідуальної, так і колективної соціально значущої суспільно корисної праці, масових та добродійних заходів; упровадження методики й педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів через добір ефективних форм, методів і засобів засвоєння ними морально-ціннісного досвіду минулих поколінь.

За результатами констатувального етапу дослідження здійснено аналіз сучасного стану сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної діяльності завдяки визначенню і експериментальній перевірці сутності основних компонентів (інтелектуального, мотиваційно-потребнісного, діяльнісного), критеріїв (когнітивного, оцінно-рефлексивного, вчинково-діяльнісного) і їх показників (за ієрархією ціннісних орієнтацій молодшого школяра) та рівнів (низький, середній, достатній) досліджуваного феномена.

На підставі аналізу результатів констатувального етапу визначено й схарактеризовано провідні домінанти формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: перша провідна домінанта – застосування особистісно орієнтованого, ціннісно-мотиваційного, компетентнісного, особистісно діяльнісного та соціально адаптаційного підходів у створенні ефективних умов для побудови молодшим школярем (як за допомоги вчителів, так і самостійно) особистісної траєкторії життєтворчості; друга провідна домінанта – відмова в умовах запровадження Нової української школи від традиційного погляду на моральний розвиток і становлення молодших школярів як складової лише їхнього переважно інтелектуального зростання, на випереджаючий його виховний аспект; третю провідну домінанту складає комплекс вимог (принципів) щодо організації позакласної виховної роботи, метою якої є формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, а саме: загальнопедагогічними принципами в контексті проблеми дослідження є: принцип

дитиноцентризму, природовідповідності і культуровідповідності; традиційними визначено принципи: добровільності і доступності, науковості і системності, наступності й систематичності, варіативності й інтеграції; практичної спрямованості; специфічними принципами є: демократизації, гуманізації, самостійності та активності особистості, життєвої смислотворчої самодіяльності, позитивної мотивації і наслідування, технологізації; четвертою провідною домінантою є актуалізація сучасної діяльнісної парадигми освіти і виховання учнів у закладах початкової освіти в умовах запровадження Нової української школи.

Спроектовано й експериментально підтверджено ефективність трьох основних конструктів внутрішньої побудови розробленої методики формування досліджуваного феномена: перший – обов’язкове врахування під час відбору і конструювання освітньо-виховного змісту орієнтації на навчально-пізнавальне, розвивальне, соціально-адаптаційне, соціалізуюче та виховне його значення; другий – врахування у відборі й експериментальній апробації в закладах початкової освіти найбільш ефективних форм, методів і засобів формування досліджуваного феномена; третій – передбачав створення сприятливих умов для реалізації здобутих морально орієнтованих знань, умінь і навичок молодших школярів у вибудові власних вчинків, поведінки та відповідної навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці та участі у масових і добродійних заходах, що віддзеркалюють рівень сформованості їхніх морально-ціннісних орієнтацій.

Визначено й застосовано у процесі експериментальної роботи найбільш ефективні форми організації позакласної виховної роботи учнів молодшого шкільного віку з формування їхніх морально-ціннісних орієнтацій, а саме: традиційні, інтерактивні, масові; комплекс методів виховання: комунікативно-пізнавальні, мотиваційно-виховні, активні (практичні); засобів: навчально-пізнавальна діяльність та конкретна суспільно корисна праця, масові і добродійні

морально орієнтовані заходи, аудіовізуальні засоби.

Доведено доцільність визначених рівнів упровадження розробленої авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, а саме: перший рівень – початковий, другий рівень – основний, третій рівень – реалізації розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи – розглядався нами як творчо-діяльнісний.

У межах розробленої й експериментально апробованої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів схарактеризовано три взаємопов'язані площини діяльності вчителя закладу початкової освіти. Так, перша – створення умов для ефективного здобуття і засвоєння молодшими школярами системи морально орієнтованих знань, вироблення відповідних умінь і навичок їх практичного застосування; друга – полягає у визначенні прогностичної моделі морально орієнтованої життєдіяльності особистості молодшого школяра у всьому розмаїтті її проявів як в умовах закладу початкової освіти, так і за його межами; третю – складає її управлінський аспект, тобто педагогічний супровід реалізації здобутих морально орієнтованих знань, вироблених умінь і навичок у власних вчинках, поведінці і діяльності молодших школярів

Визначено педагогічні умови ефективною реалізації розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: сутність першої педагогічної умови полягає у визначенні мети і конкретних цілей формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи на кожному з раніше визначених і схарактеризованих рівнів реалізації розробленої авторської методики, з опорою на особистісно орієнтований, діяльнісно спрямований і соціально значущий характер морально орієнтованого виховного змісту; сутність другої педагогічної умови полягає у насиченні процесу позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів емоційно-

ціннісними переживаннями під час вирішення морально орієнтованих проблемних ситуацій; третьою педагогічною умовою було вироблення і розвиток діяльнісно-практичних умінь і навичок морально орієнтованих вчинків, поведінки і діяльності як екстраполяція здатності молодших школярів до ефективного застосування здобутих морально орієнтованих знань у всьому розмаїтті власної життєдіяльності.

Наукова новизна дослідження. *Уперше* на основі актуалізації й аналізу філософсько-культурологічних, психолого-педагогічних і соціально-педагогічних чинників обґрунтовано логічну єдність теоретичних концептів і розроблених провідних доміант формування досліджуваного феномена, обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність основних конструктів внутрішньої побудови розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, складовими якої є морально орієнтований зміст, принципи, традиційні й інноваційні форми, методи, засоби і функції та педагогічні умови її упровадження у виховну практику закладів початкової освіти в умовах Нової української школи;

подано характеристику сутності основних компонентів (інтелектуального, мотиваційно-потребнісного, діяльнісного), критеріїв (когнітивного, оцінно-рефлексивного, вчинково-діяльнісного) і їх показників та рівнів (низький, середній, достатній) сформованості досліджуваного феномена;

уточнено змістові характеристики понятійно-термінологічного апарату дослідження, у межах якого дано формулювання його провідного поняття «формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи», сутність якого розглядається нами як цілісний, логічно вибудований процес, у якому ефективно взаємодіють між собою його учасники – молодші школярі, їхні батьки та вчителі закладів початкової освіти, завдяки чому формується комплекс важливих особистісних морально орієнтованих внутрішніх психологічних утворень, як екстраполяція кількісних і

якісних змін уже набутих моральних детермінант (морального досвіду, моральних почуттів, усвідомлених і сприйнятих моральних норм і правил, системи власних цінностей, ціннісних ставлень й орієнтацій, ціннісної взаємодії, цінності взаєморозуміння і співробітництва) у морально доцільних вчинках, поведінці і діяльності молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи;

набули подальшого розвитку теоретичні і прикладні засади педагогічної діяльності вчителя закладів початкової освіти з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів та управлінський аспект педагогічного супроводу процесів формування досліджуваного феномена.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у конкретизації й практичній реалізації теоретичних і методичних основ формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, що стало можливим завдяки розробці й упровадженню у виховну практику закладів початкової освіти методичного посібника «Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи», Навчальної програми гуртка для учнів молодшого шкільного віку «Я особистість, як я це розумію», відповідного морально орієнтованого методичного і дидактичного забезпечення гурткових, секційних чи клубних занять та рівнів педагогічного супроводу і відповідних рівнів самостійності учнів початкової школи у здійсненні як індивідуальної, так і колективної навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових і добродійних заходах.

Результати дослідження доцільно застосовувати у процесі розробки нових освітніх програм, методичних посібників і рекомендацій для вчителів початкової школи, закладів позашкільної освіти що сприятиме підвищенню ефективності морального виховання молодших школярів в умовах упровадження Нової української школи, а також в освітньо-виховному процесі закладів вищої освіти та системи післядипломної педагогічної освіти.

Результати обробки статистичних даних проведеного педагогічного експерименту методами математичної статистики і їх презентація в табличному і графічному вигляді у змісті дисертації довели, що здобуті результати дослідження є статистично значимими, а отже, підтверджують ефективність розробленої методики та педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, упровадження й застосування якої у закладах початкової освіти і за його межами позитивно впливало на ефективність формування досліджуваного феномена.

Ключові слова: молодші школярі, заклади початкової освіти, морально-ціннісні орієнтації, позакласна виховна робота, методика формування, педагогічні умови.

ABSTRACT

Polishchuk O. P. Formation of moral and value orientations of junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work. – Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for Ph.D in Philosophy degree, specialty 011 – Education, Pedagogical Sciences – Rivne State University for the Humanities, Rivne 2020.

The dissertation is a complex study of the current psychological and pedagogical issue of the formation of moral and value orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work, the results of which make up current theoretical as well as applied basis for the implementation of the New Ukrainian School paradigm. The educational process of this paradigm is considered as an integral component of the entire educational process, based on universal values, including both moral-ethic and moral-value orientations.

Based on the analysis of the formation and development of Ukrainian and foreign philosophical, humanitarian, cultural and psychological-pedagogical views on the essence of moral education of a developing personality, formation of her moral-value orientations and their significance in the intellectual, spiritual and social development in

junior schoolchildren, the characteristic of these processes is given in two interconnected theoretical planes. Particularity in the context of: historical genetic analysis of the issue of moral and spiritual world formation of a personality, her value sphere and values and orientations in pedagogical thought and educational practice in different historical periods; a characteristic of the development of the legal, psychological, pedagogical and socio-pedagogical component of the processes of formation of the phenomenon under study in the modern Ukrainian and foreign psychological and pedagogical sciences and educational practice of elementary education institutions.

Based on such an analysis, the etymology of the key research concepts were identified and investigated in the context of the conceptual-categorical paradigm and their characteristics were given: «value», «value orientations», «moral-value orientations in junior schoolchildren», «extracurricular educational work in elementary education institutions», «shaping of moral-value orientations in junior schoolchildren in the process of the extracurricular educational work».

We consider its essence as a holistic, logically structured process, in which all the participants interact effectively – junior schoolchildren, their parents, elementary school teachers and the community. Due to this, a complex of such important personal moral-oriented internal psychological entities as extrapolation of quantitative and qualitative changes of acquired moral determinants (moral experience, moral feelings, conscious and perceived moral norms and rules, system of own values, values and orientations, value interaction, values of mutual understanding and cooperation) in morally expedient actions, behavior and activity is formed in the junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work.

The essential features of the conceptual provisions of the philosophy of education, culturology, psychology and pedagogy about moral, morality and moral values, about personality-oriented, humanistic, systemic and activity-oriented approaches to the formation of moral-value orientations in junior schoolchildren based on their age-specific features were determined. This became the theoretical basis of the study.

Structural components of the study, its theoretical concepts were determined and characterized:

the first concept is the actualization of the problem of shaping moral and value orientations of a young personality, the development of her morally appropriate behavior and actions in the philosophical views of thinkers of the ancient times and in the process of scientific analysis of the development and formation of the Ukrainian philosophical school of the past and the recent present;

the second theoretical concept is connected with the analysis of the current legal and regulatory documents for improving the effectiveness of moral development and shaping of moral and value orientations in junior schoolchildren;

the third concept is linked with the results of the analysis of the psychological and pedagogical principles of the issue under study;

the fourth one – the development of the phenomenon under study is carried out effectively when the activity of the teaching staff at the elementary education institution is purposeful, with a clearly formulated educational goal and the corresponding content of extracurricular educational work;

the fifth concept is connected with comfortable conditions for junior schoolchildren to assimilate the moral experience of the community or society as a whole and to strengthen its moral and emotional saturation when organizing extracurricular educational work;

the sixth concept – the social and psychological component of the processes of moral development and shaping of moral and value orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work;

the seventh concept – the cooperation of elementary education institution and family as a leading social institute in upbringing of a child of primary school age while organizing extracurricular educational work.

the eighth concept – the theoretical foundations of organization in logical unity of functions and the importance of out-of-class and extracurricular educational work and

extracurricular education, as the most effective systems for formation of a harmoniously developed personality, her spirituality and morality, value sphere and civic stand in the child's leisure time.

The analysis of the implementation of the results of the study into the educational practice of elementary education institutions made it possible to identify and characterize important points. If they are observed, this process becomes effective, and positive dynamics can be observed, namely: substantiation of psychological and pedagogical and, in particular, didactic foundations for organizing the content of extracurricular educational work; systematic involvement of junior schoolchildren into morally oriented education, cognitive and research activity, into specific individual and collective socially significant and useful activity, mass and charitable activity taking into consideration their age and individual abilities, interests and educational needs; implementation of methods and pedagogical conditions for the shaping of moral and value orientations in junior schoolchildren through choosing effective forms, methods and means of assimilation by them the moral and value experience of the past generations.

Based on the determination and experimental verification of the essence of the main components (intellectual, motivational-needy, activity), criteria (cognitive, evaluative-reflexive, action-activity) and their indicators (according to the hierarchy of value orientations of the primary school student) and levels (low, medium, sufficient) for shaping of the investigated phenomenon, the analysis of the current state of shaped moral and value orientations of junior schoolchildren in the process of extracurricular educational activities at the ascertaining stage of the study was carried out.

Based on the analysis of the results at the ascertaining stage, the leading dominants of the formation of moral and value orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work were identified and characterized:

the first leading dominant is the use of personally oriented, value-motivational, competent, personally active and socially adaptive approaches in creating of effective

conditions to construct a personal life trajectory with the help of teachers or independently;

the second leading dominant – rejection from the traditional view of moral development and the formation of junior schoolchildren as a component of their predominantly intellectual growth in the conditions of the New Ukrainian School reform, on its educational aspect;

the third leading dominant is connected with the set of requirements (principles) for the organization of extracurricular educational activities, the purpose of which is the formation of moral and value orientations in junior schoolchildren, namely:

by means of the general pedagogical principles in the context of the problem of the study: the principle of child-centrism, nature and cultural conformity. Such principles as the principles of voluntariness and accessibility, scientific and systematic, continuity and systematic nature, variability and integration, practical orientation are identified as traditionally ones. The specific principles are: democratization, humanization, autonomy and activity of the individual, life-creating self-activity, positive motivation and imitation, technologization;

the fourth leading dominant is the actualization of the modern educational paradigm of education and upbringing of junior schoolchildren in elementary education institutions in the context of the implementation of the New Ukrainian School.

The effectiveness of the three basic constructs of the internal construction of the developed method of shaping the studied phenomenon was designed and experimentally confirmed:

the first is the compulsory consideration for the selection and construction of educational content of the orientation towards the educational-cognitive, educational, developmental, social adaptation, socializing and educational values;

the second is taking into account while selecting and experimental testing of the most effective forms, methods and means of shaping of the studied phenomenon in the institutions of elementary education;

the third construct envisaged the creation of favorable conditions for the realization of the acquired morally oriented knowledge and skills of junior schoolchildren in the development of their own actions, behavior and relevant education and cognitive activity or specific socially significant socially useful, participation in mass and charity events, which reflect the level of their shaped morally value orientations.

In the process of experimental work the most effective forms, methods and means of organizing of extracurricular educational work for junior schoolchildren with the aim of the formation of their moral and value orientations were identified and applied, namely: traditional, interactive, mass forms; complex of methods: communicative-cognitive, motivational-educational, education, active (practical); means: educational and cognitive activity and specific socially useful work, mass and charitable activities, audiovisual means.

The feasibility of certain levels of implementation of the developed author's methodology for shaping of moral-value orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work was proved, namely: the first level is the initial, the second one is the main, the third level of implementation of the developed methodology for shaping of moral-value orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular activities were considered by us as a creative activity.

Regarding to the developed and experimentally tested methodology for the formation of moral and value orientations in junior schoolchildren, three interrelated areas of teacher's activity at elementary education institution were characterized.

Thus, the first is to create the conditions for the effective acquisition and assimilation of the system of morally oriented knowledge by junior schoolchildren, the development by them of appropriate practical application skills;

the second one is to determine the prognostic model or individual program of the morally oriented vital activity of the personality of junior schoolchildren in all the

variety of its manifestations in the conditions of the institution of elementary education as well as beyond it, in particular in the course of extracurricular educational work;

the third is connected with its managerial aspect, that is, pedagogical support for the implementation of the acquired morally oriented knowledge, the developed skills in shaped actions, behavior and activities of junior schoolchildren.

The pedagogical conditions for the effective implementation of the developed methodology for the formation of moral and value orientations in junior schoolchildren in the course of extracurricular work were determined:

The essence of the first pedagogical condition is to determine the purpose and specific goals of the formation of moral-value orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work at each of the previously identified and characterized levels of implementation of the developed author's methodology based on the personality-oriented and actively oriented and socially significant character of the moral-oriented educational content;

The essence of the second pedagogical condition was to saturate the process of extracurricular educational work for the formation of moral-value orientations in junior schoolchildren with emotional-value experiences when solving morally oriented problem situations;

The third pedagogical condition was the design and development of activity-practical abilities and skills and morally-oriented actions, behavior and activity, as an extrapolation of the ability of junior schoolchildren to effectively apply the acquired morally-oriented knowledge, taking into account their individual and age-related capabilities, in the whole diversity of their own life based on shaped moral and value orientations.

implementation of the content, forms, methods and means for shaping moral-value orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work, established educational practice for organizing group, section or club classes in elementary education institutions.

Thus within the context of the pedagogical experiment, we identified a number of positive changes in the professional development of the teachers who participated in the study.

The analysis of the obtained data showed that the teacher's skill, his creative approach to organizing various forms of extracurricular educational activities, the ability to find relevant and interesting topics for junior schoolchildren are most affected by the effectiveness of pedagogical support in shaping moral and value orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work.

Significant positive dynamics were observed in the indicators concerning a systematic, well-planned and well-organized year-long extracurricular educational work. The effectiveness of the organization of cooperation between children, parents and the community in solving important moral-oriented problems and life situations in the context of extracurricular educational work also increased.

There has been a significant increase of the number of teachers who created their personal educational curricula for the work in groups, scenarios of mass events, themed parties, as well as implement projects of morally oriented direction.

Scientific novelty of the study. *For the first time* on the basis of updating and analyzing philosophical, cultural, psychological, pedagogical and socio-pedagogical factors, the logical unity of theoretical concepts and developed leading dominants of the formation of the phenomenon under study is substantiated.

The efficiency of the basic constructs of the internal construction of the developed methodology for shaping moral and value orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work is substantiated and experimentally tested. The components of this methodology are morally oriented content, principles, traditional and innovative forms, methods, means, functions and pedagogical conditions for its implementation in the practice of elementary education institutions in the context of the New Ukrainian School;

the characteristic of the essence of the main components (intellectual, motivation-need, activity), criteria (cognitive, evaluative-reflexive, behavioral-activity) and their indicators (according to the hierarchy of value orientations of the junior schoolchildren) and levels (low, average, sufficient) of the formation of the phenomenon under study *were given*;

the content characteristics of the conceptual and terminological apparatus of the study within which the formulation of its leading concept «shaping of moral and value orientations of junior schoolchildren within extracurricular educational work *were specified*.

Its essence is considered by us as a holistic, logically constructed process in which all the participants such as junior schoolchildren, their parents, elementary school teachers and the community – interact effectively.

Due to this, a complex of important personal moral-oriented internal psychological formations is formed, as an extrapolation of quantitative and qualitative changes of the acquired moral determinants (moral experience, moral feelings, conscious and perceived moral norms and rules, a system of personal values, value relationships and orientations, value interaction, value understanding and cooperation) in morally appropriate actions, behavior and activities of elementary schoolchildren within extracurricular educational work.

The theoretical and applied foundations of the pedagogical activity of teachers of elementary education institutions on the formation of moral-value orientations in junior schoolchildren, the construction of a prognostic model or the individual program of moral-oriented life activity of the personality of a junior schoolchild in the variety of his manifestations and the managerial aspect of pedagogical support of the formation of the phenomenon under study were *further developed*.

The practical significance of the obtained results of the study is in the specification and practical implementation of the theoretical and methodological foundations of the shaping of moral and value orientations in junior schoolchildren in

the process of extracurricular educational work. It has become possible due to the development and implementation into the educational practice of elementary education institutions of extracurricular educational work of the methodological manual «Moral education of junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work», the curriculum of the club «I am a personality, how I understand it», as well as a morally oriented methodical and didactic support of group, section or club activities and levels of pedagogical support for the independence of junior schoolchildren in the implementation of individual as well as collective learning and cognitive activity or specific socially significant socially useful work, participation in mass and charity events

The results of the study should be applied: in the process of developing new curricula, manuals and guidelines for elementary school teachers, out-of-school educational institutions. It will contribute to improving the moral education of junior schoolchildren in the context of the implementation of the New Ukrainian School, as well as in the educational process of higher education institutions and systems of postgraduate pedagogical education.

The results of processing the data of the pedagogical experiment with the methods of mathematical statistics and their presentation in tabular and graphical form in the content of the dissertation proved that the obtained research results are statistically significant, and therefore, confirm the effectiveness of the developed methodology and pedagogical conditions for the formation of morally valuable orientations in junior schoolchildren in the process of extracurricular educational work; Its introduction and application in elementary education institutions had a positive effect on the formation of the phenomenon under study.

Thus, the results of mathematical processing of the obtained experimental data confirmed the validity of the hypothesis and the effectiveness of solving the set research objectives and the correctness of the effectiveness of the objectives of the study.

Key words: junior schoolchildren, elementary education institutions, moral-value orientations, extracurricular educational work, methodology of shaping of moral-value orientations, pedagogical conditions.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях:

1. Поліщук О. П. Позакласна виховна робота як важлива складова навчально-виховного процесу в закладах початкової освіти. KELM: scientific issue of knowledge, education, law and management. *Instytut spraw administracji publicznej*. 2019. Vol. 1 (25). P. 158–166.

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Формування морального виховання молодших школярів у педагогічному процесі школи. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр.* Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 4. С. 335–342.

3. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Моральне виховання як важлива складова становлення особистості молодших школярів. *Нова педагогічна думка*. 2016. № 3 (87). С. 88–90.

4. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Психолого-педагогічні засади розуміння й усвідомлення моральних норм та вимог учнями молодшого шкільного віку. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр.* Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 5. С. 258–265.

5. Поліщук О. П. Вплив навчання та виховання на формування моральної свідомості в молодшому шкільному віці. *Педагогічні науки: зб. наук. пр. / упоряд.: В. Л. Федяєва, О. В. Сараєва; редкол.: В. Л. Федяєва, Н. В. Слюсаренко, О. В. Сараєва та ін.; Херсон. держ. ун-т. Херсон: ВД «Гельветика», 2017. Вип. 79. С. 81–85.*

6. Поліщук О. П. Роль позакласної виховної роботи у формуванні моральних цінностей молодших школярів. *Інноваційна педагогіка: наук. журнал / Причорном. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій*; редкол.: О. О. Ярошинська, О. Н. Хорошковська, К. М. Байша та ін. Одеса: ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2018. Вип. 3. С. 262–264.

7. Поліщук О. П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Науковий часопис: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Бондар, О. В. Биковська, В. В. Борисов та ін.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова*. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 65. С. 69–73.

8. Поліщук О. П. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: провідні домінанти процесу. *Наукові записки: зб. наук. пр. / редкол.: А. М. Коломієць, В. І. Шахов, О. В. Акімова та ін.; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського*. Вінниця: Вид-во ТОВ «Твори», 2019. Вип. 60. С. 33–38.

9. Поліщук О. П. Методика та педагогічні умови формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету / редкол.: С. В. Совгіра, І. І. Демченко, О. Д. Балдинюк та ін.; Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини*. Умань: Візаві, 2019. Вип. 4. С. 127-134.

10. Поліщук О. П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: метод. посіб. Рівне: «ВРМ-ПОЛІГРАФ», 2019. 98 с.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

11. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Особливості реагування молодших школярів на пред'явлені моральні вимоги. *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та молодих науковців (Рівне, 17 трав. 2017 р.)*. Рівне: РДГУ, 2017. С. 110–111.

12. Поліщук О. П. Особливості розвитку моральних знань у молодшому шкільному віці. *Основні напрями розвитку педагогічної науки*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 20–21 жовт. 2017) Херсон, 2017. С. 157–160.

13. Поліщук О. П. Виховання моральних цінностей у сучасній початковій школі. *Актуальні питання педагогіки та психології: шляхи теоретичного і практичного вирішення проблем*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17–18 берез. 2018) Одеса, 2018. С. 82–84.

14. Поліщук О. П. Особливості формування системи морально-ціннісних орієнтацій у молодших школярів. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 квіт. 2018) Харків, 2018. С. 167–170.

15. Поліщук О. П. Формування моральних цінностей як важливий аспект виховання дітей молодшого шкільного віку. *Наука, освіта, суспільство очима молодих* : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців (м. Рівне, 16 травня 2018) Рівне, 2018. С. 129 – 130.

16. Поліщук О. П. Особливості організації позакласної виховної роботи з молодшими школярами. *Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 6 груд. 2018) Суми, 2018. С. 61–65.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження:

17. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Особливості розуміння молодшими школярами моральних категорій у навчально-виховному процесі. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 7. С. 159–164.

18. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Педагогічні умови формування моральної поведінки у молодших школярів. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і*

виховання в закладах освіти: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 17 (60). С. 272–275.

19. Поліщук О. П. Виховання в учнів початкових класів моральних цінностей у процесі позакласної роботи. *Молодий вчений*. Херсон: Молодий вчений, 2018. Вип. 41 (56.1). С. 60–64.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	25
РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	36
1.1. Теоретичні основи дослідження.....	36
1.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження.....	56
1.3. Діагностика сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній виховній роботі сучасних закладів початкової освіти.....	73
Висновки до першого розділу.....	100
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МЕТОДИКИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО- ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ.....	106
2.1. Провідні домінанти формування морально-ціннісних орієнтацій у молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.....	106
2.2. Методика формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічні умови її реалізації.....	127
2.3. Результати дослідно-експериментальної роботи.....	156
Висновки до другого розділу.....	180
ВИСНОВКИ.....	188
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	197
ДОДАТКИ.....	226

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні процеси реформування національної системи освіти, зокрема і початкової у контексті запровадження у практику Концепції «Нова українська школа», детермінують зміни самої парадигми освіти і виховання учнів у вільний від навчання в закладах початкової освіти час. У контексті останнього актуалізація проблем формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи як провідної ідеї і як результату організації освітньо-виховного процесу у цих закладах освіти, вимагає пошуку та розробки ефективного виховного змісту і методики формування досліджуваного феномену.

Державну політику у сфері духовно-морального, гуманістичного і національно-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді окреслено у ряді нормативно-правових документів, зокрема у Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI столітті, Законі України «Про освіту» [88], «Про позашкільну освіту», Указі Президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання» [275], «Нова українська школа» у поступі до цінностей» [160-162], Державному стандарті початкової загальної освіти (проект) [75], Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні [157], «Національній програмі патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства» [158], «Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України» [203], «Концепції позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи» [104], «Концепції позашкільної освіти і виховання» [105], «Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді» [202], «Концепції Нової української школи» [161]. У змісті цих важливих документів зазначається, що в сучасній соціокультурній ситуації головною домінантою виховання визначається формування в особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції.

Філософсько-культурологічне підґрунтя розуміння духовності, моралі, моральності та морального виховання особистості в різних соціально-педагогічних і освітньо-виховних середовищах здійснено у фундаментальних наукових працях В. Ільїна, В. Кременя, Г. Сковороди, В. Сухомлинського, В. Ткаченка, К. Ушинського [109; 239; 269].

Актуальними в контексті проблеми нашого дослідження є наукові праці і здійснені дослідження дитини як суб'єкта активної життєдіяльності на всіх етапах її онтогенезу в соціокультурному чи освітньо-виховному середовищі та психолого-педагогічних механізмів формування її провідних особистісних якостей, ставлень чи орієнтацій К. Абульханової-Славської [282], Г. Балла [7], І. Беха [12-16], Н. Бібік [162], Л. Виготського [59], У. Гласера, В. Лозової [132], А. Леонтєва [128], А. Макаренка [136-138], Р. Павелківа [172-172], Г. Пустовіта [208-211], В. Рибалки, В. Роменця [224], С. Рубінштейна [225], О. Савченко [226-229; 230], О. Сухомлинської [245], Г. Троцько та інших.

Дослідженню проблем морального виховання зростаючої особистості, формування її ціннісної сфери, таких новоутворень у структурі її свідомості, якими є ціннісні орієнтації, присвячено наукові праці Г. Балла [7], І. Беха [16-22], М. Боришевського [44; 46], І. Булах [47; 48], О. Вишневського [53], К. Журби [84; 85; 86], А. Здравомислова [89], Л. Кольберга [306; 307], С. Максименка [139; 140], К. Роджерса [221; 222], С. Рубінштейна [225], Р. Сойчук [242], Н. Скрипник [238], В. Сухомлинського [263; 265; 267], О. Сухомлинської [245; 246], К. Чорної [295], Ш. Шварца [314] та ін.

Характеристиці теоретико-методичних основ побудови освітньо-виховних систем в закладах освіти різних рівнів, дидактичних основ організації освіти і виховання учнів, застосування інтерактивних форм і методик, й особливо, організації їхньої дозвіллевої позакласної та позашкільної освітньо-виховної роботи, зокрема й в умовах Нової української школи, присвячено наукові праці Ю. Бабанського [4], Л. Бельської [10], О. Биковської [36], Н. Бібік [162], В. Вербицького [51], С. Гончаренка [70; 71], І. Кравченко [106], О. Лавроненко [126], О. Лисенко [131], В. Лопатинської [133], В. Мачуського [291],

Л. Навозняк [153], О. Пометун [196], Н. Пташнік [207], Г. Пустовіта [209; 211], В. Редіної, О. Савченко [229], В. Сухомлинського [266], О. Сухомлинської [255; 260], Т. Сущенко [270], С. Удовицької [274], Н. Шагай [298], О. Штихалюк [300] та інших.

Отже, актуальність означеної проблеми зумовлена необхідністю розв'язання низки суперечностей між:

- зростаючими соціально значущими виховними завданнями, що мають вирішувати заклади початкової освіти в умовах упровадження Нової української школи і недостатньо ефективним традиційним змістом морального виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи;

- наявністю комфортних психологічних умов позакласної виховної роботи закладів початкової освіти для формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів (багаторівневий ціннісний освітньо-виховний простір, змога обирати зміст, форми його реалізації, змінювати профілі й інтенсивність власної практичної діяльності, що дає змогу задовольнити інтереси та освітні запити дитини, відсутність оцінок і щоденників тощо) та нерозробленістю ефективних теоретико-прикладних напрямів застосування не лише знаннєвого, а й виховного та педагогічно спрямованого дозвілєвого потенціалу позакласної виховної роботи;

- невідповідністю спрямування і сутності виховних впливів закладу початкової освіти та сім'ї на молодшого школяра та соціальним замовленням щодо налагодження єдності цих впливів;

- систематичним зіткненням організованого виховного впливу закладу початкової освіти і стихійними впливами на особистість молодшого школяра навколишньої дійсності, викликані складним соціально-економічним станом у державі, занепадом духовності суспільства, а відтак, і окремої особистості;

- неоднаковим за своєю сутністю ставленням молодших школярів до вимог закладів початкової освіти, що виконує замовлення суспільства на формування у них морально-ціннісних орієнтацій і переважно однаковими

традиційними формами позакласної виховної роботи, що не враховують швидкоплинні зміни інтересів і потреб дітей та їхніх батьків;

Актуальність проблеми, її недостатня розробленість, а також необхідність розв'язання означених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження – **«Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося відповідно до тематики науково-дослідницької роботи кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету «Теоретичні та методичні засади різновекторності інноватики у вихованні: досвід, реалії, перспективи» (№ держреєстрації: 0115U000268) та «Творче впровадження педагогічних ідей В. О. Сухомлинського в сучасному освітньо-виховному просторі Рівненщини» (№ держреєстрації: 0118U003066). Тема дисертації затверджена вченою радою Рівненського державного гуманітарного університету (протокол № 14 від 28 грудня 2017 року) й узгоджена у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 2 від 28 березня 2018 року).

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми та вивчення освітньо-виховної практики закладів початкової освіти теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічних умов її ефективного упровадження у практику.

Гіпотеза дослідження – формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи набуде позитивної динаміки за умов:

- обґрунтування сутності мети і конкретних цілей формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи на кожному з раніше визначених і схарактеризованих рівнів реалізації

розробленої авторської методики, з опорою на особистісно орієнтований, діяльнісно спрямований і соціально значущий характер морально орієнтованого виховного змісту;

- насичення процесу позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів емоційно-ціннісними переживаннями під час вирішення морально орієнтованих проблемних ситуацій ціннісно-орієнтованої морально доцільної діяльності всіх суб'єктів процесу виховання;

- вироблення і розвитку діяльнісно-практичних умінь і навичок побудови особистісних морально орієнтованих вчинків, поведінки і діяльності як в освітньо-виховному середовищі закладу початкової освіти, так і за його межами у найближчому соціальному оточенні;

- упровадження змісту, форм, методів і засобів формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, вибудованої з урахуванням їхніх індивідуальних і вікових можливостей у виховну практику організації гурткових, секційних чи клубних занять в закладах початкової освіти.

Відповідно до мети й гіпотези визначено такі **завдання дослідження:**

1. З'ясувати стан дослідженості проблеми у педагогічній теорії й виховній практиці та актуалізувати понятійно-категоріальний апарат дослідження.

2. Визначити й схарактеризувати психолого-педагогічні концепти і провідні домінанти формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

3. Теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити ефективність методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічних умов її упровадження у виховну практику закладів початкової освіти.

4. Розробити й упровадити у виховну практику закладів початкової освіти навчально-методичне забезпечення формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Об'єкт дослідження – освітньо-виховний процес закладів початкової освіти.

Предмет дослідження – методика і педагогічні умови формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Досягнення поставленої мети, вирішення завдань, визначених у змісті дослідження та достовірності здобутих результатів у ході виконання експериментальної роботи зумовили вибір сукупності таких **методів дослідження:**

теоретичні – аналіз філософської, соціально-культурологічної, психолого-педагогічної літератури та результатів здійснених досліджень за дотичною тематикою з метою формулювання теоретичних засад і уточнення сутності понятійно-термінологічного апарату дослідження; вивчення, узагальнення передового виховного досвіду закладів початкової освіти, що забезпечило умови для визначення ефективного морально орієнтованого змісту гурткових чи клубних занять, форм, методів і засобів формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи; розроблення методики та педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, моделювання етапів її організації і здійснення спрямованих на залучення учнів початкової школи до систематичної навчально-пізнавальної, пошукової і дослідницької діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, масових і добродійних заходів.

емпіричні – спостереження (пряме і опосередковане), бесіди (індивідуальні та групові), контент-аналіз сценаріїв та виховних заходів, у яких використано розроблений освітньо-виховний зміст, діагностичне анкетування

молодших школярів, батьків розповідь, дискусія, діалог, моделювання педагогічних ситуацій, тестові опитування;

праксиметричні – описовий (описовий) та компаративний (порівняльний) аналіз діяльності учнів молодшого шкільного віку й вчителів з організації і здійснення гурткових чи клубних занять, участі в конкретній соціально значущій суспільно корисній праці, масових і добродійних морально орієнтованих заходів з метою вивчення сучасного стану дослідження проблеми, що дало змогу дібрати теоретичний матеріал, психолого-педагогічні методики діагностики виховних характеристик особистості молодших школярів; експеримент (констатувальний і формувальний) з метою перевірки ефективності методики (змісту, форм, методів і засобів) формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічних умов її запровадження у практику;

статистичні – кількісна та якісна обробка експериментальних даних (у математичній і графічній інтерпретації) та експертне оцінювання розроблених методичних рекомендацій і методичного посібника для виявлення реального стану та динаміки кількісних змін у рівнях сформованості досліджуваного феномена в умовах закладів початкової освіти.

Експериментальна база дослідження. До педагогічного експерименту було залучено 400 учнів 1–4-х класів, які у межах позакласної виховної роботи навчалися у гуртках, секціях, клубах тощо закладів початкової освіти (Рівненської загальноосвітньої школи № 13 I-III ступенів м. Рівне, Рівненської загальноосвітньої школи № 11 I-III ступенів м. Рівне, Олевської гімназії м. Олевськ, Житомирської області, Олевської загальноосвітньої школи № 3 I-III ступенів м. Олевськ, Житомирської області, ЗОШ I-III ступенів смт. Сатанів Городоцького району Хмельницької області) та були залучені до різних форм позакласної виховної роботи. Також до участі в експериментальному дослідженні було залучено 87 учителів: педагоги цих закладів освіти та вчителі, що проходили курси підвищення кваліфікації в Закарпатському інституті

післядипломної педагогічної освіти (м. Ужгород) та Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (м. Рівне).

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що:

уперше на основі актуалізації й аналізу філософсько-культурологічних, психолого-педагогічних і соціально-педагогічних чинників обґрунтовано логічну єдність теоретичних концептів і розроблених провідних доміант формування досліджуваного феномена, обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність основних конструктів внутрішньої побудови розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, складовими якої є морально орієнтований зміст, принципи, традиційні й інноваційні форми, методи, засоби і функції та педагогічні умови її упровадження у виховну практику закладів початкової освіти в умовах упровадження Концепції Нової української школи;

подано характеристику сутності основних компонентів (інтелектуального, мотиваційно-потребнісного, діяльнісного), критеріїв (когнітивного, оцінно-рефлексивного, вчинково-діяльнісного) і їх показників та рівнів (низький, середній, достатній) сформованості досліджуваного феномена;

уточнено змістові характеристики понятійно-термінологічного апарату дослідження, у межах якого дано формулювання його провідного поняття «формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи», сутність якого розглядається нами як цілісний, логічно вибудований процес, у якому ефективно взаємодіють між собою його учасники – молодші школярі, їхні батьки, вчителі закладів початкової освіти та громада, завдяки чому формується комплекс важливих особистісних морально орієнтованих внутрішніх психологічних утворень як екстраполяція кількісних і якісних змін уже набутих моральних детермінант (морального досвіду, моральних почуттів, усвідомлених і сприйнятих моральних норм і правил, системи власних цінностей, ціннісних ставлень й орієнтацій, ціннісної взаємодії, цінності взаєморозуміння і співробітництва) у морально доцільних

вчинках, поведінці і діяльності молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи;

набули подальшого розвитку теоретичні і прикладні засади педагогічної діяльності вчителя закладів початкової освіти з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, побудови прогностичної моделі чи індивідуальної програми морально орієнтованої життєдіяльності особистості молодшого школяра у всьому розмаїтті її проявів та управлінський аспект педагогічного супроводу процесів формування досліджуваного феномена у процесі позакласної виховної роботи.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у конкретизації й практичній реалізації теоретичних і методичних основ формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, що стало можливим завдяки розробці й упровадженню у виховну практику закладів початкової освіти методичного посібника «Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи», Навчальної програми гуртка для учнів молодшого шкільного віку «Я особистість, як я це розумію», відповідного морально орієнтованого методичного і дидактичного забезпечення гурткових, секційних і клубних занять та рівнів педагогічного супроводу й відповідних рівнів самостійності учнів початкової школи у здійсненні як індивідуальної, так і колективної освітньо-пізнавальної діяльності та конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових і добродійних заходах морального спрямування.

Результати дослідження доцільно застосовувати: у процесі розробки нових освітніх програм, методичних посібників і рекомендацій для вчителів початкової школи, закладів позашкільної освіти, що сприятиме підвищенню ефективності формування морально-ціннісних орієнтацій і морального виховання молодших школярів в умовах упровадження Концепції Нової української школи, а також в освітньо-виховному процесі закладів вищої освіти та системи післядипломної педагогічної освіти.

Результати дослідження *впроваджено* в освітньо-виховний процес: Рівненської загальноосвітньої школи №13 I-III ступенів м. Рівне (довідка № 589 від 5. 12. 2019 р.), Рівненської загальноосвітньої школи №11 I-III ступенів м. Рівне (довідка № 695 від 20. 12. 2019 р.), Олевської гімназії м. Олевськ, Житомирської області (довідка № 611 від 12. 12. 2019 р.), Олевської загальноосвітньої школи №3 I-III ступенів м. Олевськ, Житомирської області (довідка № 684 від 20. 12. 2019 р.), ЗОШ I-III ступенів смт. Сатанів Городоцького району Хмельницької області (довідка № 256 від 27. 12. 2019 р.); Закарпатського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти м. Ужгород (довідка № 620 від 19. 12. 2019 р.), Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти м. Рівне (довідка № 01-12/36 від 13. 01. 2020 р.);

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження оприлюднені на науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (м. Рівне, 2017 р.); «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (м. Рівне, 2017 р.); «Основні напрями розвитку педагогічної науки» (м. Чернігів, 2017 р.); «Актуальні питання педагогіки та психології: шляхи теоретичного і практичного вирішення проблем» (м. Одеса, 2018 р.); «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (м. Харків, 2018 р.); «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (м. Рівне, 2018 р.); «Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка» (м. Суми, 2018 р.); *всеукраїнських* – «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості в сучасній Україні» (м. Рівне, 2016 р.); «Наука. Студентство. Сучасність. Тенденції становлення нової школи в Україні: Компетентісний підхід у підготовці сучасного педагога» (м. Миколаїв, 2017 р.); «Гуманітарна парадигма як стратегія інноваційного розвитку освіти» (м. Рівне, 2017 р.); «Суспільні дисципліни як засіб формування цивілізаційної компетентності здобувачів освіти» (м. Рівне, 2018 р.); «Василь Сухомлинський у діалозі із сучасністю: методична спадщина

педагога в контексті ідей Нової української школи» (м. Рівне, 2019 р.), «Сучасна парадигма неперервності розвитку вищої школи в умовах трансформації освітнього простору» (м. Рівне 2020 р.); *регіональних* – Інтернет-конференція «Використання інформаційних технологій у сучасному виховному процесі» (м. Рівне, 2016 р.); «Реформування сучасної освіти: діалог із Василем Сухомлинським» (м. Рівне, 2018 р.); «Виховання особистості в контексті реформування української школи і розвитку педагогічної науки» (м. Рівне, 2019 р.); «Роль особистості у реформуванні української школи: від досвіду до інновацій (до 75-річчя з дня народження Т. Д. Дем'янюк)» (м. Рівне, 2019 р.); звітних наукових конференціях викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне, 2017–2019 рр.); на засіданнях Регіонального комплексного науково-методичного центру інноваційних технологій освітнього процесу та кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету (2016–2019 рр.).

Публікації. Основні теоретичні положення й результати дисертаційної роботи викладено у 19 одноосібних наукових публікаціях, із них 9 – у провідних наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному виданні, 9 – у збірниках наукових праць.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (316 найменувань, із них 13 – іноземною мовою), 10 додатків на 37 сторінках. Загальний обсяг дисертації – 262 сторінки, з них 173 сторінки основного тексту. Робота містить 20 таблиць та 2 рисунки на 29 сторінках.

РОЗДІЛ 1
ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ
ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ
ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1. Теоретичні основи дослідження

Сучасні процеси реформування національної системи освіти, зокрема і початкової, у контексті запровадження у практику положень Концепції «Нова українська школа» детермінують зміни самої парадигми освіти і виховання учнів у вільний від навчання в закладах початкової освіти час. У цьому аспекті актуалізація психолого-педагогічної проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи (як провідної ідеї і як результату організації освітньо-виховного процесу у цих закладах освіти) вимагає пошуку та розробки ефективного виховного змісту і методики формування досліджуваного феномену.

Аналіз генези проблеми морального виховання зростаючої особистості, становлення її духовної і ціннісної сфери в історико-педагогічному вимірі дає змогу зробити висновок, що розвитку кожної з філософсько-культурологічних конструктів побудови суспільних відносин, відповідних їм парадигм педагогічної думки і освіти в Україні відповідали певний зміст, форми і методи організації навчання і виховання дітей, а їх взаємозв'язок з соціально-економічними, політичними і духовними змінами в суспільстві детермінувало відповідні зміни й у змісті, меті і завданнях, застосуванні освітніх і виховних методик у різноманітних освітніх закладах, зокрема, і в позакласній виховній роботі закладів початкової освіти.

Відтак, характеристику цих процесів нами здійснено у двох взаємопов'язаних між собою теоретичних площинах. Перша – це історико-генетичний аналіз проблем формування моралі і духовного світу особистості, її ціннісної сфери і ціннісних ставлень у педагогічній думці й освітній практиці в

різні історичні періоди, на основі розкриття філософсько-культурологічних, соціально-педагогічних, психолого-педагогічних та історико-педагогічних передумов розв'язання досліджуваної проблеми. Друга площина, що логічно пов'язана з першою, – це аналіз і характеристика розвитку нормативно-правової, психолого-педагогічної та соціально-педагогічної складової процесів формування досліджуваного феномена в сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній психолого-педагогічній науках й освітній практиці [24, с. 16-19; 258, с. 3-8; 259, с. 105-111; 155; 254, с. 37-38].

Отже, вихідною позицією у розгляді сутнісних характеристик змісту цих двох напрямів є актуалізація проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості, виховання її морально доцільної поведінки і вчинків у філософських поглядах мислителів минулих епох. Тобто, розкриття досліджуваної проблеми в історико-генетичному контексті є *першим теоретичним концептом*, що складає сутність теоретичних основ дослідження.

Так, свого часу давньогрецькі мислителі визначали моральне в суспільних відносинах, вчинках і діяльності індивіда і розглядали його як корисне і таке, що приносить людині радість з погляду розуму. Відтак, у поглядах Сократа цінності стали центральною категорією, а «благо» трактувалося як досягнута цінність, що має значущість у житті індивіда за рахунок гармонійного поєднання його інтересів з інтересами суспільства, а нормою поведінки є добродійність. Отже, можемо зробити висновок, що характерною рисою морально досконалої особистості стародавні греки вважали естетизм. Щодо ідеальної, гуманної особистості вони вживали слово «калокагатія» (калос – прекрасний, агатос – добрий) і уявляли її як втілення найкращих рис краси та добра в її діях, вчинках і діяльності [58; 49; 57; 73].

Своєю чергою, Платон, продовжуючи розвивати філософські ідеї свого вчителя Сократа, сформулював сутність двох сфер буття індивіда, тобто фізичну, яка, на його думку, є природною та ідеальну, яка, за його переконанням, є надприродною реальністю і стає доступною лише розуму. Ці два світи, як він вважав, пов'язуються між собою «благом». Відтак,

узагальнюючи, можемо зробити висновок, що уявлення древньогрецьких філософів про людські потреби та можливість і способи їх задоволення, а також про сутність прагнення до досягнення «блага» стали фундаментальною основою для подальшого осмислення проблеми цінностей [177, с. 128].

Найбільшого розвитку філософські ідеї про людське буття, цінності, їх сутнісні ознаки, роль і значення отримали за часів Аристотеля, який вплинув на весь подальший розвиток наукової і філософської думки. Саме він акцентував увагу на тому, що кожній людині доводиться здійснювати вільні чи примусові моральні вчинки, серед яких тільки вільні вчинки стають переважно відповідальними. А відтак, головним поняттям, яке зумовлює існування людських уявлень про «бажане» та «належне», є, на його думку, «благо». Благом «...є те, що є кращим для кожного суцього, або те, що робить благами інші причетні до нього речі, тобто ідею блага» [177, с. 127; 1; 180; 219; 134].

Значно пізніше німецький філософ І. Кант сформулював сутність моралі як екстраполяцію вчинків і діяльності людини, що мають безпосередній вплив на корегування суспільних відносин, переважно завдяки спрямованості людей на гуманні і справедливі стосунки, як відображення моральних цінностей притаманних суспільству, а не через примус чи настановлення [83, с. 115-130; 96, с. 246-265].

У філософському трактуванні моральність особистості інший німецький філософ Г. Гегель розглядав як віддзеркалення її вчинків і діяльності, а тому був переконаний, що сформовані моральні цінності, у тому числі спрямованість на дотримання моральних норм суспільства, є соціальною формою абсолютного духу, яка поєднує ідеальне та реальне. На його думку, особистість не лише керується у своїй поведінці вимогами об'єктивної ситуації, а й також своїми внутрішніми спонуками, моральними орієнтирами і цінностями. Наголошуючи на тісному взаємозв'язку між внутрішнім і зовнішнім, об'єктивним і суб'єктивним у поведінці особистості, Г. Гегель зазначав, що у зовнішньому, тобто в своїх діях, вона така сама й у внутрішньому, у своїх ставленнях і цінностях. Наступним висновком є те, що у відповідності до його

поглядів, сформовані внутрішні моральні норми особистості, її ціннісні орієнтації становлять найважливіший регулятор сутності вчинків і поведінки [303, с. 101-103; 304]. Таким чином, можемо констатувати, що філософський контекст цієї проблеми, як у І. Канта, так і у Г. Гегеля, пов'язується з моральним обов'язком і соціальною доцільністю, які забезпечують свободу вибору людині свого власного життєвого шляху.

Аналогічну думку про те, що людина здобуває моральні знання та засвоює свої обов'язки щодо інших у процесі власного життя висловлював також німецький філософ Л. Фейєрбах. Однак, на відміну від І. Канта та Г. Гегеля, він вибудував власний моральний імператив, що полягав у ціннісному ставленні до людини та її обожнюванні. І в той же час філософ наголошував, що за таких умов особистість відповідальна не лише за свої вчинки і наслідки діяльності, але й за оточуючих [182, с. 105-117; 277, с. 53-96; 278, с.150].

Вважаємо, що обґрунтування теоретичних основ досліджуваної нами проблеми без наукового аналізу розвитку і становлення української філософської школи минулого і недалекого сьогодення має односторонній характер. Підтвердженням цієї думки є те, що проблема морального виховання особистості, її духовного світу була в тій чи іншій мірі актуальною на всіх етапах розвитку суспільних відносин, й відповідно педагогічної думки та освіти на теренах сучасної України. Тому короткий історико-генетичний аналіз цієї проблеми дає змогу виявити і схарактеризувати філософсько-культурологічні основи й сутність розвитку педагогічної думки і виховної практики саме у межах історично сформованого українського культурного простору [127; 293, с. 191-208; 236; 283, с. 118-126].

У той же час у процесі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми нами актуалізовано думку О. Сухомлинської про те, що «...розв'язання цього завдання ускладнюється тим, що українська культура знаходиться на певному пограниччі, тобто відчуває на собі постійний (більший або менший в різні часи) різноманітний вплив і тиск різних культур та культурних центрів, що

знаходяться поряд з нею. Для України – це більшою мірою Росія та Польща» [254, с. 37-55].

Все ж, на думку В. Крисаченка, сприйнявши християнство, давній український світогляд виявився настільки стійким і близьким народові, що переважно змінив нав'язану йому християнську обрядовість та персоніфіковані свята, вклавши в них свій власний глибинний світ гармонії з довкіллям та його краси. А сталося це, переконаний В. Крисаченко, тому, що вироблені віками духовні цінності народу йшли від найістотнішого для людини – світу природи і світу діянь [118, с. 277].

Починаючи з X століття, у межах Київської Русі, як зазначає О. Сухомлинська, поширюється стала національна писемність, а «...оскільки навчання організовувалось при церквах і монастирях...», то «...церковний, християнський характер освіти протягом цих віків визначав зміст духовного життя, тобто відображав християнську та релігійно-міфологічну картину світу східних слов'ян, для якої притаманні плюралізм різноманітних філософських позицій, етизація духовного життя» [254, с. 37-55].

Зокрема, теолог, церковний діяч, філософ Іларіон Київський (990–1088) у праці «Слово про закон і благодать» зробив спробу вирішити питання про сутність розвитку людства, розглядаючи його історію як цілісний та закономірний процес, а генезу людства як вияв вищої волі та суб'єктивної спонуки: «Усі країни благий Бог наш помилував і нас не зрікся. Зажадав і порятував нас і в розуміння істини привів, діяння наші милостиві (помірковані) настановив до тих, хто нас оточує...» [92, с. 89-105].

Значно пізніше у філософських працях Стефана Калиновського (1700–1753) схарактеризовано сутність людини як мислячої, розумної та активної істоти, щастя якої досягається за умови дотримання чеснот та моральних настанов, співжиття та поваги до оточуючого світу, як єдиного і неповторного. Філософ вважав, що «...природним називається те, до здобуття чого природа дала нам сприйнятливність з самого початку..., те, що відповідає нашій природі та узгоджується з нею. Коли ці дві ознаки змішані, добродійність може

називатися природною у людини, бо в людини є природна здатність здобувати чесноти, вона має природжені її зародки...» [94, с. 48-54, 69-73].

Окреме важливе місце у розгляді досліджуваної проблеми посідає філософсько-культурологічна спадщина Г. Сковороди, який обґрунтував зв'язок морального виховання підростаючого покоління з життям народу, його традиціями, що знайшло своє відображення в ідеї природовідповідності. Своє бачення виховання особистості філософ сформулював як: «На добро народжувати і добра навчати» [237, с. 105; 199].

Необхідно зазначити, що Г. Сковорода вважав виховання морально-ціннісних орієнтацій у дітей надзвичайно важливим, що знайшло місце у його листах до М. Ковалинського, в одному з яких він писав: «Прекрасна і велична любов до чесноти. Бо не можна не поважати того, в кому вбачаєш оселю чесноти, адже, де любов до чесноти, там повинна бути гідність» [237, с. 228].

Пізніше у філософських працях І. Огієнка розглядається моральна цінність як поняття, що, на його переконання, розкриває позитивну значущість природних, соціальних духовних явищ і чеснот для існування й розвитку суспільства, для потреб і діяльності кожної людини [93;163, с. 31-41; 124, с. 22-23].

У 30-х роках ХХ століття особливого значення моральному вихованню зростаючої особистості в генезі педагогічної теорії і особливо виховної практики надавав А. Макаренко, розглядаючи його як складний і багатогранний процес, основними завданнями якого є формування моральної свідомості, виховання і розвиток моральних почуттів та вироблення умінь і навичок моральної поведінки [138].

Слід акцентувати увагу на тому, що у розвиток і становлення національної системи морального виховання підростаючого покоління уже в середині ХХ століття значний науково-педагогічний внесок здійснив В. Сухомлинський, який вбачав основне спрямування діяльності вчителя й учня в тому, щоб зробити останнього Людиною [112, с. 12-15].

У його «Школі радості» під голубим небом панували дух сердечності, задушевності, чуйності, взаємодовіри та взаємодопомоги. Оскільки основні якості моральності закладаються в людині у школі, поступово «...юнаки та дівчата прагнуть якомога швидше осмислити і правильно оцінити моральну сферу свого внутрішнього світу, визначити своє місце в сучасному й особливо в майбутньому житті» [264, с. 306].

Зокрема, В. Сухомлинський наголошував на тому, що школа, батьки і суспільство мають займатися моральним вихованням дитини, навчати умінням відчувати людину. Педагог вважав, що про моральність можна говорити тільки тоді, коли особистість морально поводить себе в силу внутрішнього спонукання (потреби), коли її власні погляди і переконання виконують функцію самоконтролю. Вироблення таких поглядів, переконань і відповідних їм звичок поведінки і становлять сутність морального виховання [265, с. 17].

Мистецтво виховання моральних цінностей В. Сухомлинський вбачав у мистецтві звертатися до людського серця: «Я твердо переконаний, що багато шкільних конфліктів, які нерідко закінчуються великою бідною, починаються з невміння вчителя говорити з учнями» [261, с. 321; 266].

Саме обґрунтування й упровадження у освітньо-виховний процес Павлівської школи такого підходу, на наше переконання, є незаперечним внеском В. Сухомлинського у теорію, а головне, в практику морального виховання дітей, сутність якого полягала у тому, що «...непорушна основа морального переконання закладається в дитинстві і ранньому підлітковому віці, коли добро і зло, честь і безчестя, справедливість і несправедливість доступні розумінню дитини лише за умови яскравої наочності, очевидності морального сенсу того, що він бачить, робить, спостерігає» [261, с. 170].

Отже, підсумовуючи результати ретроспективного аналізу філософсько-культурологічних і педагогічних поглядів, освітніх парадигм у межах першої теоретичної площини, можемо констатувати про значну увагу до морального виховання і духовного збагачення, виховання морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості у всі часи існування українського народу. Відповідно

останнє знайшло своє відображення в освітній теорії і практиці упродовж століть, у духовному багатстві, етиці і моралі, цінностях, нормах етикету українського народу [155, с. 41-45; 55].

Друга площина, у межах якої нами було здійснено дослідження проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості, що логічно пов'язана з першою, – це аналіз і характеристика розвитку нормативно-правової й психолого-педагогічної та соціально-педагогічної складової процесів формування досліджуваного феномена в сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній психолого-педагогічній науках й виховній практиці. Саме з проголошенням незалежності України питання морального, громадянського і патріотичного виховання зростаючої особистості набули незаперечної актуальності і стали розглядатися на рівні державної політики. Таким чином, створення нормативно-правової бази для підвищення ефективності морального виховання є *другим теоретичним концептом* досліджуваної нами проблеми. Підтвердженням цього висновку є результати здійсненого нами аналізу нормативно-правової основи досліджуваної нами проблеми. Так, у Законі України «Про освіту» підкреслюється, що важливе місце у системі освітньо-виховної діяльності учителя займає позакласна виховна діяльність [88].

Своєю чергою, у змісті «Концепції позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи» зазначається, що основним об'єктом позакласної роботи має бути особистість учня – з його інтересами, потребами, духовним світом, реальними можливостями та прагненнями. Отже, мета позакласної роботи – послідовно реалізовувати ідею «...гармонійного розвитку учнів, їхніх задатків і здібностей, виховання в них почуття національної свідомості й гідності та патріотизму» [104, с. 48-55].

Концептуальні положення досліджуваної проблеми та пріоритетні напрями розвитку освітньо-виховного процесу сучасної школи, формування інтелектуально розвиненої і духовно збагаченої особистості обґрунтовано у змісті «Національної доктрини розвитку освіти в Україні у XXI столітті». Важливо те, що вперше в історії української освіти було актуалізовано

проблему «...особистісної орієнтації освіти і як результат – формування національних і загальнолюдських цінностей особистості». Зокрема, одним з пріоритетних напрямів розвитку освітнього простору визначається підвищення якості формування світогляду і духовного світу дитини у вільний від навчання в загальноосвітній школі час, посилення педагогічно орієнтованої дозвілленої діяльності, залучення дітей та учнівської молоді до важливих суспільно значущих справ, виховання їхніх морально доцільних вчинків і поведінки [156, с. 2-16].

Як зазначається у Білій книзі національної освіти України, розроблення педагогічної теорії, проектування педагогічних систем і змісту та відповідних технологій виховання можуть бути успішними лише за чіткого уявлення про те, на яких засадах ґрунтується взаємодія людини і держави, якого суспільства ми прагнемо, для життя в якій країні готуємо підрастаюче покоління, від повторення яких помилок застерігаємо громадян, наскільки правильно розуміємо, що для цього потрібно зробити. Якщо теорія і практика виховання не дають відповіді на питання, як жити гідно й успішно, вони стають непотрібними, а суспільство втрачає свої гуманістичні функції, перестає бути засобом і живильним середовищем для духовного і морального розвитку особистості. Відповідно, розв'язання завдань виховання моральності молодих громадян потребує ініціативності й відповідальності працівників освіти і науки. Ці якості поряд із мобільністю, соціальною адаптивністю мають розглядатися як соціально значущі під час переходу до ринкової економіки, демократичного суспільства [38, с. 49-51].

У Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні наголошується, що ідеалом виховання є різнобічно та гармонійно розвинена, національно свідома, високоосвічена, життєво компетентна, творча особистість, здатна до саморозвитку і самовдосконалення. У сучасній соціокультурній ситуації головною домінантою виховання визначається формування в особистості ціннісного ставлення до навколишньої дійсності та самої себе, активної за формою та моральної за змістом життєвої позиції [157].

Окреме важливе місце у розвитку ідей морального виховання, зокрема формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, належить Програмі «Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України», у змісті якої науково обґрунтована система загальнокультурних і громадянських цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, які характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, праці, природи, мистецтва, самої себе [203].

У процесі розгляду нормативно-правової основи досліджуваної проблеми окреме важливе місце посідає Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді, у змісті якої актуалізовано положення про те, що найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання «...є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації» [202].

У контексті досліджуваної проблеми актуальними є основні положення Концепції «Нова українська школа», яка на десятиліття вперед визначає мету діяльності закладів освіти України – різнобічний розвиток, виховання і соціалізацію особистості, яка усвідомлює себе громадянином України, здатна до ефективної та конструктивної участі у громадському житті, свідомого життєвого вибору, прийняття відповідальних рішень, самореалізації та громадянської активності. У цьому контексті перед освітянами ставиться завдання формування у вихованців компетентностей, ціннісних ставлень і суджень, які слугуватимуть основою для щасливого особистого життя та успішної взаємодії з суспільством [160].

Наступним актуальним положенням Концепції Нової української школи є зміщення акцентів з засвоєння наукових знань на вироблення і розвиток умінь їх ефективного застосовування, набуття досвіду активної життєдіяльності у процесі розв'язання проблемних ситуацій. Саме тоді, на думку Н. Бібік, «...створюються умови для включення механізмів компетентності – здатності діяти в конкретних умовах і мотивів досягти результату» [162, с. 12].

Відтак, можемо констатувати, що проблема морального виховання підростаючого покоління, формування його морально-ціннісного ставлення до навколишньої дійсності, здобувши визнання й відповідну наукову інтерпретацію на філософсько-культурологічному та законодавчому рівні, набула сьогодні ще й особливого психолого-педагогічного й соціально-педагогічного значення у зв'язку із зростанням ролі моралі у розвитку людських стосунків, відродженням в житті українського суспільства духовно-моральних цінностей і норм спілкування у дусі толерантності, громадянськості і патріотизму. Таким чином, результати аналізу саме психолого-педагогічних засад досліджуваної проблеми складають сутність її *третього теоретичного концепту*.

Як свідчать результати теоретичного аналізу досліджуваної проблеми, фундаментальні основи формування моральних цінностей зростаючої особистості на всіх етапах її онтогенезу у психологічній науці визначені й обґрунтовані І. Бехом, який довів, що моральні цінності є найвищими життєвими цінностями індивіда, які зумовлюють і підпорядковуються іншим цінностям суспільства (національним, політичним, ідеологічним, економічним, освітнім тощо) [35, с. 7-16; 17, с. 5-27; 14; 19, с. 33-38].

У контексті зазначеного вище актуальною є думка Л. Виготського, який вважав, що особистість з'являється тоді, коли людина опановує своєю поведінкою, коли вона сама себе усвідомлює як певну єдність. Людина не завжди усвідомлює її присутність, але сама вона є основою порівняння себе і своїх можливостей з тими вимогами та завданнями, що детермінуються різними ситуаціями соціальної взаємодії [59].

Аналіз теоретичних основ дослідження дав змогу обґрунтувати висновок про те, що проблема морального виховання дітей та учнівської молоді, формування у них моральних цінностей набула особливої актуальності у вітчизняній філософії освіти, психології та педагогіці. Відтак, ця освітньо-виховна проблема займає чільне місце у наукових працях: І. Беґа [31], В. Кременя [108, с. 2-10; 116, с. 7-14.; 115], О. Сухомлинської [251; 245, с. 3;

244, с. 3-7; 260, с. 14-21], М. Кричфалушій [119, с. 58-63], К. Чорної [295], М. Ценка [292, с. 370-373] та ін.

Зокрема, М. Боришевський вважає, що моральні цінності втілюються в найрізноманітніших виявах активності й самоактивності людини, спрямованих на утвердження в міжлюдських стосунках таких начал, як доброта, справедливість, толерантність, щирість, сумлінність, взаємоповага, власна гідність, відповідальність, принциповість [46, с. 34-42; 43, с. 49-57; 45].

Своєю чергою, О. Вишневський і О. Помиткін вважають, що в психолого-педагогічному контексті моральні цінності мають розглядатись як риси особистості людини, що регулюють її діяльність та поведінку [53, с. 3-5; 198].

Розширюючи психолого-педагогічний контекст морального виховання особистості, а у його межах формування морально-ціннісних орієнтацій Г. Балл зазначав, що: «Людина, яка керується у своїй діяльності, поведінці вічними цінностями, завжди має підвищену енергію життя, високий настрій, ініціативність і підприємливість, глибоку віру в свої сили, перемогу добра над злом» [7, с. 5].

У контексті зазначеного вище актуальною є точка зору Н. Болдирева, який акцентував увагу на специфічних особливостях формування моральних якостей особистості. На його думку, цей процес набуває досить помітної позитивної динаміки як у часі, так і в якості сформованих ціннісних орієнтацій за умови залучення учня до багатогранної діяльності, у тих різноманітних відносинах, в які він вступає зі своїми однолітками, з дітьми, які молодші чи старші за нього та з дорослими, саме в комфортних умовах співпраці за межами освітньо-виховного процесу в закладах початкової освіти [40].

Відтак, можемо констатувати, що домінуючим чинником, який сприяє формуванню морально-ціннісних орієнтацій молодшого школяра є його включення у різноманітні процеси взаємодії з об'єктами і суб'єктами навколишньої дійсності, тоді як цілеспрямований педагогічний вплив визначає спрямованість, інтенсивність і глибину сформованості цих морально-ціннісних орієнтацій. А сам процес формування таких орієнтацій у молодших школярів

розглядається як оволодіння ними зразками моральної поведінки, вчинків і діяльності, визнаними у суспільстві.

Відтак, є всі підстави констатувати, що у межах *четвертого теоретичного концепту* моральний розвиток зростаючої особистості здійснюється ефективно за умови, коли діяльність педагогічного колективу закладу початкової освіти має цілеспрямований характер, чітко сформульовану виховну мету і відповідний зміст позакласної виховної роботи. У такий спосіб забезпечуються умови ефективного усвідомлення молодшим школярем моральних норм суспільства, і, відповідно, здійснюється їх прояв у морально орієнтованій поведінці та вчинках як екстраполяція сформованих особистісних моральних якостей та орієнтацій у їхньому ціннісному вимірі. Такий підхід, за нашим переконанням, є ефективним в оволодінні молодшими школярами теоретичними знаннями про сутність і значення моральних норм і правил, а, головне, на думку Р. Павелківа, уміннями відчувати та виявляти відповідні емоції та почуття, дотримуватися певної морально доцільної поведінки у реальному житті [175, с. 40-46].

Зі змістом попереднього теоретичного концепту пов'язана сутність *п'ятого теоретичного концепту*, що полягає у створенні у межах позакласної виховної роботи закладу початкової освіти комфортних умов із засвоєння молодшими школярами накопиченого морального досвіду громади чи суспільства в цілому та посилення його ідейно-емоційної насиченості. За цих умов, як підтверджують результати нашого дослідження, виникає психологічна реакція на почуте, побачене й пережите як прояв певного рівня набутого морального досвіду особистості. А відтак, на думку І. Беґа, актуалізуються властиві їй моральні й етичні оцінки вчинків і поведінки інших та своїх власних, різних життєвих ситуацій, що в результаті має значний вплив на зміну її поглядів і, головне, моральних орієнтацій та переконань [22, с. 5-10; 28].

Аналіз зазначеного вище дав змогу виокремити і схарактеризувати не лише психологічний, але й соціально-психологічний контекст вивчення процесів як морального виховання, так і формування морально-ціннісних

орієнтацій молодших школярів, що складають зміст *шостого теоретичного концепту* досліджуваної проблеми. Саме їх соціально-психологічну складову частково представлено у наукових працях сучасних вітчизняних психологів і педагогів, як-то: Р. Павелківа [176], І. Бега [12; 21, с. 6-17; 20, с. 7-20], М. Боришевського [44], І. Булах [47, с. 44-50], К. Журби [85; 86], С. Максименка [140, с. 11-20], В. Москальця [147, с. 73-84], Н. Скрипник [238] та інших.

У змісті більшості зазначених вище психологічних праць зазначається, що процес розвитку особистості відбувається в системі її взаємодії із соціальним оточенням, що опосередковуються діяльністю та спілкуванням. Саме внаслідок міжособистісної та, головне, соціально колективної взаємодії «Я» індивіда відбувається становлення особистості. В основі філософської антропології, зазначає В. Москалець, лежить ідея про особистість, яка поряд із розвиненими інтелектуальними здібностями має володіти значним духовним потенціалом, моральними ідеалами та цінностями [148].

Свого часу В. М'ясищев зазначав, що основною проблемою моральності є проблема моральних стосунків і взаємодії індивіда з об'єктами і суб'єктами навколишньої дійсності. На його думку, моральність – це продукт суспільного розвитку, а моральні стосунки і взаємодію слід розуміти як «інтегральну» позицію особистості загалом у її соціальному вимірі [151, с. 10-13].

Схожої думки дотримувався і С. Рубінштейн, який зазначав, що зорієнтованість особистості на моральні цінності обумовлена також і соціальними чинниками, ставленням людини до дійсності, де наявність таких цінностей є проявом її небайдужості до оточуючого світу і детермінується усвідомленням значущості різних сторін життя для конкретної людини [225, с. 366].

Відтак, з аналізу зазначеного вище можемо зробити висновок, що моральні цінності – це ідеали людства та окремих його представників, певна досконалість, модель, що спрямовує будь-яку людську дію. Дієвість моральних цінностей виявляється насамперед у вчинках, діяльності і спілкуванні людей, у

їх взаємному ставленні до оточуючого їх світу, у ставленні кожної людини до самої себе. Водночас, моральні цінності визначають сутність ставлень людини до будь-яких інших явищ навколишньої дійсності, оскільки процес їх формування є віддзеркаленням діючої моралі суспільства і розглядаються сьогодні як важливий соціальний феномен у розвитку української державності. Відтак, є всі підстави стверджувати, що саме сформовані моральні цінності та моральні орієнтації особистості мають безпосередній вплив на сутність її діяльності в сучасному соціоприродному середовищі. Отже, моральні цінності й орієнтації є головним і невід'ємним аспектом індивідуальних соціально значущих вчинків і діяльності особистості.

У контексті останнього актуальними, за нашим переконанням, є ідеї І. Манохи і В. Роменця, які розкривають сутність вчинку в моральній діяльності індивіда, де значна увага надається мотивації через компоненти корисності та значущості для індивіда, а результати такої діяльності визнаються цінними оточуючими чи суспільством у цілому [224]. Аналіз останнього дає змогу зробити висновок, що серед психологічних механізмів формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів домінуючими є їхні внутрішні мотиви, потреби, інтереси, ідеї й ідеали та переконання, відповідна власна соціально значуща діяльність у оточуючому соціумі і його оцінка наслідків такої діяльності.

Спираючись на праці І. Беха та М. Боришевського, можемо узагальнити, що сутність моральних цінностей розуміється як комплекс сформованих індивідуальних якостей і переконань, які окремий індивід, соціальна група або суспільство в цілому вважають для себе вартісними, що в кінцевому результаті задовольняє їхні потреби, інтереси, визначені життєво важливі цілі [23, с. 40-47.; 11; 46, с. 34-42].

Окреме важливе місце в сучасній теорії і методиці виховання з розв'язання проблем формування моральності зростаючої особистості, її ціннісної сфери, духовного зростання належать науковим працям О. Сухомлинської, зокрема у змісті виховного напрямку «Педагогіка миру»,

ініціатором якою вона стала, і який набув визнання і практичного застосування в середині 90-х років ХХ століття у переважній більшості закладів освіти України [259, с. 105-111].

Процес становлення і розвитку моральних цінностей дітей та учнівської молоді став предметом вивчення здійснених впродовж останніх років наукових досліджень, у змісті яких соціально-психологічна складова цих процесів є незаперечною, як-то: О. Безкоровайної [9], Л. Кобзаренко [99], Р. Сойчук [241; 242], Т. Ткачук [273], та ін.

Як свідчать результати аналізу теоретичних основ досліджуваної проблеми, актуальними нині є наукові праці І. Беха, К. Чорної, К. Журби, В. Киричок, у яких здійснено виокремлення й розкриття сутності важливих аспектів морального розвитку особистості й механізмів формування її моральних цінностей і ціннісних орієнтацій в освітньо-виховному процесі та позакласній діяльності закладів середньої освіти [24, с. 16-19; 12; 52; 84; 27].

У цьому ж контексті особливої актуальності набувають наукові дослідження, здійснені В. Галузьяком [61], І. Головською [68], В. Драченко [77], А. Зимянським [90], І. Кравченко [106], О. Лисенко [131], Л. Лопатинською [133], О. Матвієнко [142], Н. Пташнік [207], Н. Скрипник [238], Н. Шагай [297] та іншими за дотичною до проблеми нашого дослідження тематикою. У змісті цих досліджень обґрунтовано теоретичні і методичні засади морально-духовного виховання дітей і учнівської молоді, дано ґрунтовну характеристику сутності процесів формування ціннісних орієнтацій молодших школярів і мотиваційно-ціннісних детермінант індивідуального стилю спілкування, розвитку моральної самосвідомості підлітків, їхніх морально-ціннісних орієнтацій та гуманістичних цінностей, моральних вчинків у процесі позакласної і позаурочної виховної роботи чи діяльності закладів позашкільної освіти.

Важливим у розкритті теоретичних основ досліджуваної проблеми є характеристика *сьомого теоретичного концепту*, сутність якого складає співпраця у межах позакласної виховної роботи закладу початкової освіти і

сім'ї як провідного соціального інституту виховання дитини молодшого шкільного віку [181, с. 118-125].

На думку Р. Павелківа, будучи єдиним цілим суспільних відносин на рівні сім'ї й учнівсько-педагогічного колективу закладу початкової освіти діти підпадають під нездоланну силу морально спрямованого педагогічного впливу й за рахунок побудови морально доцільного спілкування і діяльності на рівні «дитина – оточуюче середовище», засвоюють моральні цінності притаманні цим інститутам виховання. У такий спосіб визначають для себе найбільш зрозумілі морально-ціннісні орієнтації, що забезпечують ефективність їхньої власної життєдіяльності в соціумі [173, с. 6-10].

Тоді роль вчителя в освітньо-виховному процесі закладів початкової освіти, за нашим переконанням, має полягати у спільному взаємообумовленому і узгодженому з батьками ознайомленні учнів з моральними нормами та цінностями суспільства, а не в нав'язуванні власних думок чи власних переконань. На думку І. Беха, роль вчителя сьогодні полягає у якісному інтелектуальному і духовному супроводі дитини шляхом її індивідуального розвитку, забезпеченні комфортних психологічних умов співпраці і плідної взаємодії у досягненні життєво важливих для дитини цілей [29, с. 13-16.].

У контексті останнього актуальною є думка К. Роджерса про те, що головною потребою й рушійною силою розвитку дитини є, насамперед, самоактуалізація і самоствердження, визнання нею своєї індивідуальності і розуміння власного місця в соціумі, а роль школи, вчителя і батьків полягає не в прищепленні дітям певних моральних цінностей, а в тому, щоб довірити їм самим усвідомити й оволодівати цими моральними цінностями, різними типами морально орієнтованих вчинків і поведінки [312; 310; 313, с. 70-81; 222; 60, с. 67].

Окреме місце в аналізі досліджуваної проблеми належить розкриттю сутності її *восьмого теоретичного концепту*, який складають наукові праці І. Беха [33, с. 17-18], О. Биковської [37; 183; 36], В. Вербицького [51, с. 13-17; 50, с. 24-27], В. Мачуського [291], О. Матвієнко [142], Г. Пустовіта [213; 211;

82], Т. Сущенко [270], у яких схарактеризовано теоретичні основи, специфіку організації позашкільної освіти, функції і значення позаурочної та позакласної виховної роботи, як найбільш ефективних систем формування гармонійно розвиненої особистості, її духовності і моралі, ціннісної сфери, громадянської позиції та патріотизму у вільний від навчання в закладі середньої освіти час.

Таким чином, нами обґрунтовано припущення, що результатом запровадження теоретичних концептів побудови змісту позакласної виховної роботи, спрямованої на формування у молодших школярів морально-ціннісних орієнтацій, є важливі психологічні новоутворення, які набувають характеру внутрішньої моральної позиції стосовно впливу навколишньої дійсності. А це, своєю чергою, значно розширює можливості інтелектуальної, мотиваційно-потребнісної, діяльнісної сфер як єдності мислення, емоцій, вчинків та дій, завдяки чому активізується осмислення власних моральних ставлень до оточуючого світу і до самої себе на основі сформованих морально-ціннісних орієнтацій. У такому контексті, як підтверджують результати аналізу теорії і виховної практики, формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи у спільній діяльності з закладами позашкільної освіти відбувається найбільш ефективно завдяки створенню комфортних психологічних умов для багатогранної життєдіяльності усіх суб'єктів освітньо-виховної взаємодії, а отже, усвідомлення моральних цінностей, що на думку О. Лавроненко, будуть слугувати підґрунтям їхньої морально доцільної діяльності та поведінки упродовж всього життя [126].

Останнім часом, як підтверджують результати аналізу теоретичних основ досліджуваної проблеми, особливої актуальності набувають проблеми морально-ціннісного виховання учнів, зокрема виховання моральних цінностей засобами позакласної та позашкільної роботи. Приміром, у дисертації Н. Шагай [297]; здійснено визначення й подано характеристику педагогічних умов і методики морального виховання учнів початкових класів у закладах позашкільної освіти, формуванню моральних ставлень молодших школярів у освітньо-виховному процесі школи та сім'ї присвячено дослідження

О. Штихалюк [300]; моральне виховання молодших школярів засобами українського фольклору у закладах позашкільної освіти було предметом дослідження Л. Бельської [10]; важливу складову проблеми морального виховання молодших підлітків, формування їхньої гідності, що надзвичайно актуально в сучасних умовах розвитку українського суспільства і держави у цілому, здійснено у дослідженні С. Удовицької [274].

Аналіз результатів зазначених вище досліджень дає змогу констатувати, що молодший школяр під час участі у різних формах позакласної виховної роботи є не тільки об'єктом педагогічної дії та безпосереднього педагогічного впливу, а й учасником, тобто суб'єктом діалогічної взаємодії з оточуючим світом, завдяки чому активно набуває відповідних знань морального змісту та власного життєвого досвіду. Підтвердженням цього висновку є думка І. Бега про те, що саме у молодшому шкільному віці починає формуватись ядро, базис моральної поведінки, моральних почуттів і моральних орієнтацій та переконань, які дають дитині змогу орієнтуватись й усвідомлювати свою належність до певної нації, місцевості [32, с. 47-55].

У контексті зазначеного вище, Н. Низовських актуалізує увагу на системі життєвих орієнтацій як на сукупності моральних цінностей, інтегрованих особистістю відповідно до усвідомленого і засвоєного морального досвіду, що є визначальними у побудові власного життєвого шляху. Тобто визначення індивідуального життєвого шляху особистістю здійснюється через призму уже сформованих власних ціннісних орієнтацій, завдяки чому вона не лише сприймає оточуючий світ і себе, а й діє у відповідності до них [159, с. 24].

Актуальною у контексті проблеми нашого дослідження є думка І. Бега і К. Чорної стосовно того, що «...процес формування ціннісних орієнтацій є невід'ємною складовою частиною розвитку підростаючої особистості, її відносин, спрямованості, емоційної і мотиваційно-потребнісної сфер» [25, с. 24].

Останнє ще раз підтверджує наше припущення, що сформовані морально-ціннісні орієнтації у молодших школярів спрямовують їхні вчинки і діяльність

в соціумі. У такий спосіб «...моральність є регулятором поведінки людей, гарантом шанобливого ставлення до культурної спадщини усіх народів і націй» [25, с. 11].

Відтак, можемо констатувати, що формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи відбувається завдяки їхній взаємодії з найближчим соціальним оточенням через призму сформованих ставлень, а також певних інтересів, установок та потреб. А отже, підтверджується наше припущення про зв'язок процесів формування морально-ціннісних орієнтацій зі спрямованістю особистості на соціальні та особистісні моральні цінності, що забезпечують їх прояв у власній життєдіяльності. Розуміння останнього дає підстави для висновку про те, що за цих умов актуалізується насамперед орієнтація особистості на стійку внутрішню систему моральних цінностей. Тому, на думку Л. Кольберга, саме на рівні суб'єктивної моралі людина оцінює свою поведінку та поведінку інших [307; 306].

Отже, результати дослідження теоретичних основ проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості на різних етапах її онтогенезу та відображення у філософсько-культурологічній, психологічній і педагогічній науках та у сучасних нормативно-правових документах засвідчує різноманіття наукових концепцій та теоретичних підходів щодо її розв'язання. Однак, за нашим переконанням, залишаються недостатньо розробленими теоретичні та прикладні аспекти формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, уточнення сутності цієї дефініції та її складових у контексті упровадження парадигми Нової української школи, що детермінує необхідність обґрунтування, розроблення й удосконалення змісту, відповідних форм, методів і засобів його практичної реалізації, визначення ефективних педагогічних умов та методики формування досліджуваного феномена.

1.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження

Актуальною донині залишається проблема сучасного трактування понятійно-категоріального апарату в галузі теорії і практики виховання зростаючої особистості на різних етапах її онтогенезу. У цьому контексті проблема формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів набуває особливої значущості, оскільки саме у цьому віці формування свідомості дитини, її ставлення до оточуючого світу, набуття досвіду морально орієнтованих вчинків, поведінки та діяльності відбувається досить інтенсивно. А відтак, у структурі моральних цінностей відображається вибіркоче суб'єктивне ставлення особистості до об'єктивних умов і результатів її життя. Таким чином можемо зробити висновок, що морально-ціннісні орієнтації відображають життєві смисли, моральні потреби зростаючої особистості та її ставлення до життя, що обумовлено дотриманням чи ігноруванням моральних норм суспільства. Таким чином, можемо зробити висновок, що морально-ціннісні орієнтації як провідна складова формування свідомості і самосвідомості молодших школярів є важливою складовою розвитку духовної сфери індивіда.

У цьому контексті розгляд і характеристики понятійно-категоріального апарату дослідження, за нашим переконанням, дає змогу систематизувати і удосконалити діючі та обґрунтувати сутність нових понять і термінів в галузі морального виховання зростаючої особистості. І як результат, стає можливим створення власної і логічно завершеної понятійно-категоріальної конструкції дослідження проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Актуальним в аспекті розкриття її характеристики понятійно-категоріального апарату нашого дослідження є теоретичне обґрунтування сутності ключового поняття нашого дослідження «цінності», що знайшло своє трактування як у минулому людської цивілізації (Див. підрозділ 1.1.), так і у

сучасних філософсько-культурологічних парадигмах побудови суспільства знань і розвитку інформаційного суспільства [115; 111, с. 6-13; 109, с. 9-48; 110, с. 93; 114, с. 4], а також в енциклопедичних виданнях, дисертаційних дослідженнях та педагогічних виданнях.

Поняття «*цінність*» трактується як духовне утворення, що функціонує завдяки моральним та естетичним категоріям визнаних суспільством, суспільними ідеалами та є критерієм оцінки людських діянь [289, с. 651]; як позитивне та негативне розуміння речей, подій, духовних витворів суспільства або окремої людини [288, с. 569]; як поняття, що вказує на людське, соціальне та культурне значення певних явищ навколишнього світу [281, с. 732]; як невід'ємна частина відносин людини зі світом, в якому протікає її життєдіяльність і пізнання, значущість певних реалій дійсності з точки зору задоволення матеріальних і духовних потреб, інтересів людини, це те, що може цінувати особистість, що для неї є значущим і важливим [81, с. 992].

Актуальною в контексті проблеми нашого дослідження і зазначеного вище є твердження А. Маслоу про те, що цінності людини мають у своїй основі глибоко і у той же час різне сприйняття нею фізичного, соціального та власного психологічного світу, організація якого безпосередньо пов'язана з індивідуальною системою вартостей [141, с. 316].

Отже, можемо зробити висновок, що цінності утворюють багаторівневу ієрархічну систему, яка допомагає людині здійснювати життєві вибори й самовизначатися у різноманітних життєвих ситуаціях. Підтвердженням останнього є думка М. Шелера про те, що ціннісна ієрархія вибудовується із самої сутності цінностей та не стосується лише «відомих» із них [299, с. 305].

Узагальнюючи, можемо зробити висновок, що «цінність» як соціально значуща категорія характеризує значущість тих чи інших реалій навколишньої дійсності з точки зору задоволення матеріальних і духовних потреб особистості, це все те, що вона цінує, що для неї є значущим саме сьогодні. Відтак, можемо констатувати, що «цінність» – це така філософсько-культурологічна, психолого-педагогічна та соціальна категорія, яка розкриває

особливу значущість речей, явищ, процесів, ідей для життєдіяльності суб'єкта, його потреб і інтересів, форм прояву людиною різноманітного ставлення до предметів, подій та явищ [185, с. 82-84].

У загальному формулюванні «цінність» як особистісна категорія має вирішальне значення у процесі життєдіяльності людини і може мати як позитивну, так і негативну характеристику в залежності від того, наскільки ця цінність є для людини важливою, і наскільки вона відповідає її інтересам і потребам [81, с. 992-993].

Як підтверджують результати аналізу теоретичних основ формування досліджуваного феномена, окреме місце у розгляді сутності поняття «цінності» належить працям як вітчизняних, так і зарубіжних психологів та педагогів. Приміром, С. Рубінштейн розглядав цінність як значущість чого-небудь для окремої людини чи навіть суспільства у цілому на певних етапах їх розвитку [225, с. 7]; М. Рокич – як абстрактні ідеї, не пов'язані з відповідним об'єктом чи ситуацією, що характеризують людські думки про поведінку та власні переконання [309, с. 5]; М. Боришевський трактував сутність поняття «цінність» як регулятор самоактивності індивіда [42, с. 216]; М. Савчин характеризує сутність цього поняття як «духовну трапезу людини» [232, с. 327]; В. Москалець інтерпретує сутність цього поняття як щось важливе, що є предметом мрій, прагнень, сенсом життя особистості [149, с. 9]; О. Дубасенюк – як синтез знань, почуттів, потягів та дій суб'єкта в соціумі [79, с. 357]; Ш. Шварц та У. Білські стверджують, що «цінності» – це поняття чи переконання, які мають відношення до бажаних станів і поведінки, наділені надситуативним характером, керують вибором, оцінкою поведінки особистості та впорядковані в певній ієрархії [315, с. 163-181].

У контексті останнього В. Андрущенко, І. Бойченко, І. Надольний, розкриваючи сутність поняття «цінність», зазначають, що процес їх формування не можна назвати однозначно істинним чи хибним явищем. Тому критерії ціннісного вибору завжди відносні, зумовлені поточним моментом або

історичними обставинами, які переносять проблему істини в моральну площину. [287, с. 559].

Розвиваючи цю думку, І. Дьяконов, характеризує сутність поняття «цінність», розглядає її у «...якості, й водночас, властивості об'єктивно існуючих предметів і явищ, що мають позитивну значущість для суспільства в цілому й особистості зокрема, як її невід'ємний системоутворюючий елемент» [80, с. 5].

У контексті останнього А. Багнюк та В. Стародубець «цінність» визначають тією складовою життєдіяльності, що «...пронизує її на всіх етапах, від ідеального початку до реального завершення» і «...розкриває значимість об'єкта для суб'єкта діяльності, із-за якої суб'єкт прагне досягти бажаного за рахунок цього об'єкта» [5, с. 357].

Отже, є всі підстави стверджувати, що саме сформовані цінності є найважливішим регулятором життєдіяльності особистості в соціумі. Підтвердженням нашої думки є теза І. Беха і К. Островської про те, що ціннісна сфера особистості є чинником формування образу «Я», самооцінки і її ціннісних орієнтацій [34, с. 8-9; 171].

Саме цінності та смислоутворювальні мотиви, як зазначає С. Максименко, роблять життя людини структурованим, впорядкованим, а також вони – важливі компоненти спрямованості її вчинків і діяльності [139].

Таким чином, можемо зробити висновок, що «цінності» є важливим філософсько-культурологічним, психолого-педагогічним і соціальним чинником і водночас регулятором поведінки, вчинків і дій зростаючої особистості, а також міжособистісних відносин та особистісних ставлень до об'єктів оточуючого її світу. Тоді цінності для кожної людини є суто індивідуальною особистісною категорією. У такий спосіб можемо констатувати, що кожній людині притаманні її індивідуальні цінності, які є сполучною ланкою між духовною культурою суспільства та духовним світом індивіда [194, с. 262-264].

Відтак, у свідомості особистості, на думку С. Максименка, вони відображаються у формі «ціннісних орієнтацій» та слугують важливим фактором регуляції поведінки [204, с. 100].

Враховуючи зазначене вище у контексті розгляду понятійно-категоріального апарату нашого дослідження з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, актуальним є виокремлення й характеристика сутності ряду складових цього провідного поняття, а саме – *«ціннісних орієнтацій»*, *«морально-ціннісних орієнтацій»* зростаючої особистості, а у подальшому розкриття сутності ключового поняття *«формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів»*.

Так, Л. Панченко зазначає, що *«ціннісні орієнтації»* лежать в основі світогляду людини, її моральних, політичних, естетичних переконань і смаків, визначаючи та стимулюючи її поведінку, і розглядаються як елемент внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом і переживаннями. Сформовані ціннісні орієнтації – це свого роду «вісь» свідомості, яка забезпечує стійкість особистості та проявляється у типах її поведінки, інтересах, потребах, переконаннях, на основі яких і вибудовується ієрархія цінностей індивіда [178, с. 7-8].

Розвиваючи цю думку, Р. Сойчук на основі теорії цінностей схарактеризувала сутність понять «цінності», «смисложиттєві цінності» та «сене життя» особистості. На її думку, цінності постають як ідеал, мірило, регулятор поведінки, результат діяльності, мета життєдіяльності зростаючої особистості. Розкрила взаємозв'язок і взаємозалежність дефініцій у контексті осмислення проблеми сенсу життя особистості: «смисложиттєві цінності» як сукупність цінностей особистості, ідеалів, які визначають її сене життя як продукт саморефлексії, що набувається упродовж життя і водночас доповнюється й зазнає змін, а також «ціль життя» як надзадача життєвого проекту особистості [242, с. 77-81].

На думку Ш. Шварца, «ціннісні орієнтації» презентують три універсальні людські потреби, що мають важливе значення для життя в суспільстві: біологічну потребу організму, потребу в координованих соціальних інтеракціях та потребу у виживанні. Щоб вижити, людина повинна ідентифікувати оточуючі об'єкти та визначити ті власні дії, що є відповіддю на зовнішні стимули, і які допоможуть їй задовольнити зазначені базові потреби [314, с. 54].

У цьому контексті А. Михальський зазначає, що саме сформовані у індивіда ціннісні орієнтації мають суттєвий вплив на її уміння й навички проектувати своє майбутнє і можуть бути основою для прийняття нею життєво важливих рішень [144, с. 36].

Актуальною в контексті нашого дослідження є думка П. Горностая про те, що сутність «ціннісних орієнтацій» полягає у спрямованості інтересів та потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, у схильності надавати перевагу одним цінностям над іншими в різних життєвих ситуаціях, здатність диференціювати особистісні об'єкти та явища за їх значущістю [206, с. 145].

Своєю чергою, Л. Романюк, розвиваючи цю думку, актуалізує увагу на тому, що «ціннісні орієнтації» визначають поведінку особистості та спрямованість її власних життєвих цілей та ідеалів. Продовжуючи, вона зазначає: «...якщо цінності є психологічною основою розуміння сенсу життя, то ціннісні орієнтації визначають напрями його реалізації» [223, с. 139].

У контексті останнього І. Галян актуалізує увагу на тому, що залежно від того, які саме цінності входять до структури ціннісних орієнтацій індивіда, як вони взаємодіють, та які з них є провідними, можна визначити спрямованість особистості на конкретні життєві цілі. Таке системне функціонування цінностей знаходить своє відображення у структурі ціннісно-сміслової сфери особистості. З одного боку, обрані цінності регулюють її активність, з іншого – є внутрішнім джерелом життєвих цілей, оскільки наділені особистісними смислами [63, с. 111].

Визначаючи сутність поняття «ціннісні орієнтації», С. Гончаренко актуалізував увагу на спрямованості інтересів і потреб особистості та їх зорієнтованості на певний аспект соціальних цінностей [73, с. 348].

Якщо у визначенні сутності поняття «ціннісні орієнтації» С. Гончаренко акцентував увагу на їх соціальній значущості, то В. Крисько у «Словнику психолого-педагогічних термінів» пов'язує їх ще й з історичним контекстом, розглядаючи ціннісні орієнтації як суб'єктивне, індивідуальне відображення у психіці та свідомості людини соціальних цінностей суспільства та природи, що були характерні для минулих поколінь і залишилися на сьогодні актуальними [120, с. 362].

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що ціннісні орієнтації є провідними складовими внутрішньої структури особистості, які існують як результат відображення нею об'єктів і явищ духовної і матеріальної культури, що набула стійкого смислу. Таким чином, ціннісні орієнтації визначають змістову спрямованість особистості й виражають її вибіркоче ставлення до оточуючої дійсності та характеризують загальну ціннісну спрямованість пізнавальної, духовно-практичної і предметно-перетворювальної діяльності, її вищі цілі життя [82, с. 489-490].

Отже, в контексті проблеми нашого дослідження є сенс розглядати ціннісні орієнтації як відносно стійку систему спрямованості інтересів і освітніх потреб особистості на певну ієрархію уже сформованих життєвих цінностей молодших школярів, їхніх умінь і навичок у виокремленні і наданні переваги тим цінностям у різних життєвих ситуаціях, що за їхнім переконанням є для них незаперечно важливими і не вступають у протиріччя з загальноприйнятими ціннісними орієнтаціями сім'ї, учнівсько-педагогічного колективу закладу початкової освіти чи громади. У такий спосіб можемо стверджувати, що ціннісні орієнтації на певних етапах онтогенезу молодшого школяра складають внутрішній компонент свідомості, а головне, самосвідомості, як одне з важливих завдань, що має бути вирішено у процесі упровадження основних положень Нової української школи. Правильність

нашого висновку підтверджується думкою В. Киричок, яка стверджує, що ціннісні орієнтації «...утворюють змістову сторону спрямованості особистості і виявляють внутрішню основу її ставлень до дійсності та є показником її зрілості і сформованості...» [81, с. 991].

Відтак, розгляд ціннісних орієнтацій крізь призму їх морально-етичного змісту акцентує увагу на необхідності характеристики сутності наступного ключового поняття нашого дослідження – *«морально-ціннісні орієнтації»*, що, за нашим переконанням, дає змогу встановити взаємозв'язки між моральними ідеалами, цінностями, ціннісними ставленнями і орієнтаціями та формуванням особистості, її Я-концепції. Підтвердженням висловленого нами вище припущення є думка С. Тищенко про те, морально-ціннісні орієнтації у своїй основі спираються саме на моральні цінності, сутність останніх вона розглядає як «... відображення значущості для індивіда проявів моралі, що є регулятором суспільно належної поведінки і водночас є втіленням його суб'єктивного діяльнісно-зацікавленого ставлення до реалізації у житті моральних норм і принципів» [81, с. 525].

Своєю чергою, теоретичний аналіз результатів розв'язання психолого-педагогічних проблем формування морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості засвідчив актуальний і до сьогодні підхід до розуміння їх сутності, обґрунтований В. Ядовим та А. Здравомисловим ще у другій половині минулого століття. Приміром, на думку В. Ядова, сутність поняття «морально-ціннісні орієнтації» полягає у тому, що вони мають узгоджуватися з моральними ідеалами, це дає змогу визначити ціннісну ієрархію життєвих цілей особистості, а відтак, поведінку і діяльність в соціумі. За його трактуванням, витоками морально-ціннісних орієнтацій є суспільна мораль, культура, середовище, у якому формується особистість і здійснюється її повсякденна життєдіяльність [302, с. 3-6].

Схожої думки дотримується і А. Здравомислов, який доводить, що «морально-ціннісні орієнтації» є специфічною формою усвідомлення особистістю власного «Я», оточуючого світу, свого минулого і майбутнього,

такими складними утвореннями, що поєднують різні рівні і форми громадської й індивідуальної взаємодії. З його точки зору, морально-ціннісні орієнтації є віссю свідомості, «...що узгоджуються з ідеалом, формуючи відповідну ієрархію життєвих цілей, а також цінностей-засобів або уявлень про норми поведінки, яку людина розглядає у якості еталону» [89, с. 187-207].

У контексті зазначеного вище актуальною є позиція К. Абульханової-Славської, яка, характеризуючи морально-ціннісні орієнтації особистості через призму життєвих цілей особистості звертає увагу на їх особистісний смисл і смислові уявлення у побудові ієрархії системи ціннісних орієнтацій та виділяє функції: виокремлення і усвідомлення; прийняття чи заперечення у реалізації конкретних цінностей; посилення чи зниження їх значущості; збереження чи втрату цих цінностей у часі [282, с. 232].

Незаперечно актуальною в контексті нашого дослідження є позиція І. Беха щодо розуміння сутності поняття «морально-ціннісні орієнтації», який доводить, що вони виникають і формуються у результаті взаємодії особистості з різними сторонами дійсності, на основі системи знань, приписів, задаючи бажану лінію поведінки. Продовжуючи далі, він акцентує увагу на тому, що сучасне розуміння сутності морально-ціннісних орієнтацій базується на методологічному підході, який розглядає «...природу особистісної цінності як суб'єкт-об'єктне утворення, що належить одночасно і суб'єктові, й об'єктивному життєвому світу» [13, с. 9].

Відтак, можемо зробити висновок, що у дослідженні природи морально-ціннісних орієнтацій І. Бех опирається на атитюди (соціальні установки) та розглядає їх як трикомпонентне психологічне утворення, що містить когнітивну, емоційну та поведінкову складові [14, с.14].

Аналізуючи зазначене вище, ми дійшли висновку, що «морально-ціннісні орієнтації молодших школярів» виникають і формуються в результаті взаємодії особистості з тими чи іншими об'єктами і суб'єктами дійсності, з системою морально орієнтованих знань, суспільних норм і правил. А тому слугують основою, провідними орієнтирами у побудові на майбутнє власного життєвого

шляху. Підтвердженням нашого висновку є думка І. Беха, який підкреслює, що сучасне розуміння сутності морально-ціннісних орієнтацій ґрунтується на природі особистісної цінності в якості суб'єкт-об'єктного утворення, що належить одночасно і суб'єктові, й об'єктивному життєвому світу [18, с. 9-10].

У такому контексті особистість молодшого школяра ми розглядаємо у нерозривному зв'язку з об'єктивним життєвим світом, що її оточує, соціальними передумовами формування морально-ціннісних орієнтацій, діючими в суспільстві ідеологічними настановами і соціальними інституціями, які задають і транслиують суб'єкту об'єктивні смисли його існування: філософські та етичні погляди, суспільні вимоги і норми, що є екстраполяцією законів, діючих у суспільстві, заохочення і покарання, традиції, громадську думку тощо. Тоді, розглядаючи морально-ціннісні орієнтації з позиції теорії виховання, можемо зробити висновок, що вони є конкретними проявами ставлення зростаючої особистості як до окремих об'єктів, так і у цілому до навколишнього середовища, а їх формування регулюється системою суспільних настанов і правил. Таким чином забезпечується безпосередній вплив на поведінку індивіда на кожному з етапів її онтогенезу [164, с. 88-90].

У той же час, на підставі зазначеного вище, можемо констатувати про важливе значення зв'язку сформованих ціннісних орієнтацій і спрямованістю особистості молодшого школяра на досягнення важливих для нього індивідуальних цілей у певному часовому вимірі. У контексті проблеми дослідження йдеться про безпосередню причетність молодшого школяра до різних як індивідуально, так і соціально значущих справ, що здійснюються у межах позакласної виховної роботи разом з колективом всього класу, так і з окремою групою учнів з метою досягнення соціально значущих цілей [194, с. 262-264].

Підтвердженням нашого висновку є думка Д. Леонтьєва про те, що саме через цю спрямованість і можливий реальний прояв уже сформованих індивідуальних ціннісних орієнтацій особистості у конкретній практичній діяльності, найбільш ефективно здійснюється їх формування [129, с. 35-44].

Таким чином, враховуючи зазначене вище, можемо зробити висновок, що «морально-ціннісні орієнтації» – це поняття, яке за своєю сутністю відображає позитивну або негативну значущість для особистості таких явищ соціальної дійсності, як моральні принципи, вимоги, норми і правила, що регулюють суспільну й особистісну її діяльність, вчинки і поведінку з погляду відповідності мотивів і прагнень, інтересів і потреб суспільства чи окремої громади. Тобто, це спрямованість особистості на засвоєння моральних цінностей суспільства, які регулюють її поведінку в усіх сферах суспільного життя, зокрема й у процесах задоволення своїх власних освітніх потреб, інтересів і бажань.

У такому контексті систему *«морально-ціннісних орієнтацій особистості молодшого школяра»* розглядаємо як комплекс особистісних морально орієнтованих цінностей тих, що формуються чи уже сформовані у відповідності до віку дитини (у тому числі освітніх потреб, мотивів, інтересів і спрямувань власних вчинків та поведінки), що відповідають духовно моральним цінностям суспільства. А відтак, за своєю сутністю «морально-ціннісні орієнтації молодшого школяра» розглядаються нами не як певні здобуті морально орієнтовані знання, а як цілісна система когнітивних утворень (уявлень, понять, ідей, ідеалів, переконань), які пов'язані з певними емоційно-ціннісними й емоційно-вольовими компонентами (мотивами, потребами, цінностями, ціннісними ставленнями та ціннісними орієнтаціями) і їх проявами у власних вчинках, поведінці і діяльності. Це ті морально-ціннісні орієнтації молодшого школяра, які він приймає за свої внутрішні моральні орієнтири, мотиви і спонуки, що детермінують його морально доцільну (з точки зору суспільства) поведінку і діяльність (суспільно корисну, масову, соціально значущу роботу тощо) у відповідності до їхніх індивідуальних і вікових можливостей [192, с. 167-170].

Своєю чергою, змістову основу «морально-ціннісних орієнтацій молодшого школяра», на нашу думку, мають складати важливі якості його характеру, такі як: почуття власної гідності і повага до гідності інших, доброта,

відповідальність, справедливість, толерантність, милосердя тощо. Тоді можемо констатувати, що особистісна система морально-ціннісних орієнтацій молодшого школяра має акумулювати всі суспільно визнані цінності у його власній свідомості, визначати спрямування його власних вчинків та поведінки як соціально значущих. Враховуючи результати аналізу зазначеного вище та здійснених досліджень, дотичних за своїм змістом до проблеми нашого дослідження, можемо зробити висновок про те, що важлива роль у «формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів» належить спеціально організованій позакласній виховній роботі [190, с. 61-65].

Проблема організації і здійснення *«позакласної виховної роботи молодших школярів»* була і є актуальною для сучасної педагогічної науки і виховної практики, тим більше в контексті упровадження Концепції Нової української школи. На сьогодні здійснено ряд наукових досліджень з розв'язання цієї важливої психолого-педагогічної проблеми. Так, предметом наукових досліджень О. Титунь була проблема підготовки майбутніх учителів до позакласної виховної роботи з молодшими школярами [272]; О. Голік досліджував питання підготовки майбутніх учителів до позакласної дозвілєвої діяльності школярів [67]; Н. Кудикіна здійснила визначення й обґрунтування теоретичних засад педагогічного керівництва ігровою діяльністю молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі [122]; К. Слесик досліджував проблему формування умінь спілкування молодших школярів у позакласній навчально-виховній роботі [240]; О. Матвієнко вивчала проблему організації і здійснення морального виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності [142] та ін.

У контексті характеристики ключових понять нашого дослідження у межах його понятійно-категоріального апарату актуальною є думка Л. Канішевської про сутність поняття *«позакласна робота»*, яке вона тлумачить як «...складову частину навчально-виховної роботи школи, організовані і цілеспрямовані заняття групою чи всім педагогічним колективом з групою чи усіма учнями школи, що здійснюються за межами навчального

процесу для розширення знань, умінь і навичок, розвитку самостійності індивіда, його здібностей і схильностей, а також задоволення інтересів і забезпечення розумного відпочинку» [81, с. 684 – 685].

В «Українському педагогічному енциклопедичному словнику» запропоновано таке визначення цього поняття: «позакласна робота в школі – складова частина навчально-виховної роботи, одна з форм організації дозвілля учнів. Позакласна робота організовується і проводиться в позаурочний час органами дитячого самоврядування за активної допомоги і за тактовного керівництва з боку педагогічного колективу, особливо класних керівників, вчителів, організаторів позакласної і позашкільної роботи. Значну допомогу учням в організації позакласної роботи надають позашкільні заклади» [72, с. 312].

У «Концепції позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи» зазначено, що основним об'єктом позакласної роботи має бути особистість учня – з його інтересами, потребами, духовним світом, реальними можливостями та прагненнями. Отже, мета позакласної роботи – послідовно реалізовувати ідею «...гармонійного розвитку учнів, їхніх задатків і здібностей, виховувати в них почуття національної свідомості й гордості» [104, с. 48].

Актуальними в контексті розгляду сутності поняття «позакласна виховна робота» є результати досліджень, що дотичні за своїм змістом до досліджуваної нами проблеми, здійснені О. Черкашиним [294], О. Грошовенко [74], О. Лавроненко [126], Н. Пташнік [207] та ін.

Окреме важливе місце, як засвідчили результати аналізу досліджуваної нами проблеми, у визначенні сутності поняття «позакласна виховна робота» належить Н. Волковій, яка вважає, що позакласна робота є формою організації вільного часу школярів. Вона проводиться у вигляді семінарів, практикумів, факультативів, екскурсій, індивідуальних або групових додаткових занять, предметних гуртків тощо [56].

Актуальною в контексті проблеми нашого дослідження є також думка С. Карпенчук, яка вважала безсумнівним той факт, що позакласна виховна

робота відіграє значну роль для сучасної школи. В умовах нинішнього соціального й економічного життя суспільства зростає значення позакласної роботи у вихованні нової особистості. Ця робота вносить значні зміни в такі якості особистості, як ініціативність, активність, творчість, здібність до саморозвитку, самовиховання, самоосвіти [97, с. 22].

Водночас, за нашим переконанням, вагомий вплив на розвиток сучасної педагогічної науки і освіти мали ідеї А.Макаренка щодо педагогіки паралельної дії та «методу вибуху», який наголошував на тому, що «...школа повинна бути єдиним колективом, в якому організовані всі виховні процеси». Найсуттєвішими особливостями такої виховної роботи, на його думку, були: добровільність участі дітей і підлітків, диференціація діяльності вихованців за інтересами, розширення сфери спілкування в позакласному колективі [136, с. 132].

Своєю чергою, В. Сухомлинський був глибоко переконаний у тому, що можливості для всебічного розвитку молодших школярів у позакласні години надзвичайно широкі. Він вважав, що необхідними умовами правильної організації вільного часу учнів є: чітка організація всієї системи позакласної виховної діяльності, педагогічне забезпечення системи та структури виховної діяльності з учнями в позашкільному середовищі. А також підкреслював, що виховна робота вимагає від педагога багато зусиль, «...це робота серця і нервів, це буквально щоденна і щогодинна витрата величезних душевних сил» [267, с. 149].

Таким чином, можемо зробити висновок, що доцільно організована з педагогічної точки зору *«позакласна виховна робота в закладах початкової освіти»* має незаперечне освітнє і виховне значення. Вона розширює й поглиблює знання, здобуті молодшими школярами на уроці, дає змогу розширити уміння і навички як самостійної, так і колективної суспільно значущої діяльності. А головне, забезпечує комфортні умови для підвищення ефективності морального виховання молодших школярів, формування системи морально-ціннісних орієнтацій, сприяє набуттю морального досвіду у

спілкуванні і життєдіяльності в учнівсько-педагогічному колективі закладу початкової освіти, у такий спосіб наближає процес освіти й виховання зростаючої особистості до реалій життя [189, с. 69-73].

Водночас, теоретичний аналіз понятійно-категоріального апарату нашого дослідження дав змогу, здійснивши уточнення сутності поняття «позакласна виховна робота», розмежувати його з поняттям «позаурочна виховна робота», що, за нашим переконанням, є суттєво важливим в сучасній теорії і методиці виховання. Підтвердженням правильності нашого висновку є науково вивірена позиція Г. Пустовіта, який здійснив теоретико-методичне обґрунтування сутності понять «позаурочна і позакласна навчально-виховна робота», запропонувавши їх розмежувати. Оскільки позаурочна навчально-виховна робота, на його думку, це діяльність групи чи окремих педагогів школи, спрямована на створення у вільний від навчання час комфортних умов для розвитку творчих здібностей та реалізації духовного потенціалу особистості, забезпечення освітніх запитів учнів певного класу чи певної групи, об'єднаних спільними інтересами. Тоді як позакласна навчально-виховна робота – процес, що організовується всіма чи переважною більшістю педагогів школи у вільний від навчання час з усіма чи переважною більшістю учнів, їхніми батьками в умовах, які є комфортними для них і спрямовується на задоволення інтересів і запитів молодших школярів [214, с. 16; 82, с. 326-327].

Схожої думки дотримується і Л. Канішевська, яка визначає позаурочну роботу як систему організованих і цілеспрямованих занять, що проводяться в позаурочний час для розширення й поглиблення знань, умінь і навичок, розвитку самостійності, індивідуальних здібностей і нахилів окремої групи учнів, а також задоволення їхніх інтересів і забезпечення корисного відпочинку [95].

Досліджуючи особливості ігрової діяльності молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі, Н. Кудикіна трактує позаурочний навчально-виховний процес як складову частину цілісного позакласного навчально-виховного процесу школи, що здійснюється у режимі шкільного дня

у вільний від обов'язкових навчальних занять (уроків) час, тобто, у позаурочній діяльності [121, с.87].

У контексті зазначеного вище, К. Слесик, розглядаючи сутність цих понять, актуалізує увагу на їх широті й багатогранності так само як і Г. Пустовіт, натомість Н. Кудикіна виділяє два основних напрями педагогічно орієнтованої дозвіллевої діяльності учнів – позакласна та позаурочна виховна робота. Головна різниця між цими двома напрямками, на її думку, становить не рівень керівництва нею, а причетність чи непричетність її до навчальної роботи [239, с. 63].

Окреме місце у формулюванні ключових понять нашого дослідження належить результатам наукового пошуку Л. Базильчук, яка, навпаки, в позаурочній діяльності виділяє два напрями освітньо-виховної роботи – позакласну та позашкільну. Позакласна, на її думку, це різноманітна освітня й виховна робота педагогічного колективу школи в позаурочний час, спрямована на задоволення інтересів і запитів більшості дітей. Позашкільна – це освітньо-виховна робота закладів позашкільної освіти для дітей та юнацтва [6, с. 5].

Однак, ми не погоджуємося з думкою Л. Базильчук, оскільки такий підхід, за нашим переконанням, порушує термінологічну парадигму сучасної педагогічної науки і освітньої практики, у межах якої усталеними є наступні поняття: позаурочна, позакласна і позашкільна навчально-виховна робота. Ми підтримуємо позицію Г. Пустовіта і Т. Сущенко стосовно того, що «позашкільна освіта не може розглядатись як додаток до школи, цей вид освіти – самостійний, самоцінний – ніколи ніякою школою замінений не буде, оскільки чим вище якісний рівень шкільної освіти, тим ширший стає спектр освітніх інтересів і запитів особистості, які сама загальноосвітня школа задовольнити не в змозі» [208, с. 327].

Своєю чергою Т. Сущенко зазначає, що позашкільна освіта та виховання є гнучкою, незаформалізованою, пластичною структурою, яка здатна оперативно реагувати на змінні соціокультурні та освітні потреби дітей, врахувати їх індивідуальні потреби та здібності. Відсутність примусу, свобода

вибору занять робить заклад позашкільної освіти привабливим для дітей різного віку [270].

Отже, визначившись з формулюванням сутності основних ключових понять нашого дослідження, можемо зробити висновок, що важлива роль у моральному вихованні молодших школярів належить саме позакласній виховній роботі, значення якої у гармонійному розвитку зростаючої особистості посилюється тим, що вона сприяє вихованню не лише духовності і моральності, задоволенню різнобічних освітніх інтересів і потреб, а й стимулює розвиток творчої обдарованості й індивідуальності, створює найбільш комфортні, порівняно з освітнім процесом в початковій школі, умови для формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Відтак, узагальнюючи результати здійсненого нами аналізу понятійно-категоріального апарату дослідження, визначивши і схарактеризувавши основні його поняття, можемо сформулювати авторське трактування сутності ключового поняття нашого дослідження. ***«Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи»*** розглядається нами як цілісний, логічно вибудований процес, у якому ефективно взаємодіють між собою його учасники – молодші школярі, їхні батьки, педагоги закладів початкової освіти, завдяки чому формується комплекс важливих особистісних морально орієнтованих внутрішніх психологічних утворень як екстраполяція кількісних і якісних змін уже набутих моральних детермінант (морального досвіду, моральних почуттів, усвідомлених і сприйнятих моральних норм і правил, системи власних цінностей, ціннісних ставлень й орієнтацій, ціннісної взаємодії, цінності взаєморозуміння і співробітництва) у морально доцільних вчинках, поведінці і діяльності молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. Домінантами у їх формуванні є внутрішні мотиви, потреби, інтереси, ідеї й ідеали та переконання зростаючої особистості, що реалізуються нею під час

самореалізації й самоствердження як в індивідуальній, так і колективній морально орієнтованій масовій і суспільно корисній роботі.

У той же час акцентуємо увагу на тому, що ефективність цих процесів набуває позитивної динаміки лише з часу, коли молодший школяр починає усвідомлювати себе особистістю, у нього з'являється розуміння моральних норм та вимог суспільства, а відтак, він починає у відповідності до цих вимог оцінювати результати своїх вчинків, поведінки і діяльності. У цьому контексті В. Сухомлинський зазначав: «... Підліток стає справжньою людиною лише тоді, коли він навчиться пильно вдивлятися не лише у світ, що оточує його, а й у самого себе, коли він прагне пізнати не тільки речі, явища навколо себе, а й свій внутрішній світ, коли сили його душі спрямовані на те, щоб зробити самого себе кращим, досконалішим» [262, с. 229].

Таким чином, формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи є актуальною теоретичною психолого-педагогічною проблемою, розв'язання якої на практиці має забезпечити ефективність процесів морального розвитку і, головне, морального становлення зростаючої особистості, пріоритетною ознакою якого є сформованість морально-ціннісних орієнтацій як основи культури моральної дії.

1.3. Діагностика сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній виховній роботі сучасних закладів початкової освіти

Сучасний стан розвитку теорії і практики освіти, як зазначається у Білій книзі національної освіти України, характеризується напруженим пошуком шляхів актуального й прогнозно-випереджувального реагування на виклики часу, за цих умов суттєво актуалізується ще одна функція освітнього процесу – навчити людину використовувати здобуті знання у своїй самостійній

практичній діяльності – професійній, громадсько-політичній та побуті тощо [38, с. 10].

Розвиток цього положення на нормативно-правовому рівні здійснено у Законі України «Про освіту», у змісті якого зазначено, що спеціально організована виховна робота у вільний від навчання у школі час сприяє розширенню й поглибленню знань учнів, розвитку творчих здібностей та є складовою частиною системи безперервної освіти [88].

Актуалізація цього положення знайшла своє відображення у парадигмі Нової української школи, сутність якої полягає у створенні умов для «...різнобічного розвитку особистості дитини відповідно до її вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей, формування в неї загальнокультурних і морально-етичних цінностей, ключових і предметних компетентностей, необхідних життєвих і соціальних навичок, що забезпечують її готовність до продовження навчання в основній школі, життя у демократичному суспільстві» [162, с.10].

Відповідно, аналіз результатів здійснених в останні десятиліття досліджень (див. підрозділ 1.1 і 1.2.) з проблем морального виховання дітей та учнівської молоді, формування їхньої ціннісної сфери й морально-ціннісних орієнтацій дав змогу констатувати, що найсприятливішим освітньо-виховним середовищем для виховання молодших школярів у процесі вчинкової і поведінкової діяльності, вибудованої у відповідності до усвідомлених і засвоєних моральних цінностей, є їхня участь у позакласній виховній роботі. У межах такої роботи молодші школярі залучаються на добровільних засадах до різних творчих об'єднань (гуртків, студій, клубів, секцій, ансамблів тощо) у відповідності до їхніх інтересів і власних потреб, що сприяє набуттю нових знань, умінь і навичок, забезпечує їхній моральний, інтелектуальний, духовний та фізичний розвиток.

Відтак, саме така побудова позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти передбачає вибір і конструювання виховного змісту, використання відповідних як традиційних, так інтерактивних форм, методів і

методик та засобів його реалізації, що в сукупності має задовольнити інтереси і потреби кожної дитини у розвитку власної активності, творчості і самодіяльності в індивідуальній та спільній соціально значущій діяльності з однолітками, основою якої є ідеали моралі та гуманізму. У цьому контексті удосконалення позакласної виховної роботи, за нашим переконанням, має спрямовуватися на створення ефективних умов для реалізації дитиноцентричної й особистісно орієнтованої парадигми, що знаходить свій прояв у системності, наступності природовідповідності й культуровідповідності виховного змісту, підпорядкуванні основних засобів творення і самотворення зростаючої особистості, формування морально-ціннісних орієнтацій у процесах її інтелектуального, морально-духовного та фізичного розвитку [193, с. 158-166].

Підтвердженням правильності нашого припущення є думка В. Сухомлинського, який зазначав, що дбаючи про досконалість кожної грані, сторони, риси людини, вихователь одночасно не випускає з поля зору ту обставину, що гармонія всіх людських граней, сторін, рис визначається чимось провідним. Відтак, провідним і визначальним компонентом цієї гармонії він визначав моральність [264].

Актуальним стосовно проблеми дослідження є соціологічне дослідження В. Оссовського, який доводить, що морально-ціннісні орієнтації є інструментом дослідження моральних цінностей, розуміння їх мотиваційної і системотворчої сили, тенденцій соціального оцінювання. На його думку, термін «ціннісна орієнтація» слід застосовувати для: виділення певної вищої цінності, відповідно до стану соціального досвіду; інтерпретації цієї вищої цінності, характерної для конкретного суспільства; організації навколо цієї цінності комплексу когерентних відносно неї цінностей; акцентування найважливіших властивостей зазначених цінностей [170, с. 51].

Отже, можемо зробити висновок про безперечну актуальність досліджуваної нами проблеми, оскільки «...в ідеологічному, інтелектуальному у культурному полі», на думку О. Сухомлинської, «...вона не має однозначного й

остаточного вирішення», причому проблема виховання духовності й моральності в дітей та молоді особливо «...актуалізується в час трансформації, коли кардинально змінюються не лише вимоги до освіти й виховання, а й саме суспільство, його структура, організація, ідеологія» [246, с. 2-6; 248].

Таким чином, теоретичний аналіз стану проблеми сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній виховній роботі сучасних закладів початкової освіти дає змогу дійти висновку щодо її актуальності та соціально-педагогічної значущості, а також зазначити, що у педагогічних дослідженнях недостатньо повно висвітлено методики їхнього формування. Виявлення стану вирішення проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у практиці роботи закладів початкової освіти передбачає здійснення педагогічного експерименту, який дасть змогу виявити особливості сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів за певними параметрами та критеріями.

Здійснена нами актуалізація цих важливих теоретичних основ, психологічних, вікових та індивідуальних особливостей молодших школярів у процесі формування їхніх морально-ціннісних орієнтацій у позакласній виховній роботі мала на меті схарактеризувати їх не просто пасивними суб'єктами виховання в освітньо-виховному процесі закладів початкової освіти, а як активних суб'єктів, які самостійно обирають напрям, час, профіль і складність виховного змісту гурткових занять, масових заходів, суспільно корисної роботи, можуть самостійно реалізувати свої інтереси, бажання і потреби, які згодом визначають спрямування індивідуальної й колективної морально доцільної та соціально значущої діяльності, конкретних моральних вчинках і поведінки [169, с. 335-342].

У контексті останнього Р. Павелків зазначає, що морально забарвлена поведінка, діяльність чи вчинок молодших школярів є реальною сферою об'єктивації особистісного розвитку, оскільки формування основних компонентів цієї діяльності забезпечує вияв суб'єктом свого внутрішнього потенціалу, своїх потреб і можливостей. За цих умов учень, за нашим

висновком, є не тільки об'єктом, а й суб'єктом виховання, а найістотнішою ознакою цього процесу є те, що його метою та результатом стають зміни самого суб'єкта, які полягають, зокрема, в оволодінні ним навичками і звичками морально-духовної культури [174, с. 50-61].

Водночас, результати аналізу сучасної педагогічної практики з організації позакласної виховної роботи, у межах якої відбувається формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, засвідчили, що, включаючись у різноманітні за широтою взаємодії і глибиною співпраці справжні відносини і стосунки з оточуючими, основою яких є дотримання суспільно прийнятих моральних норм і правил, вони виробляють певне власне внутрішнє ставлення до цієї навколишньої дійсності, суспільства, колективу, конкретної особистості. У такому контексті суттєвого значення набуває вивчення внутрішніх спонук молодшого школяра, його здатності виокремити ту чи іншу моральну цінність та втілити її у конкретний поведінковий акт та вчинок. Враховуючи це, ми дійшли висновку, що процес особистісного морального розвитку молодшого школяра передбачає паралельний розвиток таких психологічних механізмів самосвідомості, як здатності всебічно й об'єктивно оцінити себе, власні сили і можливості та результати власної діяльності [184, с. 60-64].

Відтак, нами здійснено характеристику сутності основних логічно взаємопов'язаних між собою та взаємодоповнюючих один одного компонентів (інтелектуального, мотиваційно-потребнісного, діяльнісного) морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, формування яких ефективно відбувається у процесі позакласної виховної роботи (Таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

**Основні компоненти сформованості морально-ціннісних орієнтацій
молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи**

Компоненти	Сутнісні ознаки
Інтелектуальний	Охоплює систему усвідомлених і засвоєних морально орієнтованих знань, оцінних суджень і ставлень, чіткого розуміння сутності моральних норм і правил суспільства, визнання і сприйняття його моральних цінностей, що в сукупності забезпечує вироблення, насамперед знань, умінь і навичок побудови і самоконтролю власних

Продовження таблиці 1.1

	морально доцільних вчинків, поведінки та діяльності, а також моральних ставлень до себе, до об'єктів і суб'єктів оточуючого світу, комунікативних знань, умінь і навичок морально спрямованої взаємодії в учнівсько-педагогічному колективі закладів початкової освіти.
Мотиваційно-потребнісний	Є провідною детермінантою формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи закладів початкової освіти, за умови домінування провідних моральних якостей (справедливість, чесність, доброта, відповідальність, гуманність, правдивість, бажання прийти на допомогу) у власних вчинках і діяльності; результатом мотивації у межах мотиваційно-потребнісного компонента є процес усвідомлення особистісних потреб, інтересів, установок, ідей, ідеалів та переконань, що активізує власну діяльність молодших школярів з досягнення особистісної чи колективної морально орієнтованої мети.
Діяльнісний	Застосування здобутих морально орієнтованих знань, сформованих умінь і навичок у процесі власної участі в індивідуальній і колективній навчально-пізнавальній, пошуковій і дослідницькій діяльності чи конкретній соціально значущій суспільно-корисній праці, масових і добротинних заходах у межах позакласної виховної роботи; психологічними механізмами формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у межах діяльнісного компонента є їхня безпосередня й активна участь у здійсненні конкретної морально орієнтованої як індивідуальної, так і колективної продуктивної дії, що розглядається динамічною системою різнорівневої взаємодії суб'єкта зі світом з одного боку і з другого - показником результативності сформованих його морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи.

Натомість, критерієм моральної вихованості людини, на думку І. Беґа, є «...ступінь її сходження і повнота оволодіння загальнолюдськими й національними гуманістичними морально-духовними цінностями, що становлять основу відповідних учинків» [13, с. 95].

Враховуючи зазначене вище, нами виокремлено й схарактеризовано критерії й показники визначення рівнів сформованості морально-ціннісних

орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, а саме:

Когнітивний критерій: сформованість системних морально орієнтованих знань, відповідно вироблених умінь і навичок, усвідомлення їх значущості у здійсненні власних вчинків, поведінки і діяльності, домінування усвідомлених і засвоєних у свідомості молодшого школяра провідних моральних якостей: справедливості, чесності, доброти, відповідальності, гуманності, правдивості, бажання прийти на допомогу як екстраполяція морально духовного досвіду суспільства в когнітивну сферу особистості. Оскільки на його основі базується моральна поведінка і розвиваються переконання, ціннісні орієнтації, мотиви, інтереси тощо.

Оцінно-рефлексивний критерій: домінування первинних моральних якостей (задоволення від здобутих результатів участі в різних формах позакласної виховної роботи, навчанні в гуртку, участі у масових формах організації дозвілля морального спрямування, суспільно корисній соціально значущій роботі, удосконалення умінь і навичок давати адекватну самооцінку їх результатів). Саме тому оцінно-рефлексивний критерій є основними у формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, оскільки самооцінка результатів власних вчинків, поведінки і діяльності адекватно відображає рівень сформованості ціннісної сфери зростаючої особистості, а тому займає важливе місце в структурі досліджуваного феномену.

Вчинково-діяльнісний: характеризує провідні напрями застосування здобутих морально орієнтованих знань і сформованих умінь та навичок їх застосування у процесі власної участі в індивідуальних і колективних морально орієнтованих заходах, соціально значущій суспільно корисній діяльності у межах позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти. За такого підходу, як підтверджують результати дослідження, саме стійкі засвоєні знання, відповідні мотиви і сформовані потреби роблять вчинки і поведінку молодшого школяра морально орієнтованими, у меншій мірі залежними від ситуативних спонукань і, головне, характеризують спрямованість діяльності особистості на

досягнення поставленої мети. Саме досягнення молодшими школярами особистісної і соціально значущої мети у процесі позакласної виховної роботи надають їй свідомого і цілеспрямованого характеру. А це, відповідно, детермінує зміни не лише об'єкта, на який спрямована взаємодія, а й самого суб'єкта діяльності [191, с. 157-160].

Критерії та показники сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи узагальнено нами у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

**Критерії та показники сформованості морально-ціннісних орієнтацій
молодших школярів**

Критерій	Показники
Когнітивний	Сформованість системних морально орієнтованих знань, відповідно вироблених умінь і навичок, усвідомлення їх значущості у здійсненні власних вчинків, поведінки і діяльності, домінування усвідомлених і засвоєних у свідомості молодшого школяра провідних моральних якостей: справедливність, чесність, доброта, відповідальність, гуманність, правдивість, бажання прийти на допомогу, як екстраполяція морально духовного досвіду суспільства в когнітивну сферу особистості. Оскільки на його основі, базується моральна поведінка і розвиваються переконання, ціннісні орієнтації, мотиви, інтереси тощо.
Оцінно-рефлексивний	Домінування первинних моральних якостей (задоволення від здобутих результатів участі в різних формах позакласної виховної роботи, навчанні в гуртку, участі у масових формах організації дозвілля морального спрямування, суспільно корисній соціально значущій роботі), удосконалення умінь і навичок адекватної самооцінки їх результатів. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, оскільки самооцінка результатів власних вчинків, поведінки і діяльності адекватно відображає рівень сформованості ціннісної сфери зростаючої особистості, а тому займає важливе місце в структурі досліджуваного феномену.

Продовження таблиці 1.2

Вчинково-діяльнісний	Характеризує провідні напрями застосування здобутих морально орієнтованих знань і сформованих умінь та навичок їх застосування у процесі власної участі в індивідуальних і колективних морально орієнтованих заходах, соціально значущій суспільно корисній і добричинній діяльності у межах позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти. Засвоєні морально-орієнтовані знання, відповідні мотиви і сформовані потреби детермінують вчинки і поведінку молодшого школярів та характеризують спрямованість їхньої діяльності на досягнення поставленої мети. Саме свідоме і цілеспрямоване досягнення молодшими школярами особистісної і соціально значущої мети у процесі позакласної виховної роботи надають їй морально-ціннісного спрямування.
----------------------	--

Таким чином, схарактеризувавши сутнісні ознаки основних компонентів (інтелектуального, емоційно-потребнісного, діяльнісного), критеріїв (когнітивного, оцінно-рефлексивного, вчинково-діяльнісного) та їх показників, нами було визначено й дано характеристику сутності трьох рівнів сформованості компонентів досліджуваного феномена:

Низький рівень – притаманний молодшим школярам, у яких відсутні знання про мораль, моральні цінності, моральні норми. Їм переважно властиве ціннісне ставлення до себе, але не до інших, відсутнє прагнення прийти на допомогу, агресивне ставлення до більш успішних однокласників і навіть друзів, спостерігаються прояви жорстокості, неадекватна самооцінка, невміння керувати своїми емоціями, глузування над слабкими, відсутня мотивація і потреба у морально доцільній поведінці і вчинках, творенні добра і милосердя, повага до інших, і навіть вчителів та батьків, оскільки формування морально-ціннісних орієнтацій знаходиться на початковому етапі.

Середній рівень – притаманний тим учням, які мали неглибокі системні знання про моральні норми і моральні цінності, ці знання мають більше ситуативний характер та застосовуються переважно лише за умови досягнення

особистих інтересів, потреб і бажань, виключно з метою, щоб сподобатись вчителю, батькам чи іншим дорослим, які можуть оцінити результати їхніх вчинків і поведінки. Їм характерний нестійкий позитивний відгук про моральні цінності, ситуативне прагнення прийти на допомогу, захистити слабого, творити добро на користь інших, милосердя, ввічливість, відповідальність у ставленні до оточуючих епізодична та вимагає, як правило, переважно зовнішнього підкріплення.

Достатній рівень – властивий учням молодшого шкільного віку, які мають системні і міцні знання морального спрямування з чітко засвоєними поняттями про сутність моралі суспільства, моральних цінностей, які здобуті у процесі позакласної виховної роботи та самостійним систематичним цілеспрямованим пізнанням й удосконаленням умінь і навичок їх застосування у різноманітних життєвих ситуаціях. Їм притаманні: стійкий позитивний відгук на моральні цінності; гуманне ставлення до себе, інших людей, бережливе ставлення до довкілля; сформоване стійке прагнення прийти на допомогу, захистити слабого, творити добро на користь інших, дотримуватись правил пристойності, виявити люб'язність, чемність та здійснювати соціально значущу діяльність у відповідності до сформованих на цьому етапі онтогенезу морально-ціннісних орієнтацій.

Визначення критеріїв, показників та рівнів сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів стало теоретичним підґрунтям здійснення констатувального етапу педагогічного експерименту, спрямованого на виявлення особливостей їхньої сформованості. У процесі організації дослідно-експериментальної роботи ми керувалися загальними методологічними настановами щодо здійснення педагогічного дослідження, які відображено у працях Т. Артем'євої [2], Н. Бібик [162], І. Галяна [62], С. Гончаренка [73; 71], А. Кивирляга [125], П. Лузана, І. Сопівника [135], О. Савченко [227] та інших.

Експериментальну роботу за темою дослідження було сплановано і реалізовано в декілька етапів, а саме:

Констатувальний етап.

2016–2017 роки – збір, систематизація й аналіз джерельної бази, теоретико-прикладної інформації, виокремлення основних напрямів, визначення методик опрацювання інформації, підбір експериментальних майданчиків;

2017–2018 роки – адаптація діючого та розроблення авторського діагностичного інструментарію визначення сучасного стану дослідження психолого-педагогічної проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та здійснення аналізу здобутих експериментальних даних, визначення основних протиріч у розв’язанні означеної проблеми, формулювання висновків та обґрунтування можливих напрямів ефективного розв’язання дослідницьких завдань.

Формувальний етап.

2018–2020 роки – розроблення й експериментальна перевірка авторського навчально-методичного забезпечення (виховного змісту, удосконалених традиційних та упровадження у позакласну виховну роботу закладів початкової освіти інноваційних форм, методів, засобів та педагогічних умов як складових експериментальної методики формування досліджуваного феномену).
Формулювання висновків та оформлення результатів здійсненого дослідження.

Як зазначалося вище, загальною метою нашого дослідження є визначення, обґрунтування та експериментальна перевірка методики та педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. Її реалізація, за нашим припущенням, передбачає послідовну реалізацію низки взаємопов’язаних та взаємообумовлених етапів дослідно-експериментальної роботи, а саме:

- 1) аналіз сучасного стану проблеми у педагогічній теорії та практиці, уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження;
- 2) теоретичне обґрунтування методики та педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи;
- 3) експериментальна перевірка ефективності зазначеної методики та

педагогічних умов; 4) статистична обробка емпіричних матеріалів педагогічного експерименту з метою підтвердження ефективності методики та педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Таким чином, логіка дослідно-експериментального дослідження обумовлює необхідність визначення початкового рівня сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи у практиці роботи закладів початкової освіти. Розв'язання цього завдання передбачає розробку плану і добір методів експериментального дослідження й відповідного діагностичного інструментарію, визначення критеріїв та показників результативності запроваджених експериментальних чинників, розробку анкет, сценаріїв бесід, проведення ігрових форм, таблиць для реєстрації здобутих даних та методик їх опрацювання тощо (Додаток А.1, А.2, Б, В, Д).

У нашому дослідженні використовувалася така форма педагогічного експерименту, як порівняльний експеримент. У процесі його здійснення до освітнього процесу в експериментальній групі вводиться новий, експериментальний чинник (у нашому дослідженні – методика та педагогічні умови реалізації процесу формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи), а зміст, форми та методи освітнього процесу в експериментальній групі залишаються без змін [125, с. 88-89]. Проведення порівняльного педагогічного експерименту передбачало:

- визначення вибірки, на якій буде проводитися експеримент (у нашому дослідженні – це учні 1–4-х класів закладів початкової освіти;
- визначення та фіксація шляхом застосування різноманітних методів дослідження початкового рівня показника, який досліджувався (тобто рівня сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів), і відбір у контрольну та експериментальну групи учнів, у яких цей показник суттєво не відрізнявся, тобто використання типологічного відбору для формування контрольної та експериментальної груп;
- порівняння умов освітнього процесу, крім експериментального

чинника, в експериментальній і контрольній групах;

– проведення освітньо-виховної роботи з учнями експериментальної групи із застосуванням експериментального чинника (формувальний експеримент), а з учнями контрольної групи – без нього;

– визначення рівнів проявів показника, що досліджувався, після закінчення формувального етапу педагогічного експерименту та статистична обробка емпіричних даних.

У процесі здійснення формувального етапу педагогічного експерименту особливої уваги потребують додаткові змінні, які гіпотетично можуть вплинути на його результати. До числа додаткових змінних відносяться чинники, які можуть бути обумовлені особистістю вчителя, учнів, особливостями здійснення освітнього процесу, контролем результатів експерименту і т. п. [125].

З метою зменшення впливу додаткових змінних на результати нашого дослідження ми включали учнів з однієї школи як до складу контрольної, так і до складу експериментальної груп, крім того, експериментальна робота в експериментальній та контрольній групах в одній школі здійснювалася одним і тим же педагогічним працівником. Під час оцінювання рівня сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів в учнів експериментальної та контрольної груп використовувався набір однакових методик і однакові підходи до трактовки результатів їх застосування. Таким чином, завданням дослідно-експериментальної роботи у нашому дослідженні є доведення педагогічної ефективності теоретично обґрунтованих нами експериментальних чинників, а саме: методики та педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Підтвердження педагогічної ефективності теоретично обґрунтованої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів передбачає формулювання нульової (H_0) та альтернативної (H_1) статистичних гіпотез та їх перевірку статистичними методами. В якості нульової гіпотези розглядалося припущення про те, що різниця в показниках, які досліджувалися

(у нашому випадку – сформованість морально-ціннісних орієнтацій), для учнів контрольної та експериментальної груп суттєво не відрізняються і обумовлюються випадковими, а не експериментальними чинниками. За такого підходу альтернативна гіпотеза містить твердження про те, що різниця в показниках, які досліджувалися у контрольній та експериментальній групах, обумовлена не випадковими, а експериментальними чинниками [125, с. 276].

Для психолого-педагогічних досліджень прийнято 5%-й рівень ($p \leq 0,05$) вважати нижчим рівнем статистичної значущості, достатнім – 1%-й ($p \leq 0,01$) рівень статистичної значущості. Якщо емпіричне значення критерію або дорівнює критичному значенню, яке відповідає $p \leq 0,05$, або перевищує його, то статистична гіпотеза H_0 відхиляється, але ми ще не маємо право прийняти H_1 . Якщо емпіричне значення критерію або дорівнює критичному значенню, яке відповідає $p \leq 0,01$, або перевищує його, то нульова гіпотеза відхиляється й приймається альтернативна гіпотеза [125].

Застосування статистичних методів обробки емпіричних даних передбачає формалізацію завдання дослідно-експериментальної роботи. На етапі формалізації завдання дослідження були прийняті такі позначення:

РСке – рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи за результатами констатувального експерименту;

РСфе – рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи за результатами формувального експерименту;

РСкк – рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи за результатами констатувального експерименту;

РСфк – рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи за результатами формувального експерименту;

На наступному етапі дослідно-експериментальної роботи визначається педагогічна ефективність теоретично обґрунтованої методики та педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи шляхом встановлення:

– доцільності і справедливості гіпотези H_0 при порівнянні РСке і РСкк (РСке незначно відрізняється від РСкк (має місце відсутність статистично достовірних розбіжностей між відповідними показниками для учнів з контрольної та експериментальної груп);

– доцільність і справедливість гіпотези H_1 при порівнянні РСке і РСфе (РСфе більше РСке на 5%-й рівень статистичної значущості) [125, с.123-124].

Здійснення педагогічного експерименту передбачало застосування психолого-педагогічної діагностики. Сутність психолого-педагогічної діагностики (у широкому сенсі цього терміну) розглядається нами як оціночна практика, що має за мету вивчення індивідуально-психологічних особливостей учня молодшого шкільного віку і соціально-психологічних характеристик дитячого колективу з метою оптимізації освітнього процесу. За цих умов молодші школярі мають розуміти, що від них вимагається, експериментальна ситуація не повинна сприйматися ними як суворий іспит чи перевірка їхніх знань, поведінки та результатів діяльності. Зазначимо, що за результатами однієї-двох методик не можна робити однозначні висновки про якості або характер дитини молодшого шкільного віку, лише застосування декількох взаємодоповнюючих та взаємоперевіряючих методик можуть дати об'єктивну картину. Крім того, дані, отримані за допомогою методик, свідчать про рівень розвитку особистості молодшого школяра лише на момент їх застосування [125].

Психолого-педагогічна діагностика виконує інформаційну, прогностичну, оцінну та розвивальну функції. У контексті нашого дослідження реалізація її інформаційної функції, за нашим припущенням, дасть змогу виявити рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, залучених до різних форм позакласної виховної роботи. Реалізація прогностичної функції

сприятиме виявленню потенційних можливостей розвитку молодших школярів за цим напрямом. Прогностичність психолого-педагогічної діагностики дає змогу виявити потенціал особистісного розвитку кожного з учнів початкових класів. Її оцінна функція дає змогу зробити висновки щодо результативності педагогічного впливу на молодших школярів та визначити ефективність використання в педагогічному процесі виховних методів і методик тощо. Реалізація розвивальної функції психолого-педагогічної діагностики надає змогу продемонструвати учневі початкових класів його можливості та перспективи розвитку, створюючи умови для самореалізації, самовідчуття і саморозвитку [62; 2; 48; 54].

Здійснення педагогічного експерименту із застосування психолого-педагогічної діагностики передбачає застосування релевантних методів експериментального дослідження з урахуванням особливостей, обумовлених закономірностями психологічного розвитку молодших школярів, а саме: бесіди, педагогічні спостереження, анкети, діагностичні тести, опитувальники, проєктивні тести тощо.

Бесіда є одним з провідних методів педагогічної діагностики стосовно учнів 1–4-х класів. Бесіда дає змогу вивчати інтелектуальну та особистісну сфери дитини, її індивідуальні психологічні особливості тощо. На відміну від звичайної розмови, бесіда розгортається навколо певної, достатньо вузької теми, яка є значущою для дитини, й надає змогу набути інформацію щодо її ставлень, інтересів, мотивів і таке інше. Своєю чергою, анкети дають змогу виявити ступінь як впливу колективу або певної людини на особистість, так і особистості на колектив (особу), позиції учнів початкових класів в колективі гуртка, секції чи клубу, ступінь їх значимості в ньому, виявити ставлення молодших школярів до змісту, форм і методик організації освіти, виховання і розвитку в умовах позакласної виховної роботи тощо. У психолого-педагогічних дослідженнях знайшли широке застосування різноманітні психологічні тести. Проте вікові особливості молодших школярів та рівень їхньої навчальної підготовки (вміння читати, писати, розуміти текст і таке інше,

особливо для учнів 1–2-х класів) обмежують можливість використання деяких тестових методик, що дають змогу діагностувати рівні сформованості певних складових їхніх морально-ціннісних орієнтацій, оскільки вони оптимізовані для роботи з більш старшими віковими групами учнів. За такого підходу методики, які використовуються у процесі дослідження особливостей сформованості певних психологічних показників стосовно молодших школярів, повинні мати переважно практичний характер, бути органічно пов'язаними з життєдіяльністю дітей, бути доступними та привабливими за формою та змістом, мати елементи гри та творчості. Таким чином, у роботі з молодшими школярами можливим є застосування лише тих тестів, що адаптовані для відповідної вікової групи, насамперед – графічних та малюнкових тестів. Особливості мотивації дій учня початкових класів, його інтересів, ставлення тощо дають змогу виявляти опитувальники. З точки зору вікових особливостей учнів молодших класів одним з найбільш поширених методів психолого-педагогічної діагностики є педагогічне спостереження, яке дає змогу вивчити участь дитини в конкретному виді діяльності, її поведінку, вчинки і таке інше [197, с. 10-16; 316; 69, с. 84-86; 123; 143 та інші].

Тому у процесі нашого експериментального дослідження переважали такі методи як педагогічне спостереження, опитування та бесіди. Характерними особливостями педагогічного спостереження є його цілеспрямованість та планованість, що передбачає розробку програми спостереження. Насамперед, обирається об'єкт та предмет спостереження. У нашому випадку об'єктом спостереження є учні молодших класів, а його предметом – рівні сформованості певних структурних компонентів їхніх морально-ціннісних орієнтацій. Далі визначаються цілі та завдання спостереження. Наступним кроком є вибір виду спостереження, який дає змогу розв'язати його завдання, визначається тривалість і кількість спостережень. Далі обирається спосіб реєстрації здобутої інформації, здійснюється обробка та інтерпретація добутих емпіричних даних.

Опитування та бесіди здійснювалися з урахуванням вікових особливостей молодших школярів, які відображено у сучасних фундаментальних наукових працях та здійснених дослідженнях (див. підрозділ 1.1., 1.2.).

Одним із етапів педагогічного експерименту є визначення розмірів вибірки. Вибірка (вибіркова сукупність) є частиною об'єктів генеральної сукупності (у нашому випадку – учнів 1–4-х класів закладів початкової освіти), які є об'єктами спостереження і які шляхом певної процедури відібрані з генеральної сукупності для участі в експериментальному дослідженні. Вибірка повинна бути репрезентативною, тобто відповідати характеристикам генеральної сукупності в цілому. Обсяги вибіркової сукупності залежать від обсягів генеральної сукупності. Кількість учнів 1–4-х класів у 2016–2017 навчальному році у закладах початкової освіти України (генеральна сукупність) складала:

- 1-й клас – 424 558 осіб;
- 2-й клас – 431 144 особи;
- 3-й клас – 402 334 особи;
- 4-й клас – 386 227 осіб;
- разом – 1 644 263 особи [87, с. 33].

Обсяг вибіркової сукупності обраховувався за формулою, яка передбачає граничну помилку репрезентативності на п'ятивідсотковому рівні значущості:

$$n = 1 / (0,0025 + \frac{1}{N}) ; \quad (1.1),$$

де N – обсяг генеральної сукупності (в нашому випадку 1 644 263);

n – обсяг вибіркової сукупності [135, с. 336].

При $N = 1\,644\,263$ одержуємо значення $n \approx 400$. Таким чином, обсяг вибіркової сукупності, мінімально необхідної для проведення нашого експериментального дослідження, складає не менш, ніж 400 осіб. За такого підходу до участі в педагогічному експерименті нами було залучено 400 учнів 1–4-х класів, які задіяні у різноманітних формах позакласної виховної роботи (навчально-пізнавальних, пошукових і дослідницьких чи у соціально значущій суспільно корисній праці, масових чи добродійних заходах). Шляхом простого

типологічного відбору нами було відібрано по 100 учнів 1-го, 2-го, 3-го та 4-го класів, які у межах позакласної виховної роботи навчалися у гуртках, секціях, клубах тощо закладів початкової освіти (Рівненської загальноосвітньої школи № 13 I-III ступенів м. Рівне, Рівненської загальноосвітньої школи № 11 I-III ступенів м. Рівне, Олевської гімназії м. Олевськ, Житомирської області, Олевської загальноосвітньої школи № 3 I-III ступенів м. Олевськ, Житомирської області, ЗОШ I-III ступенів смт. Сатанів Городоцького району Хмельницької області) та були залучені до різних форм позакласної виховної роботи. Також до участі в експериментальному дослідженні було залучено 87 учителів: педагоги цих закладів освіти та вчителі, що проходили курси підвищення кваліфікації в Закарпатському інституті післядипломної педагогічної освіти (м. Ужгород) та Рівненському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (м. Рівне).

У процесі констатувального експерименту досліджувалися рівні сформованості морально-ціннісних орієнтацій 400 учнів 1–4-х класів за показниками когнітивного, оцінно-рефлексивного та вчинково-діяльнісного критеріїв. У ході експерименту за допомогою відповідних методів досліджувалися особливості сформованості кожного з показників критеріїв сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів.

За результатами теоретичного аналізу проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи нами були схарактеризовані показники когнітивного критерію для перевірки рівнів сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи (див. таблицю 1.2.)

У процесі дослідження особливостей сформованості показників когнітивного критерію морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів як провідні використовувалися такі методи дослідження: педагогічні спостереження та бесіди. Також використовувався ряд інших методик, результати застосування яких доповнювали та уточнювали результати, здобуті шляхом педагогічних спостережень та бесід. Так, для виявлення сформованості

ціннісних орієнтацій молодших школярів застосовувалася методика «Предметні малюнки» [220; 301], яка дає змогу виявити їхні домінуючі ціннісні орієнтації. Для діагностики сформованості ціннісних орієнтацій використовувалася адаптований для молодших школярів (учнів 3–4-х класів тест «Розмірковуємо про життєвий досвід» [107; 154, с. 153-157]). Сформованість морально орієнтованих знань молодших школярів оцінювалася за адаптованою до проблеми нашого дослідження методикою «Сюжетні малюнки» [153, с. 46-55; 75].

Учневі початкових класів пропонуються картки з малюнками (чи коротким описом) позитивних та негативних вчинків однолітків. Він має розкласти ці картки так, щоб з одного боку знаходились ті, на яких зображено позитивні вчинки, а з іншого – негативні. Важливим є обов'язкове пояснення молодшим школярем власного вибору. У залежності від варіантів виконання цього завдання (правильне/неправильне сортування карток, обґрунтування/необґрунтування вибору карток тощо) нами було зроблено висновки щодо рівня сформованості морально орієнтованих знань. Використання таких методів та методик дослідження дало змогу виявити стан сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи за показниками когнітивного критерію (див. табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів за показниками когнітивного критерію (у %)

Рівень	Показник / клас															
	сформованість морально орієнтованих знань				сформованість ціннісних орієнтацій				усвідомлення значущості морально-орієнтованих знань				домінування у поведінці провідних морально орієнтованих знань			
	1-й	2-й	3-й	4-й	1-й	2-й	3-й	4-й	1-й	2-й	3-й	4-й	1-й	2-й	3-й	4-й
Достатній	10,2	12,1	14,3	16,2	8,9	9,6	11,2	12,4	8,1	8,8	9,6	10,2	19,6	20,1	20,0	21,2
Середній	18,9	19,2	20,8	21,6	19,1	20,2	22,1	23,4	19,2	21,2	22,8	23,9	25,2	26,3	27,1	28,3

Продовження таблиці 1.3

Низький	70,9	68,7	64,9	62,2	72,0	70,2	66,7	64,2	72,7	70,0	67,6	65,9	55,2	53,7	52,9	50,5
---------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------	------

Наведені у таблиці 1.3 статистичні дані дають змогу дійти висновку, що для всіх показників когнітивного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів переважає низький рівень їх сформованості. Має місце тенденція до зростання в залежності від року навчання, кількості учнів, яким притаманним є прояв достатнього та середнього рівнів показників когнітивного критерію, але незалежно від року навчання вони сумарно не перевищують 50,0 %, а приріст є незначним (не перевищує 2,0 % для класів з різницею в один рік навчання). Принагідно зазначимо, що максимальні показники достатнього та середнього рівня притаманні показнику «домінування у поведінці провідних морально орієнтованих знань». Таким чином, сформованість морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів за показниками когнітивного критерію не можна вважати задовільною, оскільки кількість учнів початкових класів з достатнім та середнім рівнем прояву відповідних показників сумарно не перевищують 50,0 % за кожним з них.

Особливості сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної роботи за показниками оцінно-рефлексивного критерію ми вивчали за: домінуванням первинних морально-ціннісних орієнтацій (задоволення від здобутих результатів участі в різних формах позакласної виховної роботи, навчанні в гуртку, участі у масових формах організації дозвілля морального спрямування, суспільно корисній соціально значущій роботі); уміннями оцінювати результати позакласної виховної роботи, навчання в гуртку, участі у масових формах, організації суспільно корисної соціально значущої роботи; сформованістю самооцінки молодших школярів.

У процесі дослідження особливостей сформованості показників оцінно-рефлексивного критерію як домінування провідних морально-ціннісних орієнтацій та умінь й навичок оцінювання результатів власної позакласної роботи, нами використовувалися переважно педагогічні спостереження та бесіди. Особливості самооцінки молодших школярів діагностувалися із

застосуванням варіанту для молодших школярів методики Дембо-Рубінштейна, модифікованою А. М. Прихожан [200, с. 198-199; 201, с. 110-118].

Використання зазначених вище методів та методик дослідження дало змогу виявити стан сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи за показниками оцінно-рефлексивного критерію. Результати дослідження для показників «домінування провідних особистісних морально-ціннісних орієнтацій» та «уміння і навички оцінювання результатів власної позакласної роботи» наведені нами у таблиці 1.4

Таблиця 1.4

Рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів за показниками оцінно-рефлексивного критерію (у %)

Рівень	Показник / клас							
	домінування провідних морально-ціннісних орієнтацій				уміння і навички оцінювання результатів власної позакласної роботи			
	1-й	2-й	3-й	4-й	1-й	2-й	3-й	4-й
Достатній	18,8	19,2	21,2	21,4	12,2	12,8	13,4	14,6
Середній	25,4	26,8	27,0	28,2	23,2	24,8	25,2	27,2
Низький	55,8	54,0	51,8	50,4	64,6	62,4	61,4	58,2

Наведені у таблиці 1.4 дані дають змогу дійти висновку, що всім показникам оцінно-рефлексивного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи притаманним є переважно низький рівень. Як і для показників когнітивного критерію, має місце тенденція до зростання, в залежності від року навчання, кількості учнів, яким притаманним є прояв достатнього та середнього рівнів показників оцінно-рефлексивного критерію, але незалежно від року навчання вони сумарно не перевищують 50,0 %, а приріст є незначним (у границях не більше 2,0 % для класів з різницею в один рік навчання).

Оскільки рівні сформованості самооцінки досліджуються за параметрами, що відрізняються від «достатній», «середній», «низький», то результати її діагностування висвітлено в окремій таблиці (див. табл. 1.5.).

Здобуті емпіричні дані свідчать про те, що, насамперед, кількість учнів з адекватною самооцінкою складає, в залежності від року навчання, від 32,1 % до 37,1 % від чисельності респондентів, по-друге – кількість учнів з адекватною самооцінкою зростає відповідно до кількості років навчання, але в межах 2,0 % у порівнянні з попереднім роком навчання, по-третє – кількість учнів із заниженою самооцінкою перевищує кількість учнів із завищеною самооцінкою.

Таблиця 1.5

Рівень сформованості самооцінки здобутих морально орієнтованих знань, вироблених умінь і навичок молодших школярів (у %)

Самооцінка	Клас			
	1-й	2-й	3-й	4-й
адекватна	32,2	34,2	36,4	37,2
завищена	30,2	29,6	28,4	28,0
занижена	37,6	36,2	35,2	34,8

Таким чином, результати констатувального етапу експерименту дають змогу дійти висновку про недостатній рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи за показниками оцінно-рефлексивного критерію.

Показником вчинково-діяльнісного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи нами визначено застосування ними здобутих морально орієнтованих знань, умінь та навичок їх застосування у процесі участі в індивідуальних і колективних добродійних заходах, соціально значущій суспільно корисній праці у межах позакласної виховної роботи. Основними методами дослідження цього показника є педагогічні спостереження, бесіди, опитування тощо (додаток Д). Результати дослідження сформованості морально-ціннісних

орієнтацій молодших школярів за показниками вчинково-діяльнісного критерію нами узагальнено у більш уніфіковану таблицю, оскільки різниця їх відмінності була настільки незначною в ЕГ і КГ, що виокремлювати їх окремо не мало сенсу. Ці дані представлено нами у таблиці 1.6.

Здобуті емпіричні результати дають підстави вважати, що застосування молодшими школярами здобутих морально орієнтованих знань, умінь та навичок у процесі участі в індивідуальних і колективних заходах, соціально значущій суспільно корисній праці у межах позакласної виховної роботи сформовано не на належному рівні.

Таблиця 1.6

Рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів за показниками вчинково-діяльнісного критерію (у %)

Рівень	Клас			
	1-й	2-й	3-й	4-й
Достатній	12,6	13,4	14,2	14,8
Середній	24,2	26,4	27,4	28,2
Низький	63,2	60,2	58,4	57,0

У переважній більшості респондентів діагностовано низький рівень сформованості зазначеного показника. З урахуванням переважання низького рівня сформованості показників когнітивного і оцінно-рефлексивного критеріїв морально-ціннісних орієнтацій такий стан речей у межах вчинково-діяльнісного критерію є передбачуваним.

Таким чином, емпіричні дані, здобуті у ході здійснення констатувального етапу педагогічного експерименту свідчать про превалювання низького рівня сформованості показників когнітивного, оцінно-рефлексивного та вчинково-діяльнісного критеріїв сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

У межах проведеного констатувального етапу дослідження нами встановлено низку чинників, що негативно впливають на ефективність

формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. З метою більш чіткого визначення сутності цих чинників нами було запропоновано вчителям закладів початкової освіти, які брали участь в експериментальній роботі, відповісти на наступні запитання: «Які, на Вашу думку, основні причини низької якості позакласної виховної роботи, спрямованої на формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів?», «Які, на Вашу думку, чинники уповільнюють процеси формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи?». Відповіді педагогів згруповані нами й представлені у таблиці 1.7.

Таблиця 1.7

Чинники, що негативно впливають на ефективність формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи (у %)

Коротка характеристика	Констатувальний етап
Застосування переважно авторитарних форм і методів організації і проведення позакласної виховної роботи	8,8
Організація позакласної роботи молодших школярів, що немає запланованого індивідуально чи суспільно значущого результату	11,5
Психологічна неготовність вчителів до формування морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи	26,8
Невміння вчителя організувати цікаву для учнів гурткову, проектну, масову, суспільно корисну працю, масову чи добродійну діяльність	10,3
Відсутність навчальних та навчально-методичних посібників, інструктивно-методичних матеріалів з організації позакласної виховної роботи	25,6
Несформовані у вчителів уміння і навички організації позакласної виховної роботи у відповідності до віку молодших школярів та врахування їхніх інтересів	6,8
Відсутність взаємодії закладів початкової освіти, батьків чи громади в організації позакласної виховної роботи	10,2

Аналіз наведених у таблиці 1.7 відповідей засвідчив, що на ефективність педагогічного супроводу формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи найбільше впливає: психологічна неготовність вчителів до формування морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи (26,8 % опитаних педагогів) та відсутність сучасних навчальних та навчально-методичних посібників, інструктивно-методичних та дидактичних матеріалів з організації позакласної виховної роботи (25,6 % вчителів вважають це однією з основних причин, що негативно впливає на якість такої роботи). Своєю чергою, 11,5 % вчителів негативним чинником, що впливає на якість формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, визначають організацію позакласної роботи молодших школярів, що немає запланованого індивідуально чи суспільно значущого морально орієнтованого результату. Не менш важливими причинами, що мають негативний вплив на формування досліджуваного феномену, 10,3 % вчителів визначили невміння вчителя, особливо у перші п'ять років самостійної педагогічної діяльності, організувати цікаву для учнів початкових класів гурткову, проєктну, масову, добродійну та соціально значущу суспільно корисну працю та 10,2 % з них вказали на відсутність взаємодії між закладами початкової освіти і батьками в організації позакласної виховної роботи. Значно менше – 8,8 % вчителів зазначають, що в організації такої роботи в закладах початкової освіти переважно застосовуються авторитарні форми і методи. Натомість, 6,8 % опитаних вчителів звертають увагу на несформованість відповідних умінь і навичок з організації позакласної виховної роботи у відповідності до віку молодших школярів та врахування їхніх інтересів, що є також негативним чинником зниження ефективності формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Таким чином, результати аналізу організації і змісту позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти, на базі яких здійснювався констатувальний, а пізніше й формувальний етап експериментальної роботи з

досліджуваної проблеми, засвідчили наявність ряду негативних чинників, що впливають на ефективність організації такої роботи, а отже, і якість процесів формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів. Встановлено, що у процесі організації такої роботи переважно: відсутні чіткі і конкретно зрозумілі як вчителям, так і учням молодшого шкільного віку виховні орієнтири у її змісті, а у подальшому в організації навчально-пізнавальної діяльності, конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, морально орієнтованих масових і добродійних заходах; досить часті прорахунки вчителів у досягненні неактуальних для закладу початкової освіти, дітей та їхніх батьків цілей, а її здійснення спрямовується в основному на подолання чи профілактику негативної поведінки молодших школярів; характерним в організації позакласної виховної роботи, спрямованої на формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, є проведення одномоментних, часто не цікавих для дітей заходів, які не мають між собою логічної єдності і наступності, а їх результати не мають для таких учнів особистісної значущості.

На основі аналізу здобутих результатів констатувального етапу дослідження обґрунтовано висновок про недостатню педагогічну ефективність сучасного процесу позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів. Підтвердженням останнього є виявлені нами протиріччя у формуванні досліджуваного феномена, між:

- зростаючими соціально значущими виховними завданнями, що мають вирішувати заклади початкової освіти в умовах запровадження Концепції Нової української школи і недостатньо ефективним традиційним змістом морального виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи;

- наявністю комфортних психологічних умов позакласної виховної роботи закладів початкової освіти для формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів (багаторівневий ціннісний освітньо-виховний простір, змога обирати зміст, форми його реалізації, змінювати профілі й інтенсивність власної практичної діяльності, що дає змогу задовольнити свої

інтереси та освітні запити, відсутність оцінок і щоденників тощо) та нерозробленістю ефективних теоретико-прикладних напрямів застосування не лише знаннєвого, а й виховного та педагогічно спрямованого дозвілєвого потенціалу позакласної виховної роботи;

- невідповідністю спрямування і сутності виховних впливів закладу початкової освіти та сім'ї на молодшого школяра і соціальним замовленням щодо налагодження єдності цих впливів;

- систематичним зіткненням організованого виховного впливу закладу початкової освіти і стихійними впливами на особистість молодшого школяра навколишньої дійсності, викликані складним соціально-економічним станом в державі, занепадом духовності суспільства, а відтак, і окремої особистості;

- неоднаковим за своєю сутністю ставленням молодших школярів до вимог закладів початкової освіти, що виконує замовлення суспільства на формування у них морально-ціннісних орієнтацій і переважно однаковими традиційними формами позакласної виховної роботи, що не враховують швидкоплинні зміни інтересів і потреб дітей та їхніх батьків.

Висновки до першого розділу

Здійснений аналіз педагогічної теорії та освітньо-виховної практики засвідчив, що незважаючи на істотне зростання кількості досліджень, присвячених проблемі морального виховання зростаючої особистості, переважна більшість з них стосуються розв'язання цієї проблеми в освітньо-виховному процесі закладів середньої освіти. Тоді як прикладні дослідження з проблем формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, що були б спрямовані на визначення й розкриття теоретичних підходів до побудови змісту і методики формування досліджуваного феномена та педагогічних умов їх практичної реалізації у процесі позакласної виховної роботи, досі не проводились.

1. Таким чином, у розділі:

а) на основі аналізу становлення і розвитку вітчизняних та зарубіжних філософських, гуманітарних, культурологічних і психолого-педагогічних теорій і поглядів на сутність морального виховання зростаючої особистості, формування її морально-ціннісних орієнтацій і їх значення в інтелектуальному, духовному та соціальному становленні й розвитку молодших школярів, дано характеристику цих процесів у двох взаємопов'язаних між собою теоретичних площинах. Перша – це історико-генетичний аналіз проблем формування моралі і духовного світу особистості, її ціннісної сфери і ціннісних ставлень та орієнтацій в педагогічній думці й освітній практиці в різні історичні періоди. Друга площина, що логічно пов'язана з першою, – це аналіз і характеристика розвитку нормативно-правової, психолого-педагогічної та соціально-педагогічної складової процесів формування досліджуваного феномена в сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній психолого-педагогічній науках й освітній практиці;

б) схарактеризовано теоретичну основу дослідження, яку складають положення філософії, культурології, психології та педагогіки про мораль, моральність та моральні цінності, про особистісно орієнтований, гуманістичний і системний підходи до формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, врахування їхніх вікових особливостей, застосування суб'єкт-суб'єктної взаємодії учнівсько-педагогічного колективу в процесі позакласної виховної роботи як провідних у формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів.

2. Визначено й схарактеризовано теоретичні концепти здійсненого дослідження завдяки: актуалізації проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості, виховання її морально доцільної поведінки і вчинків у філософських поглядах мислителів минулих епох та науковому аналізу розвитку і становлення української філософської школи минулого і недалекого сьогодення – перший теоретичний концепт; створення нормативно-правової бази для підвищення ефективності морального виховання, формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів – другий

теоретичний концепт; результати аналізу психолого-педагогічних засад досліджуваної проблеми складають сутність її третього теоретичного концепту; у межах четвертого теоретичного концепту формування досліджуваного феномена, здійснюється ефективно за умови, коли діяльність педагогічного колективу закладу початкової освіти має цілеспрямований характер, чітко сформульовану виховну мету і відповідний зміст позакласної виховної роботи; сутність п'ятого теоретичного концепту полягає у створенні у межах позакласної виховної роботи закладу початкової освіти комфортних умов для засвоєння молодшими школярами накопиченого морального досвіду громади чи суспільства в цілому та посилення його морально-емоційної насиченості; соціально-психологічний контекст вивчення процесів як морального виховання, так і формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи складають зміст шостого теоретичного концепту; сутність сьомого теоретичного концепту складає співпраця у межах позакласної виховної роботи закладу початкової освіти і сім'ї як провідного соціального інституту виховання дитини молодшого шкільного віку; теоретичні основи, специфіку організації позашкільної освіти, функції і значення позаурочної та позакласної виховної роботи як найбільш ефективних систем формування гармонійно розвиненої особистості, її духовності і моралі, ціннісної сфери, громадянської позиції та патріотизму у вільний від навчання в закладі освіти час складає сутність восьмого концепту.

3. У межах понятійно-категоріальної парадигми досліджено етимологію і схарактеризовано ключові поняття як проєкцію матеріально-духовної культури суспільства на процеси формування смислового поля конструктів: «цінність», «ціннісні орієнтації», «морально-ціннісні орієнтації молодших школярів», «позакласна виховна робота в закладах початкової освіти», а у подальшому розкриття сутності ключового поняття здійсненого дослідження «формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи». Сутність останнього розглядається як цілісний, логічно вибудований процес, у якому ефективно взаємодіють між собою його учасники

– молодші школярі, їхні батьки, вчителі закладів початкової освіти, завдяки чому формується комплекс важливих особистісних морально орієнтованих внутрішніх психологічних утворень, як екстраполяція кількісних і якісних змін уже набутих моральних детермінант (морального досвіду, моральних почуттів, усвідомлених і сприйнятих моральних норм і правил, системи власних цінностей, ціннісних ставлень й орієнтацій, ціннісної взаємодії, цінності взаєморозуміння і співробітництва) у морально доцільних вчинках, поведінці і діяльності молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. Домінантами у їх формуванні є внутрішні мотиви, потреби, інтереси, ідеї й ідеали та переконання зростаючої особистості, що реалізуються нею під час самореалізації й самоствердження як в індивідуальній, так і колективній навчально-пізнавальній діяльності чи конкретній соціально значущій суспільно корисній праці, морально орієнтованих масових та добродійних заходах.

4. Визначено й схарактеризовано ряд важливих положень, за умови дотримання яких цей процес набуває ефективності, а саме: обґрунтування психолого-педагогічних, і особливо дидактичних основ побудови змісту й організації позакласної виховної роботи; систематичне залучення молодших школярів у відповідності до їхніх вікових й індивідуальних можливостей, інтересів і потреб до морально орієнтованої навчально-пізнавальної, пошукової і дослідницької діяльності чи конкретної як індивідуальної, так і колективної соціально значущої суспільно корисної праці та масових і добродійних заходів; упровадження методики й педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів через добір ефективних форм, методів і засобів засвоєння ними морально-ціннісного досвіду минулих поколінь.

5. За результатами констатувального етапу дослідження визначено й дано характеристику сутності основних компонентів (інтелектуального, мотиваційно-потребнісного, діяльнісного), критеріїв (когнітивного, оцінно-рефлексивного, вчинково-діяльнісного) і їх показників та рівнів (низький, середній, достатній) сформованості досліджуваного феномена.

Здійснено аналіз стану сформованості основних компонентів (інтелектуального, мотиваційно-потребнісного, діяльнісного) морально-ціннісних орієнтацій учнів молодшого шкільного віку у процесі позакласної виховної роботи, котрі були залучені до нашого дослідження. Кількісний розподіл учнів за рівнями сформованості цих компонентів дав змогу зробити висновок, що на достатньому рівні сформованості досліджуваного феномена як у експериментальних, так і контрольних групах учнів молодшого шкільного віку в середньому знаходиться від 12,6% до 14,8% з них, на середньому рівні знаходяться відповідно від 24,5% до 28,2% учнів цього віку і на низькому відповідно 57,0% до 63,5% молодших школярів.

7. На основі аналізу здобутих результатів констатувального етапу дослідження обґрунтовано висновок про недостатню педагогічну ефективність сучасного процесу позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів. Підтвердженням останнього є виявлені нами важливі протиріччя у формуванні досліджуваного феномена між:

- зростаючими соціально значущими виховними завданнями, що мають вирішувати заклади початкової освіти в умовах запровадження Концепції Нової української школи і недостатньо ефективним традиційним змістом морального виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи;

- наявністю комфортних психологічних умов позакласної виховної роботи закладів початкової освіти для формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів (багаторівневий ціннісний освітньо-виховний простір, змога обирати зміст, форми його реалізації, змінювати профілі й інтенсивність власної практичної діяльності, що дає змогу задовольнити свої інтереси та освітні запити, відсутність оцінок і щоденників тощо) та лише частковою розробленістю ефективних теоретико-прикладних напрямів застосування потенціалу позакласної виховної роботи;

- невідповідністю спрямування і сутності виховних впливів закладу початкової освіти і сім'ї молодшого школяра та соціальним замовленням щодо налагодження єдності цих впливів;

- організованим системним впливом позакласної виховної роботи закладу початкової освіти і стихійними впливами навколишньої дійсності на особистість молодшого школяра, викликані складним соціально-економічним станом в державі, занепадом духовності суспільства, а відтак, і окремої особистості;

- швидкоплинними змінами інтересів, мотивів і потреб молодших школярів і недостатньо ефективними процесами удосконалення змісту, форм, методів і засобів здійснення позакласної виховної роботи.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ МЕТОДИКИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ ПОЗАКЛАСНОЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ

2.1. Провідні доміанти формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи

Аналіз сучасних теоретичних засад і практики виховної роботи закладів початкової освіти дає підстави стверджувати про необхідність побудови на гуманістичній (культурологічній) парадигмі Нової української школи цілісної за своїм змістом і теоретико-прикладними напрямками реалізації позакласної виховної роботи, що має ціннісно-орієнтоване спрямування на самоактуалізацію й самодетермінацію особистості молодшого школяра. Такий підхід в умовах реформування освітнього простору держави має забезпечити ефективне формування їхніх морально-ціннісних орієнтацій, основою яких є особистісні потреби, мотиви, бажанням, інтереси, переконання та уже сформовані ідеали.

У такому контексті, на думку В. Кременя та В. Ільїна, йдеться про те, що нині «...актуалізується завдання формування нової освітньої парадигми, яка ґрунтується на цілісному сприйнятті процесів, що відбуваються. Завдання нової парадигми полягає в тому, щоб задіяти не тільки можливості раціональної сфери, а й таких не менш важливих складових «Я», як почуття, віра, духовність. Якщо освітня система хоче брати участь у створенні цілісної креативної особистості, а саме такі особистості потрібні «суспільству знань», то вона повинна більшою мірою враховувати досягнення сучасних концепцій про самоорганізацію... » [117, с. 11].

Аналізуючи сутність культурологічної парадигми Нової української школи, ми дійшли висновку, що її основою і навіть віддзеркаленням у часі є педагогічна спадщина В. Сухомлинського, який надавав важливого значення вихованню

дитини не тільки на уроці, але й не менше у позаурочний час. Надаючи за цих умов особливої уваги створенню належних умов для залучення дітей до занять у різних гуртках, обов'язково спортивних секціях, шкільному хорі або оркестрі, практичній роботі на навчально-дослідних земельних ділянках, шкільному саду та безпосередньо в природі. Саме така діяльність учнів, на думку педагога, створювала найбільш ефективні умови для задоволення їхніх інтересів, освітніх запитів і бажань, надавала змогу реалізувати потенційні можливості, а головне, укріплювала віру в свої сили. Василь Олександрович був переконаний у тому, що «...друга половина дня має бути вільним часом учня. У цей час він читає, бере участь у науково-предметних гуртках, трудиться серед природи, спостерігає явища природи і працюю людей» [267, с. 493].

У зв'язку з цим особливу увагу В. Сухомлинський надавав визначенню змісту, мети і завдань, а також умов ефективної організації вільного часу школярів. Серед першорядних завдань, які вимагали вирішення в процесі організації позакласної навчально-виховної роботи, він визначав необхідність збагачення і поглиблення знань учнів, розширення загальноосвітнього світогляду, формування інтересу до різних галузей науки, техніки, спорту, а також виявлення і розвиток індивідуальних творчих нахилів і здібностей, організації культурного дозвілля та відпочинку і, особливо, продуманих з педагогічної точки зору розваг учнів за межами навчального процесу [215, с. 7-16].

Тому В. Сухомлинський вважав школу тим місцем, де дитина має відчувати щастя повноти свого духовного життя, радість діяльності та творчості. Він підходив до шкільного інституту діалектично – від незвичайної «школи під голубим небом», школи природи і чуттєвого, емоційно-конкретного сприйняття світу, до школи як джерела духовності, культури, місця раннього прилучення до моральних цінностей, місця вирішення суперечностей, конфліктів, ідейних зіткнень [250, с. 12].

Отже, на підставі аналізу зазначеного вище можемо зробити висновок, що педагогічно орієнтована позакласна виховна робота з молодшими школярами за

своєю сутністю і педагогічною спрямованістю є альтернативою їхнього неорганізованого дозвілля. А враховуючи результати здійсненого нами визначення й обґрунтування провідних теоретичних засад й аналізу сучасної практики виховної роботи в закладах початкової освіти, здійснених у першому розділі дисертації, можемо визначити ефективні наукові підходи щодо організації такої роботи та схарактеризувати їх сутнісні ознаки. Саме поєднання цих підходів у процесі організації і системної реалізації в закладах початкової освіти логічно вибудованої за своїм змістом позакласної виховної роботи, спрямованої на формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, за нашим переконанням, є *першою провідною домінантою* у формуванні досліджуваного феномена. Серед таких підходів, що характерні саме в організації освітньо-виховного процесу в закладах початкової освіти визначено:

- *особистісно орієнтований підхід*, сутність якого полягає у створенні ефективних гуманістично спрямованих організаційно-педагогічних і психолого-педагогічних умов для побудови молодшим школярем як за допомоги вчителів, так і самостійно особистісної траєкторії життєтворчості, основою якої мають стати сформовані морально-ціннісні орієнтації як чинники, що визначають спрямування, інтенсивність і результативність власних вчинків, поведінки та діяльності, визначальною ознакою яких є їх відповідність прийнятим у суспільстві моральним нормам і правилам. За дотримання цих умов, як підтверджують результати здійсненого нами аналізу теоретичних засад і шкільної практики, ефективно відбувається формування не лише інтелектуальної складової їхньої життєдіяльності, а й поглиблення морально-духовної складової, що є першоджерелом і рушійною силою морально орієнтованих вчинків і діяльності молодших школярів у найближчому соціумі. Отже, рівень сформованості цієї моральності є віддзеркаленням рівня сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, виховання їхньої соціальної активності та моральної відповідальності за власні дії у найближчому докільлі. На підставі цього можемо стверджувати, що така

морально орієнтована життєдіяльність зростаючої особистості молодшого школяра набуває суттєвої позитивної динаміки завдяки створенню у процесі позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти особистісно орієнтованих морально-ціннісних «ситуацій особистісної моральної дії» і «ситуацій особистісних вчинків з розв'язання морально орієнтованих проблем». Найбільш важливим у процесі формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи є створення у її межах «ситуацій особистісного морально успіху», результатом яких є саме відчуття молодшим школярем успіху і задоволення від здійснених вчинків. Наступним важливим аспектом застосування таких ситуацій є створення умов для розуміння молодшими школярами того, що результативність їхніх морально орієнтованих вчинків і поведінки забезпечує вирішення життєво важливих для них проблем у відповідності до моральних устоїв громади, членами якої вони є, чи суспільства у цілому. Таким чином у свідомості молодшого школяра ефективно відбувається (у відповідності до їхніх вікових та індивідуальних можливостей) самопобудова власного життєвого проєкту завдяки сформованим морально-ціннісним орієнтаціям на життєву самовизначеність, самоорганізацію, самовдосконалення та саморозвиток [52].

Отже, ми можемо констатувати, що в основі особистісно орієнтованого підходу до побудови змісту позакласної виховної роботи, враховуючи її специфіку й обов'язкове спрямування на формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, є відповідність соціальному замовленню держави закладам початкової освіти, що базується «...на особистісних замовленнях дітей і їхніх батьків, які постійно розвиваються і варіюються...», і є ефективним за умови «...проєктування таких педагогічних методик та технологій, які могли б якнайповніше допомогти дітям зорієнтуватись і самореалізуватись у складній морально орієнтованій і багатогранній соціокультурній ситуації» [105 , с. 22-23];

- *ціннісно-мотиваційний підхід*, який забезпечує формування у молодшого школяра системи загальнолюдських й індивідуально вивірених часом і життям суспільства морально-духовних цінностей та важливих позитивних мотивацій, досягнення визначеною самою ж особистістю мети її життєдіяльності у всій її багатомірності й соціальній значущості як для неї особисто, так і для громади чи суспільства у цілому. За цих умов, як засвідчили результати дослідження, важливим є розуміння й, головне, усвідомлення вчителем закладу початкової освіти певної психологічної закономірності, у відповідності до якої психічні й розумові внутрішні процеси (аналіз інформації, сприймання її змісту, а у подальшому усвідомлення та запам'ятовування) завжди мають цілеспрямоване продовження у зовнішніх проявах, тобто у різних вчинках, поведінці чи певних видах діяльності молодших школярів [15, с. 3-41].

І чим вищий рівень функціонування внутрішніх психологічних механізмів формування морально-ціннісних орієнтацій у свідомості молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, тим вищий рівень, а головне, ефективність їхньої практичної морально орієнтованої діяльності в оточуючому їх середовищі;

- *компетентнісний підхід*, що базувався на врахуванні спроможності молодшого школяра усвідомити і засвоїти системні знання морально-ціннісного спрямування, на їх основі сформувані чіткі уявлення про моральні норми і правила суспільства, виробити уміння і навички їх застосування у власних вчинках, поведінці і діяльності та оцінюванні їх наслідків чи здобутих результатів. Застосування цього підходу в організації і здійсненні позакласної виховної роботи уможливило вироблення і у подальшому слідування у власній життєдіяльності сформованим особистісним морально-ціннісним орієнтаціям як у межах освітньо-виховного середовища закладів початкової освіти, так і безпосередньо у соціумі. У цьому контексті актуальним є вироблення умінь і навичок молодших школярів до партнерської взаємодії і співпраці як з однолітками, так і з старшими учнями, вчителями та батьками з розв'язання

життєво важливих проблем, що за своєю сутністю є екстраполяцією морально-ціннісних орієнтацій на ці процеси. У межах компетентнісного підходу як одного з провідних у побудові Нової української школи нами було спроектовано зміст, підібрано відповідні як традиційні, так і інтерактивні форми, методи і засоби позакласної виховної роботи, що забезпечувало обов'язкове практичне спрямування навчально-пізнавальної діяльності, суспільно корисної роботи, масових і добродійних морально орієнтованих заходів на формування критичного мислення, рефлексії, визначення власної моральної і відповідальної позиції як в учнівсько-педагогічному колективі закладу початкової освіти, так і в суспільстві [162, с. 12-13];

- *діяльнісний підхід* у контексті проблеми нашого дослідження мав на меті створення комфортних умов для практичної як індивідуальної, так і соціально-значущої морально орієнтованої діяльності, що, на думку Р. Сойчук, є основою морального й духовного зростання молодшого школяра, формування його як майбутнього соціально активного й відповідального члена суспільства [241, с. 96-106]. Саме тому у межах цього підходу практичним навичкам із застосування здобутих молодшими школярами морально-орієнтованих знань у визначенні напрямів і оцінки власних вчинків, поведінки і діяльності у найближчому для них соціумі ми відводимо одне з провідних місць. А тому їх результати розглядаються нами як кінцевий етап у набутті учнями закладів початкової освіти стійкого морально-орієнтованого досвіду суб'єкт-суб'єктної взаємодії в одновіковому, різновіковому і різностатевих учнівських колективах та суспільстві в цілому. Окреме місце у цьому напрямі посідає формування «... поведінково-комунікативних умінь і навичок, що забезпечують ефективне включення дитини в різні соціально-психологічні групи та ситуації спілкування і взаємодії» [115, с. 421];

- *соціально адаптаційний підхід* у процесі формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у межах позакласної виховної роботи забезпечував адаптацію дитини до викликів та загроз сучасного суспільства. Основою цих процесів є сформовані самооцінні судження щодо відповідності

результатів власних вчинків, поведінки і діяльності моральним нормам і правилам суспільства, дієвості чи неефективності у цих процесах застосування сформованих індивідуальних морально-ціннісних орієнтацій як рушійних чинників морально-орієнтованої життєдіяльності індивіда. За такого підходу, за нашим переконанням, створюються умови для визначення й усвідомлення своїх людських сутнісних якостей та характеристик, тобто свого власного «Я» у світі й відповідність його моралі суспільства [168, с. 258-265].

Враховуючи результати аналізу теорії і практики виховної роботи в закладах початкової освіти, застосування соціально адаптаційного підходу організації і здійснення позакласної виховної роботи забезпечує адаптацію молодшого школяра до викликів та загроз соціального оточення завдяки виробленню умінь і навичок здійснення самоаналізу й самокорекції сутності власних вчинків і поведінки. Останнє дає змогу спроектувати необхідні, з нашої точки зору, знання й відповідні їм уміння та навички їх застосування, що є віддзеркаленням сформованих у молодших школярів морально-ціннісних орієнтацій. Відтак, провідними серед таких знань є саме *соціальні знання*, що дають змогу ефективно оцінювати різні життєві ситуації і соціальні впливи й відповідно знаходити правильні рішення щодо побудови власної поведінки і діяльності у найближчому соціумі. У відповідності з попередніми важливу роль в успішній життєдіяльності молодшого школяра в освітньо-виховному процесі закладу початкової освіти відіграють набуті *вербальні знання*, що забезпечують усвідомлення, засвоєння, а у подальшому застосування таких знань у процесі вивчення найближчого довкілля як соціального, так і природного. Однак, наявність набутих молодшим школярем попередніх двох типів знань, сформованих умінь і практичних навичок навчально-пізнавального і морально-орієнтованого спілкування і взаємодії в колективі не будуть нічого вартувати, на думку Н. Скрипник, якщо учень молодшого шкільного віку не навчиться організовувати комунікативну взаємодію з однолітками, різновіковими групами дітей та дорослими на основі здобутих *знань з комунікації* в учнівсько-педагогічному колективі закладів початкової освіти [238, с. 122-128]. Останнє

надзвичайно важливо саме у процесі організації різних видів суб'єкт-суб'єктної взаємодії у межах гуртка, секції, загону, малого творчого колективу як провідних форм позакласної виховної роботи. Таким чином, як підтверджує аналіз результатів нашого дослідження, такі знання одночасно дають змогу виробити елементи самооцінки і самооцінні судження щодо себе, власних вчинків і поведінки та їх наслідків відповідно до усталених у суспільстві моральних норм і правил. На думку В. Москальця, «...моральні принципи і норми як скеровуючий зміст автентичної саморегуляції особистості утворюють когнітивне підґрунтя її моральності й автентично-моральні засади її спрямованості, котрі функціонально виявляються у їх впливі на дії, поведінку, вчинки і діяльність, а також на спілкування людини як суб'єкта комунікації та на його індивідуальність» [147, с. 75].

За нашим переконанням, особливо важливе місце у переліку здобутих учнями молодшого шкільного віку знань займають саме *ціннісно-орієнтаційні знання*, які дають змогу зростаючій особистості виокремити й охарактеризувати для себе власне місце й роль в оточуючому їх світі, значущість власних вчинків і дій як для себе, так і для громади чи суспільства в цілому [210, с. 15-27].

Відтак, можемо зробити висновок, що сьогодні у межах освітньо-виховної парадигми педагогічного супроводу в умовах запровадження Концепції Нової української школи, дозвілєвої діяльності молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи *ще однією провідною домінантою* стає досить помітна відмова від традиційного погляду на моральний розвиток і становлення молодших школярів, що в закладах початкової освіти трактується переважно складовою їхнього інтелектуального зростання. Тобто, на думку І. Бега, освітньо-виховна діяльність сучасних закладів освіти зводиться переважно до надання додаткових освітніх послуг, розвиток вузько спеціалізованих умінь і навичок, що мають забезпечити молодшому школяреві набуття лише нових знань, переважно без їх морально-духовної інтерпретації [30, с. 5-15].

Тоді як в останнє десятиліття особливої актуальності у процесах морального і соціального становлення молодших школярів у закладах початкової освіти, особливо в умовах Нової української школи, набуває самоорганізація, самодіяльність, самостановлення, саморозвиток й самоствердження зростаючої особистості як екстраполяція морально-ціннісних орієнтацій особистісного «Я» на її вчинки і поведінку. І ці важливі процеси, як підтверджують результати аналізу виховної практики, набувають суттєвої позитивної динаміки, стабільності та інтенсивності саме у межах дозвілєвої складової освітньо-виховного процесу закладів початкової освіти, надаючи йому помітного випереджувального виховного спрямування. Оскільки саме тут створюються найкомфортніші умови для молодших школярів з реалізації самостійно чи в колективі власних інтересів, освітніх потреб, бажань і устремлінь [218; 169, с. 335-342].

Третьою *провідною домінантою* нами визначено комплекс вимог щодо організації позакласної виховної роботи, метою якої є формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів. У такому контексті, спираючись на фундаментальні наукові праці Ю. Бабанського [3; 4], Н. Бібік [162], І. Беха [13;14; 12; 81, с. 712-713], С. Гончаренка [73], Г. Пустовіта [291;216, с. 46-53; 82, с. 470-472], О. Савченко [227; 228, с. 2-6], О. Сухомлинської [257, с. 24-28; 246, с. 2-6] Т. Сущенко [269; 268], М. Ярмаченка [179, с. 138-139], ці вимоги розглядаються нами як провідні принципи морального виховання молодших школярів на основі сформованих морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи, враховуючи специфіку її організації і здійснення, індивідуальні й вікові особливості молодших школярів, соціальні виклики і провідні положення освітньо-виховної парадигми Нової української школи.

Наголошуючи на актуальності розв'язання означеної проблеми, О. Савченко, розглядаючи сутність цього поняття, звертає увагу на те, що «...принципи відбивають у своєму змісті фундаментальні закономірності навчання, виховання і розвитку (усталені залежності його результатів від умов організації, які об'єктивно існують у реальному педагогічному процесі» [227].

Вона актуалізує увагу на специфіці початкової освіти та розкриває логіку побудови освітньо-виховного процесу (мета, зміст, спосіб організації тощо), виділяє групу принципів, які, на її переконання, мають забезпечити ефективність процесів всебічного розвитку учнів молодшого шкільного віку. Такими принципами є: принцип всебічного розвитку особистості, принцип цілісності впливу освітньо-виховного процесу; природовідповідності організації навчання; науковості і доступності; систематичності і перспективності; індивідуалізації і диференціації; взаємозв'язку навчання і розвитку; мотиваційного забезпечення освітнього процесу; співробітництва, міцності і дієвості результатів навчання, виховання і розвитку дитини [227, с. 93-98; 230, с. 61-74;].

Значне місце у розв'язанні цього питання належить фундаментальним працям основоположника сучасної педагогічної науки і освіти в Україні М. Ярмаченка, який, аналізуючи сутність різноманітних принципів і їх класифікацій, наголошував на тому, що «...дидактичні закони і закономірності об'єктивно існують в реальному навчально-виховному процесі, а принципи – це чисто гносеологічна категорія і як гносеологічне явище принципи набувають регулюючого значення за умови відображення цих об'єктивно діючих педагогічних законів» [179, с. 138-139].

Своєю чергою, В. Бондар, визначаючи сутність принципів освіти як дидактичної категорії, наголошує на їх динамічності у відповідності до змінних умов освітнього середовища і у той же час підкреслює їх значущість у побудові якісної освіти й виховання зростаючої особистості [41].

Аналіз змісту наукових праць зазначених вчених дав змогу виокремити саме ті принципи виховання (вимоги), що в подальшій експериментальній роботі були нами застосовані чи частково удосконалені, враховуючи специфіку формування у молодших школярів морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи. Крім цього, сучасні процеси реформування освіти в Україні, зокрема упровадження Концепції Нової української школи, актуалізували інноваційні ідеї і схарактеризовані вище теоретичні підходи до

формування інтелектуально розвиненої, духовно збагаченої, соціально активної, морально відповідальної особистості. За цих умов, як зазначається в Національній програмі виховання дітей та учнівської молоді в Україні, головною домінантою виховання стає формування системи ціннісного ставлення особистості до навколишнього соціального і природного середовища та самої себе, «...набуває сили тенденція до гармонійного поєднання інтересів учасників виховного процесу: вихованця, який прагне до вільного саморозвитку і збереження своєї індивідуальності; суспільства, зусилля якого спрямовані на моральний саморозвиток особистості; держави, зацікавленої у тому, щоб діти зростали громадянами – патріотами, здатними забезпечити країні гідне місце у цивілізованому світі» [157, с. 6].

За результатами аналізу зазначеного вище, можемо зробити висновок, що сучасні вимоги щодо формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, враховуючи насамперед теоретико-прикладні положення Концепції Нової української школи [162, с. 24], розглядаються нами як принципи побудови змісту виховання й відповідних йому форм і методів реалізації у межах позакласної виховної роботи закладів початкової освіти.

Таким чином, в умовах Нової української школи принципи організації і здійснення позакласної виховної роботи, спрямованої на формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, визначаються нами *п'ятою домінантою* у цьому процесі.

За результатами аналізу теоретичних основ досліджуваної проблеми і практики виховної роботи в закладах початкової освіти нами було обґрунтовано власну класифікацію принципів виховання відповідно до специфіки реалізації її змісту в процесах формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів. Теоретичну основу запропонованої й експериментально апробованої у подальшому класифікації складають історично визнані принципи культуровідповідності і природовідповідності Я. Коменського та Ф. Дістервега [101, с. 70-77; 102; 76], принципи виховання В. Сухомлинського [265; 267, с. 419-668], принципи дитиноцентризму

В. Кременя [113, с. 1-6; 115], принципи реалізації особисто орієнтованого підходу в системі початкової освіти І. Беха [12] та формального і неформального підходів до здійснення виховання зростаючої особистості О. Савченко [226; 227; 229, с. 1-5], принципів освіти і виховання в історико-педагогічному контексті О. Сухомлинської [256, с. 5-29; 253, с. 10-14; 255, с. 4-20; 252, с. 201-213; 249, с. 4; 247, с. 30-38], принципів позашкільної освіти Г. Пустовіта [213; 211; 82, с. 358-362] принципи освіти і виховання в позашкільній освіті Т. Сущенко [269; 268]. Все ж провідне місце у визначенні теоретичних основ запропонованої класифікації належить принципам партнерства та принципам реалізації Державного стандарту початкової загальної освіти в умовах Нової української школи [162, с. 16, 24], спрямованих на побудову випереджувального процесу виховання учнів закладів початкової освіти з екстраполяцією на процеси «...збереження цінностей дитинства, необхідність гуманізації навчання, застосування особистісного підходу, розвитку здібностей учнів, створення навчально-предметного середовища, що в сукупності забезпечують психологічний комфорт і сприяють вияву творчості дітей» [162, с. 8].

Таким чином, можемо передбачити, що визначені нами принципи виховання мають забезпечити умови орієнтації змісту позакласної виховної роботи на реальні можливості найближчого соціального оточення у формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів та їхньої готовності до ефективного розв'язання як самостійно, так і за допомогою вчителів, батьків і однолітків власних життєвих проблем. Доцільність обґрунтованої нами класифікації як традиційних, так і специфічних принципів, притаманних саме позакласній виховній роботі у закладах початкової освіти, підтверджується провідними положеннями Національної програми виховання дітей та учнівської молоді в Україні, у змісті якої зазначається, що «...сучасному вихованню у порівнянні з освітою у закладах освіти має бути в повній мірі властива випереджувальна роль, виховання має ставати засобом відродження національної культури, припинення соціальної деградації, стимулом

пробудження таких моральних якостей, як совість, патріотизм, людяність, почуття власної гідності, творча ініціатива, відповідальності за власні вчинки і дії» [157, с. 6-10].

У контексті зазначеного вище В. Кремень актуалізує увагу на тому, що «... в сучасних умовах принцип виховуючого навчання слід замінити принципом навчального виховання, де головною метою стає виховання особистості, ...цей принцип передбачає, що головним показником результативності й ефективності діяльності школи і вчителів стають рівень і стійкість засвоєння культури, моральність й соціальна зрілість учнів, які мають виявлятися в їхньому житті й діяльності, повсякденній поведінці як у навчальному закладі, так і поза його межами, у характері й особливостях їхньої потребнісно-мотиваційної сфери, в динаміці розвитку індивідуальних здібностей та пізнавальних можливостях» [115, с. 418].

Відтак, аналіз зазначеного вище дає змогу ще раз підтвердити сформульовану нами вище думку про динамічну сутність принципів виховання, які не є сталими константами в теорії і практиці організації позакласної виховної роботи, спрямованої на формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів. А тому, відповідно до певних умов виховного середовища, що набувають змін, принципи виховання можуть уточнюватись та удосконалюватись. Саме останнє детермінувало процес обґрунтування теоретичних основ і визначення переліку провідних принципів конструювання змісту позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів як одного з важливих елементів педагогічно спрямованої їхньої дозвіллевої діяльності (Таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Класифікація принципів конструювання змісту позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів

Традиційні принципи	Специфічні принципи
<i>Загальнопедагогічні принципи:</i> природовідповідності, культуровідповідності, дитиноцентризму	
добровільності і доступності	демократизації

Продовження таблиці 2.1

науковості і системності	гуманізації
наступності й систематичності здійснення	самостійності та активності особистості як громадянин і патріот
варіативності й інтеграції	життєвої смислотворчої самодіяльності
практичної спрямованості	позитивної мотивації і наслідування
	технологізації

Таким чином, авторська класифікація принципів конструювання змісту позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів передбачає їх єдність і разом з тим дає змогу надати позакласній виховній роботі динамічності і, головне, індивідуальної й соціально значущої спрямованості діяльності кожного з учнів, формування їх громадянами і патріотами.

Отже, сутнісними характеристиками визначених нами як традиційних, так і специфічних принципів виховання є наступні:

принцип добровільності і доступності – передбачає право самостійного вибору молодшим школярем різноманітних форм власної участі у позакласній виховній роботі, зокрема тематики навчально-пізнавальної, пошукової і дослідницької діяльності і соціально значущої суспільно корисної, масової роботи чи участі у добродійних заходах у межах діяльності гуртків, секцій, загонів, клубів тощо. У такий спосіб цей принцип забезпечує доступність у забезпеченні потреб особистості у творчій самореалізації, духовному самовдосконаленні, здобутті додаткових морально орієнтованих знань, виробленні умінь та навичок з формування морально-ціннісних орієнтацій та вибудови власних морально орієнтованих вчинків, поведінки та діяльності;

принцип науковості і системності – забезпечує конструювання змісту позакласної виховної роботи, спрямованої на засвоєння, удосконалення та систематизацію здобутих морально орієнтованих знань як складових сформованої наукової картини світу, набутого духовно-морального досвіду, вироблених умінь і навичок їх застосування у практичній як індивідуальній, так і колективній соціально значущій діяльності, розширення засобами позакласної

виховної роботи спектру морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, а також забезпечення інтегруючої функції процесів освіти і виховання у її межах;

принцип наступності й систематичності здійснення – забезпечує єдність, поглиблення і конкретизацію уже здобутих у початковій школі морально орієнтованих знань, наступність і систематичність їх удосконалення у різних формах позакласної виховної роботи, в основу яких покладено раніше засвоєні знання, сформовані уміння і навички, інтеграцію навчальних і морально орієнтованих знань з метою їх об'єднання у ціннісно-смісловий концепт активної життєдіяльності молодших школярів в оточуючому їх соціумі;

принцип варіативності й інтеграції – забезпечує можливість конструювання поліваріантних інтегрованих освітньо-виховних програм гуртків, секцій, клубів, факультативів, чим сприяє створенню широких умов для самостійного вибору молодшими школярами інтегрованого морально орієнтованого змісту, форм, методів і засобів їхньої навчально-пізнавальної, пошукової і дослідницької діяльності чи конкретної суспільно корисної і масової роботи та участі у добродійних заходах у відповідності до їхніх інтересів й індивідуальних можливостей, а також задоволенню духовних потреб і мотивів дотримання морально орієнтованих вчинків і поведінки. Таким чином, створюються комфортні умови індивідуалізації та диференціації участі молодших школярів у різних освітньо-виховних морально орієнтованих формах позакласної виховної роботи, спрямованої на формування їхніх морально-ціннісних орієнтацій [105, с. 22-23];

принцип практичної спрямованості – є одним з провідних принципів організації позакласної виховної роботи, оскільки забезпечує умови ефективної реалізації учнями молодшого шкільного віку здобутих морально орієнтованих знань у власній практичній діяльності, поведінці чи вчинках на основі вироблених умінь і навичок, основою і рушійним механізмом яких є сформовані морально-ціннісні орієнтації. Таким чином, ефективно відбувається «...різнобічний розвиток особистості дитини відповідно до її вікових та

індивідуальних психофізіологічних особливостей, формування в неї загальнокультурних і морально-етичних цінностей, ключових і предметних компетентностей, необхідних життєвих і соціальних навичок, що забезпечують її готовність до продовження навчання в основній школі, життя у демократичному суспільстві» [162, с. 10].

У цьому контексті саме позакласна виховна робота забезпечує взаємозв'язок особистісного розвитку дитини з формуванням її практичного досвіду морально орієнтованих вчинків і діяльності, оскільки має необмежені можливості у її залученні до різноманітних форм як індивідуальної, так і колективної навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної суспільно значущої суспільно корисної праці, участі у морально орієнтованих масових і добродійних заходах. На думку В. Сухомлинського, різноманітна праця дитини є ефективним засобом розвитку її інтелекту, культури мислення і моралі, оскільки «... джерела здібностей дітей – на кінчиках їхніх пальців. Від пальців, образно кажучи, ідуть найтонші струмочки, які живлять джерело творчої думки» [265, с. 251].

Окрему групу принципів виховання молодших школярів у межах позакласної виховної роботи, спрямованої на формування їхніх морально ціннісних орієнтацій, виокремлених нами, складають специфічні принципи, а саме:

принцип демократизації – забезпечує в межах позакласної виховної роботи умови для розвитку різноманітних форм взаємодії, співробітництва та партнерства всіх учасників освітньо-виховного процесу: учнів молодшого шкільного віку, їхніх батьків, вчителів та громади, членами якої вони є, і розглядається нами як демократичний і гнучкий засіб їхнього залучення до ефективної морально орієнтованої суб'єкт-суб'єктної взаємодії у відкритій освітньо-виховній системі, що сприяє соціальній адаптації і загалом соціалізації зростаючої особистості, формуванні її морально-ціннісних орієнтацій, відповідних моральних норм і правил індивідуальної поведінки, вчинків та діяльності;

принцип гуманізації – забезпечує створення комфортних умов участі учнів молодшого шкільного віку в різних формах позакласної виховної роботи, що ґрунтуються на повазі до особистості, доброзичливості і позитивному ставленні, довіри у відносинах, діалогу через взаємодію і взаємоповагу всіх учасників освітньо-виховного процесу закладів початкової освіти, а також «...свободи і права дитини в усіх проявах її діяльності, урахування її вікових та індивідуальних особливостей, забезпечення морально-психологічного комфорту дитини» [162, с. 18];

принцип самостійності та соціальної активності особистості як громадянина і патріота є одним з провідних принципів виховання в умовах Нової української школи, що сприяє створенню комфортної для учнів початкових класів психолого-педагогічної атмосфери на занятті гуртка, секції чи клубу, під час здійснення ними навчально-пізнавальної, пошукової і дослідницької діяльності чи конкретної суспільно корисної праці, участі у масових заходах та добродійній діяльності у межах позакласної виховної роботи. А це, своєю чергою, забезпечує прояв і ефективний розвиток у подальшому пізнавальної самостійності та обдарованості, морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, відповідності їхніх вчинків і поведінки моральним нормам і правилам, самоаналіз їх результатів як індивідуально і суспільно значущих. Таким чином, як засвідчили результати нашого дослідження, упровадження цього принципу в організацію позакласної виховної роботи, результатом якої є формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, забезпечує детермінацію вироблення умінь і навичок самопізнання та самооцінки. Зазначене вище дає підстави зробити висновок про те, що процес розвитку учня молодшого шкільного віку у різних формах морально орієнтованої позакласної виховної роботи передбачає удосконалення психологічних механізмів формування самосвідомості, як результат, це дає їм змогу об'єктивно оцінити себе, власні вчинки і можливості. І головне, що процеси самоорганізації та самореалізації учнів початкових класів, які брали активну участь у різних формах позакласної морально

орієнтованої виховної роботи, забезпечили зростання їхньої соціальної активності як громадянина і патріота. Доцільність такого підходу підтверджується основними положеннями Концепції Нової української школи, у змісті якої зазначається, що сучасне освітнє середовище закладів початкової освіти «...створюється для заохочення самовизначення дітей у класі та розвитку їхніх спроможностей, оскільки відомо, що люди, які контролюють те, що відбувається з ними, краще адаптовані до життя» [162, с. 53].

принцип життєвої смислотворчої самодіяльності є характерним саме для організації ефективної позакласної виховної роботи з учнями початкової школи, оскільки його застосування забезпечує: на пропедевтичному рівні (учні 1–2-х класів) усвідомлення себе як особистості завдяки поступовому виробленню умінь і навичок лише часткового самостійного прийняття рішень і розуміння власної відповідальності за них як моральної категорії; на основному рівні (учні 3-х класів, частково 4-х класів) уже помітна позитивна динаміка у формуванні конкретних умінь і навичок самостійного прийняття рішень і розуміння власної відповідальності за них, як обов'язкової моральної категорії; на вищому рівні (частково учні 3-х і переважно учні 4-х класів) простежується розуміння себе як особистості, що уже може вибудувати прогностичну модель своїх власних вчинків, поведінки і діяльності та корегувати їх результати у відповідності до сформованих морально-ціннісних орієнтацій. За цих умов йдеться про те, що організація різних форм позакласної виховної роботи передбачає обов'язково певний баланс між видами навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної роботи, участі у морально орієнтованих масових і добродійних заходах, запропонованих вчителем та видами діяльності, ініційованими учнями початкових класів. Тоді молодші школярі мають змогу здійснювати власний вибір найбільш привабливих для них форм такої роботи, розширюється поле розвитку нових та удосконалення уже здобутих наукових і морально орієнтованих знань, вироблених умінь і практичних навичок їх практичного застосування та поглиблюється сутність сформованих морально-ціннісних орієнтацій.

Тобто, є підстави стверджувати про поступове формування зростаючої особистості як повноцінного, а головне, соціально активного члена громади чи суспільства в цілому [166, с. 159-164];

принцип позитивної мотивації і наслідування – один з провідних принципів залучення молодших школярів до позакласної виховної роботи у відповідності до їхніх інтересів й індивідуальних вікових можливостей. Застосування цього принципу забезпечує формування позитивних якостей особистості завдяки активізації як самостійно, так і за допомогою вчителя процесів усвідомлення, систематизації й закріплення наявних мотивів позитивного сприйняття окремих форм і напрямів такої роботи, за умови наслідування доцільних морально орієнтованих вчинків і поведінки вчителя, батьків чи окремих дорослих, а також однолітків чи старших учнів У такому випадку, на думку У. Глассера, «...між вчителями і учнями складаються дружні відносини, тоді ті і другі в однаковій мірі зацікавлені в успіху навчального процесу, коли вони разом розмірковують, вирішують всі проблеми, освіта процвітає, освіта, що готує дитину до щасливого життя в нашому складному динамічному світі, який постійно розвивається» [66, с. 33].

принцип технологізації в умовах Нової української школи набуває особливої актуальності саме у процесі організації і здійснення позакласної виховної роботи, враховуючи розмаїття форм і методик організації як індивідуальних, так і колективних занять чи соціально значущих морально орієнтованих справ. Застосування цього принципу має на меті удосконалити діяльність вчителя з визначення такого морально орієнтованого змісту, форм, методів і засобів активної педагогічно спрямованої дозвіллевої діяльності, що є найбільш цікавими для учнів початкової школи й відповідають їхнім віковим можливостям. Саме останнє є тим важливим чинником, що забезпечує реалізацію власних мотивів і переконань молодших школярів у необхідності здійснення ними морально орієнтованих вчинків і поведінки. Таким чином, забезпечується «...послідовність навчально-виховних дій педагога у відповідності до індивідуальних інтересів і запитів учнів, що дає змогу

спроєктувати й реалізувати організовані ним дії вихованців спрямовані на досягнення системи виховних цілей» [157, с. 7].

Окремо у процесі експериментальної роботи нами актуалізовано ще одну важливу сучасну парадигму освіти і виховання учнів у закладах початкової освіти – діяльнісну парадигму. Саме актуалізація цієї парадигми в умовах Нової української школи розглядається нами *четвертою провідною домінантою* у формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. Саме діяльнісна парадигма, враховуючи сутність принципів побудови сучасного державного стандарту початкової освіти, серед яких провідними є положення про: забезпечення рівного доступу до освіти; відповідність освітніх вимог віковим особливостям дитини, визнання прав дитини на навчання через діяльність, зокрема гру; організація пізнавального процесу, який приносить радість дитині; обмеження обсягу домашніх завдань для збільшення часу на рухову активність і творчість дитини; широке використання в освітньому процесі дослідницької та проєктної діяльності; плекання самостійності та незалежного мислення, розвиток самоповаги, самостійності та впевненості у собі; створення атмосфери довіри і взаємоповаги, забезпечує ефективні умови формування досліджуваного феномена саме у процесі практичних дій, визначенні напрямів власних як індивідуальних, так і колективних морально орієнтованих вчинків, поведінки і діяльності у межах особисто орієнтованої виховної роботи [162, с. 24].

З огляду на це, як стверджує І. Бех, діяльнісну парадигму слід розглядати методологічною клітиною або ж методологічним утворенням, що за своєю сутністю зумовлює функціонування не лише навчального змісту, зокрема інтеграції та міждисциплінарного підходу до побудови навчального знання, скільки забезпечення виховуючої функції процесу навчання [12].

Відтак, з аналізу зазначеного вище можемо зробити висновок, що накопичення гностичного і практичного досвіду морально-орієнтованої поведінки і діяльності молодшими школярами саме у процесі позакласної виховної роботи є обов'язковим пропедевтичним етапом оволодіння ними

будь-якою діяльністю. У більш вузькому розумінні, тобто на психологічному рівні, – це одиниця життя, опосередкована психічним відображенням, реальна функція якого полягає в тому, що вона забезпечує орієнтацію індивіда у предметному світі. Продовжуючи цю думку, А. Леонтьєв зазначав, що «...діяльність – це не реакція і не комплекс реакцій індивіда у їх взаємодії, а система, яка має власну побудову, свої внутрішні взаємозв'язки і зміни, свій розвиток» [128, с. 82].

Аналіз зазначеного вище дав змогу виокремити й схарактеризувати основні функції позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у всій сукупності їхньої життєдіяльності як в умовах закладу початкової освіти, так і за його межами. Відтак, сутність *першої функції* полягає у випереджувальній ролі виховного впливу на особистість молодшого школяра у процесі здійснення навчально-пізнавальної, пошукової і дослідницької діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових і добродійних заходах. Тоді у межах *другої функції* реалізується пріоритетне значення позакласної виховної роботи в ефективному формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, оскільки створюються комфортні умови для логічного поєднання і взаємодії всіх морально орієнтованих змістових і динамічних складових такої роботи. Саме останнє забезпечує ефективність інтеграції морально орієнтованого змісту, його індивідуалізацію й диференціацію, враховуючи особливості і потенційні можливості кожної дитини, рівень сформованості їхніх морально-ціннісних орієнтацій і їх трансформацію у напрями, глибину й інтенсивність здійснення молодшими школярами власних вчинків, поведінки і діяльності. *Третьою функцією* позакласної виховної роботи є активізація співробітництва і співтворчості у системі відносин «молодший школяр – учнівський колектив – учитель», спрямованого на посилення рефлексивних процесів та створення ситуацій успіху. Тобто спрямування педагогічного супроводу організації різних форм морально орієнтованої позакласної виховної роботи, що передбачає, насамперед, розвиток культуротворчої сфери особистості молодшого школяра,

спроможного самостійно визначатися з напрямками власних морально орієнтованих вчинків і поведінки та продуктивно і відповідально діяти в оточуючому світі. Відтак, *четверта функція* позакласної виховної роботи полягає у забезпеченні умов соціальної адаптації молодших школярів до моральних норм і правил суспільства, побудови власних вчинків і поведінки, у змісті яких здійснюється передача і засвоєння морально орієнтованих знань і соціального досвіду, тобто відбуваються процеси соціалізації особистості молодшого школяра до викликів і загроз сучасного суспільства.

Отже, визначені й схарактеризовані нами провідні домінанти, принципи і функції організації і здійснення позакласної виховної роботи, метою якої є формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, забезпечують не лише їхню соціальну адаптацію до реалій життя, а й сприяють реалізації потенційних можливостей в ефективному входженні в суспільне життя, завдяки інтеграції та диференціації освітньо-виховного впливу на дитину.

2.2. Методика формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічні умови її реалізації

Процеси демократизації й гуманізації сучасного українського суспільства в останні десятиліття значною мірою детермінували якісні зміни системи освіти, виховання, розвитку і соціалізації підрастаючого покоління, і, як результат, помітної позитивної динаміки набули процеси формування особистості на всіх рівнях здобуття нею освіти, здатної до здійснення самостійної індивідуальної, так і колективної суспільно значущої діяльності. Саме тому сучасна стратегія розвитку закладу початкової освіти передбачає зростання уваги до особистості учня, максимального розкриття його обдарувань, розвитку творчих рис і духовності, задоволення інтересів та освітніх потреб, формування морально-ціннісних орієнтацій, громадянської позиції та патріотизму. Підтвердженням актуальності останнього є актуалізація

у змісті «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки» завдання щодо «... виховання людини інноваційного типу мислення та культури, проектування акмеологічного освітнього простору з урахуванням інноваційного розвитку освіти, запитів особистості потреб суспільства і держави» [158, с. 2].

Враховуючи останнє, освітньо-виховний процес і його складова – позакласна виховна робота в закладах початкової освіти – має організовуватися з обов'язковим врахуванням специфіки дозвіллевої сфери молодшого школяра, що, за нашим припущенням, дасть змогу ефективно формувати не лише його знаннєву компоненту, але й вирішувати актуальні завдання формування морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості. А відтак надасть змісту позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти педагогічно орієнтованого діяльнісно-практичного спрямування через вироблення в учня молодшого шкільного віку морально доцільної поведінки, вчинків та діяльності. Тобто йдеться про те, що особистісно орієнтований, дитиноцентричний процес організації і здійснення позакласної виховної роботи передбачає включення учня в систему особистісно значущих для нього чи в цілому учнівсько-педагогічного колективу закладу початкової освіти педагогічно створених соціально значущих освітньо-виховних ситуацій, участь у яких спрямовується, насамперед, на розв'язання життєвих проблем самої зростаючої особистості, надання допомоги у визначенні стратегії її власного розвитку, саморозвитку, самовдосконалення та самостановлення [291].

Таким чином, нами передбачалось, що здійснюваний особистісно орієнтований процес формування морально-ціннісних орієнтацій учнів молодшого шкільного віку у межах позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти має відповідати їхнім основним соціогенним потребам, сприяти повноцінному індивідуальному розвитку й моральному зростанню.

Відтак, сутність методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи трактується нами як певна ієрархічно побудована система, структурні складові якої логічно

взаємопов'язані між собою (освітньо-виховний зміст, традиційні і специфічні принципи його побудови та традиційні й інноваційні форми, методи і засоби практичної реалізації), застосування яких спрямоване на досягнення загальної мети і конкретних цілей формування досліджуваного феномена. Розгляд сутності цих структурних складових авторської методики у межах нашого дослідження базувався на наукових працях С. Гончаренка, який у процесах навчання й виховання зростаючої особистості розрізняв три основних пов'язаних між собою аспекти: навчальний предмет, або ж зміст освіти; діяльність учителя – викладання; діяльність учнів – навчання. І завдання методики трактував як «...дослідження закономірних зв'язків між цими трьома аспектами й на основі пізнання їх закономірностей опрацювання вимог до навчального предмета, викладання і навчання» [70, с. 495-497].

На підставі зазначеного, а також враховуючи специфіку організації і здійснення позакласної виховної роботи, спрямованої на формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, особливої актуальності набуває визначення й обґрунтування теоретичних засад, що покладено в основу розробленої авторської методики та сутності тих педагогічних умов, що забезпечують її ефективне впровадження у практику. Відтак, розв'язання цього завдання нами здійснювалося на основі виокремлення і конструювання особистісно орієнтованого, саме на особисті освітні запити і потреби окремого учня, змісту, відповідних форм, методів і засобів освітньо-виховної роботи як дидактичних категорій, що забезпечують ефективну його реалізацію у позакласній виховній роботі. Не менш важливим компонентом розробленої нами методики стали науково обґрунтовані загальні способи педагогічно доцільної суб'єкт-суб'єктної взаємодії всіх учасників освітньо-виховного процесу, спрямовані на досягнення визначеної мети і конкретних цілей формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів [166, с. 159-164; 168, с. 258-265; 212, с. 13-21; 232, с. 82-92].

Наступним важливим етапом у процесі обґрунтування і розробки методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у

зкладах початкової освіти нами було врахування специфіки конструювання освітньо-виховного змісту програм гуртків, секцій, клубів як основних організаційно-педагогічних форм позакласної виховної роботи (Додаток Ж). Характерною ознакою таких програм є інтегрування освітньо-виховного змісту та його обов'язкова диференціація у відповідності до віку й індивідуальних можливостей учнів початкових класів. Наступним є врахування обсягу і часу, запланованого на реалізацію освітньо-виховного змісту, можливостей закладу початкової освіти та відповідно можливих географічних меж (на занятті гуртка, клубу чи секції в закладі початкової освіти чи в найближчому довірлі) здійснення молодшими школярами морально орієнтованої навчально-пізнавальної і дослідницької діяльності та конкретної соціально значущої суспільно корисної роботи й участі у масових чи добродійних заходах у межах позакласної виховної роботи [217, с. 121-129].

Саме на підставі зазначеного вище нами було спроектовано *три основних конструкти* внутрішньої побудови розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, де першим було обов'язкове врахування у відборі і конструюванні освітньо-виховного змісту системного навчально-пізнавального, розвивального, адаптаційно-соціального, соціалізуючого та виховного його значення у формуванні досліджуваного феномена. Тому освітньо-виховний зміст у межах цього конструкту складався обов'язково зі спеціально підібраних завдань, що були спрямовані на розвиток здатності молодших школярів до альтруїстичної морально орієнтованої діяльності, що віддзеркалювала ступінь сформованості їхніх морально-ціннісних орієнтацій; другий конструкт полягав у відборі й експериментальній апробації в закладах початкової освіти, що брали участь в нашому експерименті, найбільш ефективних форм, методів і засобів формування досліджуваного феномена; третій конструкт передбачав створення сприятливих умов для реалізації здобутих морально орієнтованих знань, умінь і навичок у вибудові власних вчинків, поведінки та відповідної навчально-пізнавальної діяльності чи масової, соціально значущої суспільно корисної

роботи та участі у масових і добродійних заходах молодших школярів як у межах позакласних занять гуртків секцій чи клубів, так і безпосередньо у їхній повсякденній життєдіяльності за межами закладу початкової освіти [188].

Відтак, реалізація на практиці вироблених діяльнісно-практичних умінь і навичок як важливої складової методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи здійснювалася нами і вчителями, які брали участь у нашій експериментальній роботі, поетапно, з дотриманням певної послідовності залучення молодших школярів до різних морально орієнтованих форм їхньої як індивідуальної, так і колективної роботи [164, с. 88-90]. Приміром, на початковому етапі відбувалося спільне з учителем обговорення певних ситуацій, подій чи сформульованих до виконання завдань та проєктування в контексті їх змісту власних дій та вчинків молодших школярів, усвідомлення можливих результатів, прогнозування наслідків такої діяльності з подальшою корекцією окремих елементів їхньої поведінки і діяльності у відповідності до сформованих морально-ціннісних орієнтацій.

Проте, враховуючи відносну самостійність морально-ціннісних орієнтацій, відмінності у ступені їх сформованості й часі усвідомлення та засвоєння молодшими школярами, відповідно у глибині впливу на поведінку і вчинки нами враховувалось, що вони мають у цілому соціогенну природу, адже на них безпосередньо впливає суспільна система моральних цінностей. Відтак, можемо зробити висновок, що основними компонентами сформованої системи морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів є насамперед суспільно визнані морально орієнтовані знання, усвідомлені і засвоєні молодшими школярами моральні норми, правила, ідеали, морально-етичні принципи, що мали безпосередній вплив на побудову їхньої власної життєдіяльності [188].

Враховуючи зазначене вище та результати здійсненого нами дослідження, можемо зробити висновок, що здобуті й засвоєні знання про моральні норми та правила поведінки молодші школярі, які залучалися до навчання в гуртковій чи клубній формах організації позакласної виховної

роботи, де запроваджувалась розроблена нами методика формування досліджуваного феномену, ефективно застосовували у важливих для них життєвих ситуаціях, узгоджуючи свої вчинки, дії й діяльність з моральними нормами і правилами суспільства. Підтвердженням нашого висновку є твердження В. Мясичева, який акцентував увагу на тому, що морально-ціннісні орієнтації зростаючої особистості «...є цілісною системою індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності» [152, с. 111].

Особливостями розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи є виокремлення й характеристика як традиційних, так і інноваційних форм, методів та засобів, що, за результатами нашого дослідження, сприяли найбільш ефективному формуванню досліджуваного феномена. Вимогами щодо визначення найбільш ефективних форм є:

- соціальна обумовленість і обов'язкове практичне спрямування процесу формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів;
- широкий спектр напрямів і способів їхнього спілкування з вчителем та однолітками. У цьому контексті К. Роджерс зазначав, що розвивальний потенціал педагогічного спілкування, особистісне й творче зростання вихованців визначається здатністю педагога формувати в спілкуванні з ними особливий тип міжособистісних стосунків, які він назвав «допоміжним» або ж «супроводжувальним» [221];
- врахування співвідношення і взаємозв'язку як індивідуального, так і колективного педагогічного впливу на особистість молодшого школяра;
- умови розвитку індивідуальної і колективної морально орієнтованої активності у власній діяльності в різних формах позакласної виховної роботи. Підтвердженням доцільності цієї вимоги є актуалізація В. Кременем положення про те, що окреме місце у цьому напрямі посідає формування «... поведінково-комунікативних умінь і навичок, що забезпечують ефективне включення дитини в різні соціально-психологічні види діяльності» [115, с. 421];

- врахування специфіки позакласної виховної роботи (часу на виконання завдань, можливих напрямів і меж її здійснення).

Відтак, форми організації позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів систематизовано нами за наступними ознаками: дидактичною метою, освітньо-виховним змістом, що, за нашим переконанням, має бути збагачений особистісним компонентом, у межах якого передбачається формування їхніх мотиваційно-ціннісних якостей і життєвого досвіду; теоретичною і практичною значущістю та педагогічною ефективністю у розвитку інтелектуальної, мотиваційно-потребнісної і діяльнісної компоненти морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, що формувалися у процесі позакласної виховної роботи; можливими географічними і часовими межами їх практичного застосування, домінантою якого є оволодіння способами соціально значущої морально орієнтованої діяльності та участі в різних видах суспільно корисної, масової і добродійної співпраці (Додаток Б). На підставі врахування зазначеного вище, а також вікових й індивідуальних можливостей учнів закладів початкової освіти, які були залучені до участі в нашій експериментальній роботі, відповідно до специфіки організації і здійснення позакласної виховної роботи нами виокремлено і схарактеризовано найбільш ефективні форми формування досліджуваного феномена (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

**Форми організації і здійснення позакласної виховної роботи
з учнями молодшого шкільного віку
з формування у них морально-ціннісних орієнтацій**

<i>Традиційні форми</i>	<i>Інтерактивні форми</i>	<i>Масові</i>
заняття тематичного гуртки, секції, клубу	активні (практичні)	свято
екскурсії (умовні, віртуальні екскурсії)	дидактичні інтерактивні ігри	аукціон добрих справ
вікторини	рольові ігри	виставки
змагання	умовна навчально-пізнавальна подорож по рідному краю	тематичні ранки
конкурси	сюжетне заняття-гра	суспільно корисна праця

Продовження таблиці 2.2

	інтерактивний міні-театр	колективні творчі справи
	ігри-перевтілення	доброчинні справи
	ігри вправи	

Актуальним в контексті проблеми нашого дослідження поряд з визначенням й характеристикою ефективних форм формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи є визначення комплексу методів, що забезпечують реалізацію соціального запиту й потреби у розвитку дитячої особистості, враховуючи «... всезростаючі культурно-освітні й інформаційно-розвивальні інтереси та дозвіллево-розважальні запити дітей та їхніх батьків» [105, с. 22-24].

Відтак, врахування зазначеного вище та результатів аналізу сучасного стану дослідження проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, здійсненого на констатувальному етапі дослідження, дає підстави стверджувати про необхідність застосування цілісного підходу до розгляду сутності методів, а отже і розроблення авторської методики формування досліджуваного феномена.

Тоді у межах цієї методики – методи освітньої, розвивальної, виховної, соціальної адаптаційної та соціалізуючої діяльності молодших школярів у позакласній виховній роботі розглядаються нами як упорядкована система взаємопов'язаних прийомів суб'єкт-суб'єктної педагогічної взаємодії в учнівсько-педагогічному колективі закладу початкової освіти. Звідси педагогічна функція діяльності вчителя закладів початкової освіти з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, результатом якої є проектування спільної морально орієнтованої діяльності, розглядається нами у трьох взаємопов'язаних площинах. Перша з яких – це створення умов для ефективного здобуття і засвоєння молодшими школярами системи морально орієнтованих знань, вироблення відповідних умінь і навичок їх практичного застосування. Сутність другої площини полягає у визначенні

прогностичної моделі чи індивідуальної програми морально орієнтованої життєдіяльності особистості молодшого школяра у всьому розмаїтті її проявів як в умовах закладу початкової освіти, так і за його межами. Тоді третю площину складає її управлінський аспект, тобто педагогічний супровід реалізації здобутих морально орієнтованих знань, вироблених умінь і навичок у власних вчинках, поведінці і діяльності молодших школярів [168, с. 258-265]. За цих умов основою, на думку В. Драченко, є такі сформовані морально-ціннісні орієнтації, як: доброта, справедливість, свобода, відповідальність, милосердя, повага людської гідності, людяність, миролюбність тощо [78, с. 61].

Наступним пріоритетним положенням у визначенні комплексу методів формування досліджуваного феномена було врахування вікових, інтелектуальних і психологічних особливостей та специфіки формування морально-ціннісних орієнтацій учнів закладів початкової освіти. А також сутності інтегрованого особисто орієнтованого та диференційованого освітньо-виховного змісту, обов'язкового практичного його спрямування, що має забезпечити ефективне формування критичного мислення молодшого школяра й системи оціночних суджень щодо його власних вчинків, поведінки і діяльності та відповідності їх результатів моральним нормам і правилам, прийнятим у суспільстві [39, с. 488].

Своєю чергою, сформовані морально-ціннісні орієнтації розглядаються нами значно ширше, ніж мотиви до навчання чи власного розвитку, оскільки включають у свою структуру усвідомлення моральних, духовних, етичних, гуманних, як індивідуальних, так і соціально значущих потреб і мотивів, самостійні чи в колективі гуртка конкретні морально орієнтовані дії, що в сукупності є провідними у життєдіяльності особистості молодшого школяра (Таблиця 2.3).

**Методи організації і здійснення позакласної виховної роботи
з учнями молодшого шкільного віку
щодо формування у них морально-ціннісних орієнтацій**

<i>Комунікативно-пізнавальні методи</i>
словесні та наочні методи – розповідь, бесіда, співбесіда, мультимедійні й письмові джерела інформації, інтелектуальні та комп’ютерні ігри, демонстрування, «криголам», «мозковий штурм» (проводяться за безпосередньою участю вчителя чи групи вчителів) й т. п.
<i>Мотиваційно-виховні методи</i>
методи мотивації відповідальності особистості, аналізу і самоаналізу, самооцінки, роз’яснення, переконання, навіювання, рефлексії, «Човник», «Позитивні риси», «Думки-подарунки» і т. п.
<i>Методи виховання</i>
методи всебічного впливу на особистість, бесіди, умовляння, особистого прикладу, переконання, ідентифікації, емпатії, виховання у співпраці, «Клубочок», «Чарівні окуляри», «Перевтілення», виховна година «На гостині у казки» і т. п.
методи формування досвіду морально доцільної поведінки, педагогічна вимога, суспільна думка, залучення, вправлення, проєктування виховних морально орієнтованих ситуацій, особистого прикладу, привчання, моральної лабілізації, рефлексії, турботи тощо.
стимулювання морально-доцільної поведінки, створення морально орієнтованих виховних ситуацій, «Квіточка», «Промовисті картинки», «Дзеркало» або «Обмін ролями», стимулювання (інтересу, вчинків і діяльності), «Розмова про доброту» заохочення і покарання, змагання і т. п.
<i>Активні (практичні) методи</i>
методи аналізу морально орієнтованих асоціацій та уявлень, спостереження, відтворення вчинків і поведінки, КТС, проєктування морально орієнтованих власних вчинків і дій, психолого-педагогічний тренінг і т. п.
методи ритуалізації морально орієнтованих вчинків чи діяльності, методи спостережень, дослідницький, пошуковий, моделювання, індивідуальної і колективної морально орієнтованої співпраці й т. п.

Запропонована класифікація методів формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи не є сталою, а тому визначена нами на основі результатів аналізу теоретичних засад досліджуваної проблеми та освітньо-виховної практики закладів початкової освіти, що брали участь в експериментальній роботі. Такий підхід дав змогу зробити висновок про логічну єдність і динамічний характер визначених

методів формування досліджуваного феномена, оскільки кожний з них може одночасно функціонувати у різних групах, поєднуючись з методами цих груп. Тобто, як свідчать результати формувального етапу експерименту, забезпечується досягнення дидактичної мети, а отже ефективно здійснюється реалізація змісту і конкретних завдань формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. За такого розуміння проблеми ми розглядаємо сутність морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів як складову особистісних моральних цінностей, і як результат процесу засвоєння особистістю суспільних цінностей. Саме це, на думку І. Бега, сприяє наданню цим цінностям «... незаперечної значущості й особистісного сенсу ... у певних подіях та явищах» [26, с. 6].

Враховання останнього дає змогу зробити висновок, що сформовані морально-ціннісні орієнтації є провідними особистісними цінностями, що виконують важливу функцію організації життєдіяльності молодшого школяра як в умовах закладу початкової освіти, так і за його межами, і «... якщо їх внутрішню природу і будову виводити з процесів смислоутворення, вони складають стрижень цієї особистості» [14]

Враховання зазначеного вище дає підстави стверджувати про доцільність застосування саме цих методів у процесі позакласної виховної роботи, що не лише підвищило рівень освітньо-виховної, розвивальної соціалізуючої діяльності закладів початкової освіти, але й забезпечило найбільш ефективне формування у молодших школярів морально-ціннісних орієнтацій як провідної особистісної риси, «...на основі якої успішно формується морально-духовна система особистості» [38, с. 56].

Наступною важливою складовою розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи було виокремлення найбільш ефективних засобів, що мали забезпечити позитивну динаміку цих процесів, «...розвиток духовно-моральних та інтелектуальних цінностей, збагачення й конкретизація процесуальної частини змісту завдяки дидактико-методичному розробленню

нових способів навчальної взаємодії вчителя й учнів» [162, с. 69-70].

У визначенні ефективних засобів формування досліджуваного феномена у межах розробленої методики нами було враховано класичне розуміння засобу освіти й виховання зростаючої особистості, що притаманне сучасній дидактиці, і розглядає засіб як матеріальний або ідеальний об'єкт, який забезпечує ефективність освітньо-виховних процесів у взаємодії учителя і учня з ефективним засвоєнням ним системних наукових знань, вироблення умінь і навичок пізнавальної та практичної діяльності, формування духовно-морального досвіду [4; 12; 41; 130; 227; 230 с. 61-74].

Однак, за нашим переконанням, засіб як складник розробленої нами методики, окрім розширення і поглиблення системи наукових знань і раціонального мислення молодших школярів завдяки засвоєнню ними морально орієнтованого змісту позакласної виховної роботи, має сприяти опануванню ними, насамперед, образним емоційно-почуттєвим способом пізнання й взаємодії з оточуючим їх зовнішнім світом, самопізнання своїх можливостей у побудові мотиваційно ціннісних й морально орієнтованих власних вчинків, поведінки чи діяльності. Такому поглибленню сутності засобу формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у межах розробленої нами методики спрямо врахування тенденцій до індивідуалізації процесу організації і здійснення позакласної виховної роботи, чим було забезпечено розширення меж самостійності молодших школярів у прийнятті рішень і відповідно цим рішенням – побудові власної програми діяльності, а також забезпечення постійного зворотного зв'язку в системі «учитель – учень» та можливості рефлексії.

Окреме місце у переліку ефективних засобів формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи належало організації колективного вирішення складних моральних ситуацій як окремого учня, так і колективу гуртка, клубу чи секції завдяки застосуванню елементів «мозкового штурму». Така побудова змісту заняття сприяла ефективному подоланню моральної байдужості, психологічної

«закритості» й інертності мислення молодших школярів, і у той же час забезпечувало створення умов для продукування ними нових ідей для колективного пошуку нетрадиційних шляхів розв'язання різних складних моральних ситуацій за невеликий проміжок часу. Під час мозкового штурму, враховуючи вікові та індивідуальні можливості, високий ступінь емоційності учнів початкових класів заборонялася будь-яка критика (словесна, жестова, мімічна) їхніх висловлювань чи запропонованих ідей. Навпаки, підтримувалося кожне з рішень чи висловлених ідей, що обов'язково обговорювалося в колективі гуртка, де кожний з його членів мав право голосу і міг запропонувати власну думку. Організуючи процес обговорення, нами враховувалось, що його ефективність залежить від дотримання певних вимог: невелика кількість учасників; чітка установка: можна висловлювати будь-яку думку, бо критика виключається; заохочення вільного асоціювання: чим більш незвичною видається ідея, тим вона цікавіша; необмежена кількість висловлювань, думок та ідей; вільне комбінування запропонованих ідей та рішень; спільне підведення підсумків, вибір найбільш цікавих ідей та рішень складної морально орієнтованої ситуації чи проблеми.

Не менш ефективним за попередній був засіб обговорення у колективі гуртка як індивідуальних, так і колективних помилок, вчинків чи поведінки, що мали морально орієнтоване забарвлення. Специфіка застосування цього засобу полягала у розв'язанні учнями початкових класів проблемного морально орієнтованого завдання за умови визначенню різноманітних варіантів його вирішення. Так, молодшим школярам, які були залучені до нашої експериментальної роботи, було запропоновано уже готові варіанти вирішення морально орієнтованої проблеми чи ситуації: «А якщо зробити так?», «А що, коли ...?». Одним з прикладів таких морально орієнтованих ситуацій, що застосовувалися нами у процесі формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, були «хвилини читання». Коли після колективного прочитання художнього твору необхідним було дати відповідь на проблемні запитання: «Чи поважали б Ви Робінзона Крузо, якби він не врятував

П'ятницю?» (Д. Дефо «Робінзон Крузо»), «А що, коли б люди не вигадали атомну енергетику?» (І. Драч «Чорнобильська мадонна»), «А що, коли б усі люди масово захоплювалися мисливством?» (Є. Гуцало «Лось») тощо. Вирішення таких морально орієнтованих ситуацій чи проблем, як засвідчили результати упровадження у практику авторського методичного посібника «Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи», сприяло тому, що молодші школярі починали замислюватися над своїми вчинками чи поведінкою, більш відповідально аналізували їх наслідки та переконувалися у необхідності дотримуватися моральних норм і правил, прийнятих у суспільстві [188].

Крім цього, ще однією важливою вимогою у відборі засобів формування досліджуваного феномена було обов'язкове створення на кожному занятті гуртка, клубу чи секції освітньо-виховного середовища, яке забезпечувало б «занурення» молодшого школяра в уявний світ моральних норм і правил, певних морально орієнтованих подій і ситуацій чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці. У такому контексті одним з ефективних засобів, що забезпечував постійне залучення до спільної діяльності, було запропоновано молодшим школярами здійснити власну елементарну пошукову діяльність. Як-то: створити короткий письмовий твір-есе чи усну розповідь на теми: «Моя родина – сьогодні і у минулому», «Вчинки моїх рідних, що заслуговують поваги», «Мої добрі вчинки», «За що мені соромно», «Як я допомагаю родині», «Що доброго я зробив для інших», «А що я знаю про історію своєї родини, села» та інші. Під час застосування цього засобу вчителям, які брали участь у нашому дослідженні, ставилось завдання оцінювати не стільки кількісний показник твору молодшого школяра, а його морально-ціннісне, духовне, значення та емоційне сприйняття дитиною запропонованої вчителем ідеї.

Відтак, застосування цих засобів не лише розвивало фантазію молодших школярів, а й сприяло розумінню важливості дотримання моральних норм і правил, розвитку системного і творчого мислення у виявленні морально

орієнтованих проблемних ситуацій та знаходженню правильних рішень у їх розв'язанні.

Наступним засобом ефективного формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи нами було запропоновано вчителям, які брали участь в нашій експериментальній роботі, використовувати цікаві розповіді, читання казок, відверту бесіду на моральну проблематику, давати справедливу і неупереджену оцінку висловлюванням чи певним діям і вчинкам учнів, заохочувати їх до індивідуальних і колективних творчих справ, результати яких викликали відчуття успіху, проводити зустрічі з цікавими людьми, організувати спільний пошук морально доцільних рішень навчальних, виховних чи життєвих ситуацій, у котрі потрапили молодші школярі, організувати і здійснювати спільні суспільно корисні або ж благодійні справи тощо. У цьому контексті особливої актуальності набувають засоби, що забезпечують ефективне формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів як результат їхньої практичної участі у вирішенні конкретних суспільно корисних справ: «Осіньне листя», «Дерево мого дитинства», «Квіти біля школи, дитячого садка чи рідного будинку», «Красива вулиця», «Не сміти більше», «Лісове джерело», «Допоможи бабусі» тощо. Особливе практичне спрямування мала участь молодших школярів у створенні ділянок лікарських рослин, вирощуванні посадкового матеріалу квітів, проведенні конкурсів малюнків на морально орієнтовану тематику тощо. Застосування таких засобів, за нашим висновком та вчителів, які брали участь у дослідженні, сприяло засвоєнню молодшими школярами емоційно-образної інформації завдяки звернення до їхньої емоційно-ціннісної сфери.

Ефективним засобом формування досліджуваного феномена стала ритуалізація морально орієнтованих вчинків чи діяльності молодших школярів. Сутність останньої полягала у визначенні тих морально орієнтованих справ чи вчинків молодших школярів, що набули характеру системності. Насамперед, це проведення зустрічей молодших школярів, членів гуртків, клубів чи секцій, які

підготували інсценізований захід, у межах якого спільно з однолітками чи дошкільниками (на базі закладів дошкільної освіти) проводились спільні заходи, що за своєю сутністю мали морально орієнтоване спрямування. Приміром: «Зустріч з казкою», «Любимі герої казок», «Що я зробив неправильно», «Вчинок доброти», «А я допоміг ...» тощо [188].

У цьому контексті ефективним засобом формування досліджуваного феномена вчителі, які брали участь у нашому дослідженні, визначили організацію і здійснення масових заходів, до яких залучалися молодші школярі – члени гуртків, клубів і секцій, що працювали у межах позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти. Серед таких засобів були: організація ранків «Як бути чесним», «Доброта і милосердя», «Допоможемо птахам», участь у створенні сценаріїв чи вистав міні-театрів, виставки малюнків, сценівок морально орієнтованого змісту тощо.

Своєю чергою, зміни, що відбуваються в сучасному інформаційному середовищі держави, розширили умови доступу дітей до різних видів мистецтва, формування їхнього світогляду, вироблення певної поведінки в соціумі. За нашими висновками, значним потенціалом у формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів саме у процесі позакласної виховної роботи володіють сучасні технічні засоби, і насамперед аудіовізуальні засоби. Сьогодні вони широко застосовуються в гурткових чи клубних заняттях і масових заходах, а використання комп'ютерних ігор, створення дитячих малюнків, вирішення завдань творчого і морально орієнтованого характеру надають таким заняттям особливої привабливості для молодших школярів. Застосування інтерактивних комп'ютерних технологій робить можливою індивідуалізацію гурткових і клубних занять у межах позакласної виховної роботи, відповідно, дає змогу оптимізувати суб'єкт-суб'єктну взаємодію учителя і учня. Таким чином, виховний процес розширює їхні індивідуальні можливості у задоволенні як освітніх, так і духовно-моральних потреб. Крім цього, аудіовізуальні засоби, як підтвердили результати нашого дослідження, надають формуванню морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у

процесі позакласної виховної роботи суттєвої позитивної динаміки і високого ступеня емоційного забарвлення. Оскільки демонстрація фільмів, мультфільмів, спеціально записаних вчителем на електронних носіях дитячих виховних програм, ігор, телевізійних програм історичного і патріотичного чи морального спрямування значно розширюють виховне поле будь-якого гурткового заняття чи масового заходу (Додаток Ж).

Отже, аудіовізуальні засоби стають сьогодні для учнів початкових класів не тільки одним з основних носіїв і трансляторів уявлень та знань про оточуючий їх світ, про відносини між людьми і норми їхньої поведінки, а й джерелом якісних емоційних переживань [150, с. 220-225].

Крім цього, розумно підібраний вчителем відеоматеріал чи комп'ютерні програми та ігри привчають молодших школярів дивитися на світ, що їх оточує, з оптимізмом, бачити і розрізняти добре й погане, гідне уваги і наслідування чи бридке, що викликає лише огиду і несприйняття. Окрім занять за профілем діяльності гуртків чи клубів, застосування аудіовізуальних засобів може бути чудовим початком бесіди з морального виховання, започаткуванням конкретної як індивідуальної, так і колективної суспільно корисної роботи чи проведення масового заходу на моральну проблематику. Ефективність формування досліджуваного феномена на таких заняттях досягається завдяки створенню зорових образів, оскільки зорове сприйняття оточуючого світу є для більшості молодших школярів домінантним. Крім того, аудіовізуальні засоби активізують слуховий і зоровий аналізатори, а у деяких випадках навіть і тактильні аналізатори. У сукупності ці засоби прискорюють процеси формування в молодших школярів умінь і навичок аналізу, синтезу, систематизації, порівняння, виділення й характеристики головного та виокремлення другорядного, вилучення непотрібного, суттєво змінюють широту і темпи мислення, сприяють формуванню власної системи цінностей, виробленню нестандартних морально орієнтованих вчинків і дій [188].

Таким чином, розкривши й схарактеризувавши складові (зміст, форми, методи і засоби) авторської методики формування морально-ціннісних

орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та враховуючи обґрунтовані теоретичні основи дослідження й результати аналізу виховної діяльності сучасних закладів початкової освіти, нами визначено сутнісні характеристики рівнів її упровадження, а саме:

Перший рівень – початковий, у межах якого нами передбачалося, що організація на цьому рівні гурткових, клубних чи секційних занять, проведення масових заходів та суспільно корисної соціально значущої роботи молодших школярів з формування їхніх морально-ціннісних орієнтацій має пропедевтичне, тобто загальноознайомлювальне спрямування освітньо-виховного змісту. Перевага у його реалізації надається, насамперед, колективним, парним, бригадним і кооперативним формам організації освітньо-виховного процесу, а вчитель на цьому рівні виконує функцію *повного керівництва* навчально-пізнавальною, пошуковою й добродійною діяльністю та конкретною суспільно корисною, масовою чи навіть посиленою віку молодших школярів природоохоронною роботою. Тобто вся освітньо-виховна, розвивальна і соціалізуюча гурткова діяльність у межах позакласної виховної роботи спрямовується на одночасне залучення усіх членів гуртка за однією методикою, за однаковим змістом і темою заняття до визначення, усвідомлення та засвоєння під керівництвом вчителя морально-ціннісних орієнтацій. На цьому рівні реалізації авторської методики передбачалось, що до гурткової роботи буде залучено учнів молодшого шкільного віку переважно 1–2-х класів чи окремих школярів 3-х і навіть 4-х класів, які до цього не відвідували заняття гуртків у закладі початкової освіти. Для таких учнів характерними були фрагментарні, безсистемні елементарні знання та відсутність інтересу до гурткових занять, тим більше до участі в конкретній суспільно корисній чи масовій роботі, переважно несформовані морально ціннісні орієнтації, а відтак, і відповідальність за результати своєї навчально-пізнавальної діяльності, наслідки своїх вчинків і поведінки. Тобто вся їхня діяльність на занятті гуртка, клубу чи секції мала характер *повної залежності* від керівництва нею вчителем. Тому на цьому рівні нами були реалізовані лише ті фрагменти

авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, що забезпечували початки накопичення системних морально орієнтованих знань, умінь і навичок, та підкріплювали інтерес, формували потребу і мотив до виконання в колективі гуртка чи клубу запропонованих вчителем чи змістом навчальної програми морально орієнтованих завдань. Для молодших школярів, які були залучені до гурткової роботи, на цьому рівні передбачалось розпочати формувати, знову ж таки під керівництвом вчителя, основи внутрішньої мотивації щодо зміни сутності вчинків, поведінки і діяльності учнів в колективі гуртка чи клубу, а в подальшому за його межами в повсякденній життєдіяльності. Тобто останнє стало рушійною силою у формуванні морально-ціннісних орієнтацій переважної більшості молодших школярів, а отже початків переконаності у необхідності дотримання моральних норм і правил, прийнятих у суспільстві [165, с. 110-111]. Саме сформованість цієї якості у певної частини молодших школярів у кінці навчального року, а це майже 23,8% молодших школярів, дала їм змогу брати участь в гуртковій діяльності за *часткового керівництва* вчителем (засвоєнням певних складних елементів навчальної програми чи виконання складних завдань і конкретних дій), уже на умовах *часткової залежності* від його керівництва.

Другий рівень – основний, реалізація на цьому рівні розробленої нами авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи передбачала, що до участі в гуртковій роботі буде залучено учнів 2–3-х класів, які упродовж минулого навчального року вже брали участь в роботі гуртків, клубів чи секцій на першому рівні реалізації нашої методики. Так, здобувши на попередньому рівні певні системні наукові і морально орієнтовані знання, сформувавши відповідні їм елементарні уміння і навички з їх практичного застосування у процесі здійснення навчально-пізнавальної діяльності та конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, морально орієнтованих масових і добродійних заходів у складі гуртків, секцій, загонів і клубів на пропедевтичному рівні, вже

на основному рівні починають здійснювати її у складі гуртка на основі *повної залежності* молодших школярів (22,4%) від *повного керівництва* з боку вчителя. Так і в окремих дослідних групах, бригадах, започаткованих малих творчих колективах на основі *часткової залежності* молодших школярів (59,2%) від *часткового керівництва* з боку вчителя та майже самостійно (18,4% молодших школярів, які були віднесені нами до групи учнів, що поставлені перед ними морально орієнтовані завдання виконуються ними за *часткової самостійності*, й відповідно за умови *часткового консультування* з боку вчителя). У межах цього рівня, за результатами формувального етапу дослідження, у молодших школярів, які входили до групи часткової залежності, й особливо тих, хто входив до групи учнів, які виконували завдання і вирішували морально орієнтовані проблемні ситуації майже самостійно, характерним є досить помітна позитивна динаміка у здобутті і засвоєнні наукових системних і морально орієнтованих знань, відповідно їм виробленим умінням і навичкам застосування на практиці, формуванні морально ціннісних орієнтацій і навіть частково логічно вибудованої особистісної системи цінностей, переважно стійких переконань щодо дотримання самостійно (майже без нагадування вчителів, однолітків, старших учнів, батьків) моральних норм і правил, прийнятих у суспільстві.

Однією з характерних ознак розробленої і реалізованої на цьому рівні авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи була актуалізація проблеми розвитку активного інтересу щодо побудови власних вчинків, поведінки і діяльності, що відповідали б нормам моралі. Саме останнє своєю сутністю є елементами дорослішання індивіда, до чого так прагнуть діти саме на цьому етапі їхнього онтогенезу. Так, на думку В. Лозової, одним з найважливіших завдань вчителя є завдання «...розбудити в дитині активний інтерес до зовнішнього оточення, інтерес до явищ і фактів..., і чим більше дається учням можливість бути активними дослідниками оточуючого середовища, тим більше

зростає допитливість, інтерес до глибокого вивчення того чи іншого питання науки» [132].

Аналіз результатів здобутих експериментальних даних свідчить, що розвиток і становлення ініціативи і самостійності молодших школярів у процесі вирішення морально орієнтованих проблемних ситуацій, виховання у них інтересу до творчої праці успішно відбувається за умови визнання важливості цих рішень як для них особисто, так і колективу гуртка в цілому. У контексті зазначеного вище особливої актуальності ці процеси набувають, коли «...перед учнями ставляться або ж виникають завдання, що збуджують їх розум, примушують мислити, шукати і знаходити відповідні рішення, звертаючись за таких умов до теорії, поповнюючи таким чином свої знання» [20, с. 9-13].

Третій рівень реалізації розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи розглядався нами як творчо-діяльнісний. Нами передбачалось, що до участі в гуртковій, клубній чи секційній роботі на цьому рівні буде залучено учнів 3-х і переважно учнів 4-х класів, які протягом минулих років брали активну участь у роботі гуртків, клубів чи секцій на першому (пропедевтичному) і другому (основному) рівні реалізації нашої методики. Так, здобувши на попередніх рівнях уже частково логічно вибудовані системні наукові і морально орієнтовані знання, сформувавши відповідні їм уміння і навички з практичного застосування здобутих морально орієнтованих знань у процесі здійснення навчально-пізнавальної діяльності та конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, морально орієнтованих масових чи добродійних заходів у складі гуртків, секцій, загонів і клубів на пропедевтичному рівні, переважна більшість учнів молодшого шкільного віку (62,9%) засвідчила появу у їхній свідомості психологічних механізмів вищого рівня саморегуляції власної активної життєдіяльності, які на думку І. Бежа, забезпечують ефективні умови взаємодії з об'єктами і суб'єктами оточуючого світу, а отже, сприяють самостійній побудові траєкторії майбутнього життєвого шляху [28, с. 47-52].

Таким чином, як свідчить аналіз результатів формувального етапу дослідження, упровадження у виховну практику закладів початкової освіти, що брали участь у нашій експериментальній роботі, розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, забезпечило досить помітне скорочення їхньої кількості до 12,5% учнів, які у своїй діяльності повністю *залежали* від *повного її керівництва* з боку вчителя. Відповідно, до 33,9% зменшилась кількість молодших школярів, які у процесі вирішення проблемних морально орієнтованих ситуацій чи власних вчинках і поведінці були *частково залежні* від *часткового керівництва* їхньої навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці та морально орієнтованих масових чи добродійних заходах з боку вчителя. У той же час до 24,2% зростає кількість молодших школярів, які були віднесені нами до групи учнів, що вирішували поставлені перед ними морально орієнтовані завдання чи розв'язували проблемні морально орієнтовані ситуації за *частковою самостійністю* й, відповідно, за умови *повного консультування* з боку вчителя [211].

У межах цього рівня підтвердженням ефективності розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи було досить помітне зростання (до 29,4%) кількості учнів молодшого шкільного віку, які виявляли *повну самостійність* у вирішенні поставлених перед ними морально орієнтованих завдань, побудові напрямів і сутності власних вчинків і діяльності у відповідності до сформованих особистісних морально-ціннісних орієнтацій, виявляли ініціативу з організації соціально значущої суспільно корисної роботи, проведенні масових чи добродійних заходів. Саме такий підхід, на думку В. Кременя, сприяє реалізації на практиці «...прагнень до самостійної пізнавальної діяльності, спрямованої на оволодіння індивідом соціального досвіду, накопичених людством знань та способів діяльності...» [81, с. 795].

За цих умов вчителі виконували лише функцію *часткового консультування* у визначенні й характеристиці морально орієнтованих завдань,

здійснювали часткове консультування як на етапі проведення безпосередньої навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових чи добродійних заходах, так і на етапі узагальнення та корекції її результатів. У контексті останнього, як зазначає американський психолог С. Каплан, «...самостійна творча діяльність дитини, що є результатом задоволення її інтересів і потреб, ... детермінує високий рівень інтелектуальної й емоційної активності, що завжди стимулює формування стійких мотивів щодо виконання дорученої справи» [305, с. 12-16].

Відтак, ефективне розв'язання цих завдань, за нашим переконанням, можливе за умови визначення й усвідомлення вчителями закладів початкової освіти своєї ролі у процесах формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у межах позакласної виховної роботи. Підтвердженням нашого висновку є позиція С. Сисоєвої, яка вважає, що «...саме вчитель значною мірою супроводжує і надихає творчий розвиток людини у найбільш чутливих до педагогічного впливу періоди її життя» [235, с. 11].

Враховуючи останнє, а також результати аналізу виховної практики закладів початкової освіти, які були включені у наше дослідження, можемо констатувати, що розроблена нами методика (зміст, форми, методи, засоби) формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи дає змогу ефективно реалізувати ідею співпраці всіх учасників освітньо-виховного процесу, сприяє виробленню умінь і навичок конструктивної взаємодії та створює зону психологічного комфорту під час гурткового чи клубного заняття. Підтвердженням правильності нашого висновку є положення сучасної гуманістичної освітньо-виховної парадигми, у межах якої принципово змінюються функції педагогічної діяльності учителя, «...який перестає бути транслятором знань, жорстким організатором змісту і спрямованості навчальної діяльності вихованців. Акценти в його роботі зміщуються у бік педагогічно доцільної побудови освітнього середовища, яке сприяє досягненню передбачуваних навчальних результатів, а сам педагог виконує роль консультанта, який надає всю необхідну допомогу учням на їх

прохання у процесі здійснення самостійної пошукової навчальної діяльності» [38, с. 143-144.].

Враховуючи зазначене вище, метою педагогічної взаємодії в учнівсько-педагогічному колективі закладу початкової освіти, за нашим переконанням, має стати процес не стільки педагогічного керівництва всією сукупністю видів і форм життєдіяльності молодших школярів, скільки розширення меж педагогічної підтримки у спільному з ними визначенні її власних життєвих цілей і можливостей у досягненні вищих рівнів сформованості морально-ціннісних орієнтацій як результату інтелектуального, морально-духовного, соціально адаптаційного і фізичного розвитку. У такому контексті актуальною є думка О. Сухомлинської, яка наголошує, що у процесі морального виховання треба завжди пам'ятати про вікові імперативи розвитку, стать, характер дитини, її фізичні та психічні особливості, причому сучасний педагог має діяти у контексті так званого «постмодерного гуманізму», «...який не лише бере до уваги слабкості й особливості дитини (людини), а й ставить їх на перше місце у вихованні», таким чином особливе, індивідуальне і навіть хворобливе, неповноцінне входить у розуміння духовно-морального виховання [246, с. 6].

Отже, можемо зробити висновок, що будь-яка морально орієнтована діяльність зростаючої особистості у різних формах позакласної виховної роботи буде для неї неактуальною, а відтак педагогічно неефективною за умови, коли цей процес не буде педагогічно вибудований і спрямований на формування в учнів соціального досвіду морально доцільних вчинків і поведінки. Підтвердженням нашого висновку є думка А. Макаренка про те, що рівень моральності зростаючої особистості значною мірою залежить від сили і характеру впливу педагога на цю особистість, від професійно-педагогічної підготовленості вчителя, його уміння користуватися широким арсеналом методів виховання, які він називав «...інструментом дотику до особистості» [137, с. 56].

Результати аналізу теоретичних основ досліджуваної проблеми (підрозділи 1.1., 1.2., 2.1.) й вивчення виховної практики закладів початкової

освіти, що були залучені до нашої експериментальної роботи, дали змогу зробити висновок, що на ефективність реалізації методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи мають безпосередній вплив педагогічні умови, що забезпечують її упровадження. Враховуючи результати констатувального етапу дослідження та апробації розроблених чи удосконалених форм, методів і засобів формування досліджуваного феномена, нами зроблено спробу гіпотетично визначити сутність і кількість таких педагогічних умов [167, с. 272-275; 185, с. 82-84; 12].

Так, сутність *першої педагогічної умови* полягає у визначенні мети і конкретних цілей формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи на кожному з раніше визначених і схарактеризованих рівнів реалізації розробленої авторської методики, з опорою на особистісно орієнтований, діяльнісно спрямований і соціально значущий характер морально орієнтованого виховного змісту.

Відтак, провідною у реалізації на практиці змісту авторської методики передбачалась активізація індивідуальної й колективної навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці й залучення молодших школярів до масових і добродійних заходів. Сутністю цих процесів є «занурення» учня у спеціально вибудовану вчителем морально орієнтовану ситуацію, що, за нашим припущенням, сприятиме найбільш повному розкриттю його внутрішніх мотивів, потреб і можливостей їх задоволення. Відтак, позакласна виховна робота завдяки її багатокладності, інтеграції і диференціації, можливості запровадження різноманітних напрямів і рівнів морально орієнтованих проблемних ситуацій, вирішення яких сприяє побудові доброзичливих і взаємообумовлених стосунків в системі «молодший школяр – учнівський колектив – вчитель – громада», забезпечує ефективне формування морально-ціннісних орієнтацій, що корегують спрямування вчинків і поведінки молодшого школяра.

Враховання зазначеного вище дало змогу зробити висновок, що

досягнення мети реалізації на практиці методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи у межах першої педагогічної умови забезпечувалося обов'язковим досягненням окремих освітніх, виховних, розвивальних і соціалізуючих цілей. Ці цілі були нами схарактеризовані, з одного боку, у відповідності до визначеного й сконструюваного морально орієнтованого виховного змісту навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці й участі в масових та добродійних заходах, а з іншого, у відповідності до індивідуальних можливостей учнів молодшого шкільного віку та необхідного часу на їх здійснення [167, с. 272-275].

Аналіз здобутих експериментальних даних засвідчив, що застосування першої педагогічної умови в практичній реалізації розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи підтвердило наше припущення про те, що кількість визначених конкретних цілей на кожному з рівнів її реалізації може постійно змінюватися. Тобто конкретні цілі мають тенденцію до трансформації у більш ємкі за своїм змістом чи, навпаки, набувати набагато менших значень у формуванні досліджуваного феномена.

Водночас, досягнення таких конкретних цілей, як підтвердили вчителі, які брали участь в нашому дослідженні, ускладнюється тим, що сформовані інтереси, мотиви і потреби молодших школярів, особливо переважної більшості учнів 1–3-х класів і частково 4-х класів, мають тенденцію до нестабільності і постійної зміни їх спрямування, інтенсивності і стійкості. Останнє підтверджується високим рівнем емоційності цих учнів у сприйнятті об'єктів та суб'єктів оточуючого їх світу.

Саме тому педагогічний супровід формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи є незаперечно важливим чинником у допомозі їм ефективно засвоїти морально орієнтований виховний зміст навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових та добродійних

заходах, а головне, забезпечує комфортні умови для вибудови і у подальшому дотриманні алгоритму здійснення доцільних з точки зору моралі власних вчинків та поведінки.

Сутність *другої педагогічної умови* полягала у насиченні процесу позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів емоційно-ціннісними переживаннями під час вирішення морально орієнтованих проблемних ситуацій. Як зазначалось вище, саме емоційна активність молодших школярів у сприйнятті навколишньої дійсності і наслідків власних вчинків і поведінки, що є характерною для цього етапу їхнього онтогенезу, є тими мотиваційним, організаційним і спрямовуючим чинниками, які є домінантними у сприйнятті дійсності, темпів мислення, оцінювання важливості чи неважливості засвоєних на певний час морально орієнтованих знань, вироблених умінь і навичок, а отже власних вчинків та поведінки. Врахування останнього дало підстави для висновку, що насичення процесу позакласної виховної роботи емоційно-ціннісними переживаннями морально орієнтованого спрямування сприяло збагаченню емоційно-чуттєвої сфери молодших школярів та прискорило процеси формування їхніх морально-ціннісних орієнтацій. Саме формування таких орієнтацій сприяло корекції напрямів потреб, мотивів, внутрішніх установок молодших школярів, їхнього співпереживання, турботи й бажання здійснювати добродійну діяльність.

За таких умов активізувалися процеси накопичення досвіду емоційно-ціннісного сприймання й оцінювання оточуючого їх світу, а це дало змогу молодшим школярам схарактеризувати для себе власну позицію і напрями навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових і добродійних заходах морально орієнтованого спрямування [186, с. 81-85].

Третьою *педагогічною умовою* було вироблення і розвиток діяльнісно-практичних умінь і навичок морально орієнтованих вчинків, поведінки і діяльності. Застосування цієї педагогічної умови забезпечувало ефективність упровадження у практику авторської методики формування морально-

ціннісних орієнтацій молодших школярів на завершальному етапі нашої експериментальної роботи, у межах якого передбачалось зосередження основної уваги як вчителів, котрі брали участь в нашому дослідженні, так і учнів закладів початкової освіти, які були до неї залучені, на розвитку в останніх здатності до ефективного застосування здобутих морально орієнтованих знань у власній життєдіяльності. У цьому контексті І. Бех актуалізує увагу на тому, що «...особистість розвивається в процесі свідомої творчої моральної діяльності, що розгортається під впливом переконання як провідного виховного методу. Психологічним стрижнем цієї діяльності є довольне прийняття особистістю морального рішення» [26, с. 4].

Відтак, створення ситуацій морального вибору у процесі позакласної виховної роботи, як засвідчили результати нашого дослідження, забезпечило більш динамічне самовираження молодших школярів у власних вчинках і поведінці. Останнє стало можливим завдяки посиленню ролі процесів співтворчості і співпраці вчителів та учнів закладів початкової освіти, що базувалась на їхній взаємодії й діалозі, а це, своєю чергою забезпечило ефективність цих взаємовпливів. Підтвердженням останнього є думка В. Сухомлинського, який зазначав, що вчитель може досягти бажаного у вихованні лише в тому випадку, коли його настанова буде сприйнята самим учнем. «Я розумію майстерність виховання так, що кожне доторкання вихователя до свого вихованця є в кінцевому підсумку спонуканням до праці душі. Чим тонше й ніжніше воно, це спонукання, тим більше сил, що виходять з глибини душі, тим більшою мірою стає маленька людина вихователем самої себе» [263, с. 418-422].

Саме на цьому етапі упровадження авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи провідною її функцією було стимулювання позитивної мотивації до практичної як індивідуальної, так і колективної морально орієнтованої навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці та участі у масових і добродійних заходах

морально орієнтованого спрямування. Таким чином, саме поведінці, вчинкам і діяльності молодших школярів у складі гуртків, клубів, дослідних груп чи секцій, сутність яких ґрунтувалася на уже сформованих морально-ціннісних орієнтаціях, надавалося пріоритетне значення у процесі реалізації авторської методики формування досліджуваного феномена. На таких засадах, як зазначає І. Бех, відбувається формування особистості із діяльнісно-перетворювальним способом життєдіяльності у всьому розмаїтті її проявів, оскільки «... усі її внутрішні надбання втілюються у відповідних справах, учинках, спілкуванні, тому стають зрозумілими іншим, а отже можуть бути об'єктивно оцінені. Особистість із діяльнісно-перетворювальним способом життя затребувана і на індивідуальному, і на суспільному рівнях» [28, с. 143].

Своєю чергою, вироблення діяльнісно-практичних умінь і навичок на завершальному етапі упровадження методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи здійснювалося нами і вчителями, які брали участь у нашому дослідженні, на передбаченні необхідності дотримання певної послідовності та поетапності залучення учнів початкових класів, враховуючи їхні індивідуальні і вікові можливості, до здійснення навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, добродійних та масових заходів морально орієнтованого спрямування. Приміром, на початковому етапі спільними зусиллями учителів і учнів визначався перелік можливих до вирішення і важливих для молодших школярів морально орієнтованих проблемних ситуацій, відбувалось обговорення можливих напрямів і способів їх вирішення, ролі і місця кожного з учнів у цих процесах. Пізніше, за повної допомоги чи часткового консультування вчителями, здійснювалось проектування як індивідуальних, так і колективних дій, що були складовими вчинків і поведінки молодших школярів. На завершальному етапі здійснювалось прогнозування їх наслідків та перевірявся ступінь усвідомлення їх впливу на результативність власної морально орієнтованої діяльності молодших школярів.

Таким чином, застосування схарактеризованих вище педагогічних умов, як засвідчили результати нашого дослідження, забезпечило ефективність упровадження у практику авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, що в результаті підтвердило висунуту нами гіпотезу.

2.3. Результати дослідно-експериментальної роботи

На основі теоретичного аналізу філософсько-культурологічної, психолого-педагогічної і соціально-педагогічної літератури, виховної практики закладів початкової освіти та результатів здійсненого дослідження нами доведено, що морально-ціннісні орієнтації молодших школярів ефективно формуються й удосконалюються у процесі застосування особистісно орієнтованого, ціннісно-мотиваційного, компетентнісного, соціально-адаптаційного і діяльнісного підходів в організації і здійсненні позакласної виховної роботи. Не менш важливим є посилення ролі суб'єкт-суб'єктної взаємодії усіх учасників освітньо-виховного процесу із засвоєння молодшими школярами соціально-морального досвіду не тільки під час навчання, розвитку і виховання у межах закладу початкової освіти, скільки у процесі морально орієнтованої навчально-пізнавальної діяльності та конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових і добродійних заходах, що є провідними формами позакласної виховної роботи [194, 262-264; 209, с. 3-17].

За таких умов молодший школяр набуває системних морально орієнтованих знань, ефективно усвідомлює і засвоює сутність моральних норм, яких він дотримується у власній поведінці і вчинках, оскільки у його свідомості ці узагальнені моральні категорії визначаються вже як особистісні незаперечні цінності, завдяки чому формування морально-ціннісних орієнтацій набуває суттєвої позитивної динаміки. Отже, сформовані за таким алгоритмом морально-ціннісні орієнтації молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи є екстраполяцією освітніх, виховних, розвивальних, моральних

та духовних цінностей, притаманних сучасному українському суспільству. А це в результаті детермінує зміни у структурі й сутності морально сформованої «Я-концепції» молодшого школяра за рахунок активізації психологічних механізмів побудови моральних конструктів особистісних переконань, а отже вчинків і поведінки [16; 296, с. 9; 298].

Відтак, метою формувального етапу дослідно-експериментальної роботи була перевірка ефективності розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів та педагогічних умов її ефективного упровадження у виховну практику закладів початкової освіти. Відповідно, завданнями цього етапу були:

- визначення рівнів усвідомлення і засвоєння молодшими школярами здобутих системно вибудованих морально орієнтованих знань, відповідно сформованих умінь і навичок з їх практичного застосування у процесі як індивідуальних, так і колективних гурткових, секційних чи клубних занять, що є основною формою позакласної виховної роботи у закладах початкової освіти. У цьому контексті сутність таких знань розглядається нами як провідний чинник ефективності процесів формування інтелектуального компонента морально-ціннісних орієнтацій учнів початкової школи. Тобто такі знання є «...перевіреними на практиці результатом пізнання дійсності, істинного його відображення в мисленні людини» [281, с. 166];

- порівняння рівнів сформованості емоційно-потребнісного компонента морально-ціннісних орієнтацій учнів початкової школи як важливого чинника формування особистісних потреб, мотивів, інтересів і переконань молодших школярів у необхідності дотримання і слідування у власних вчинках, поведінці і діяльності моральним нормам та правилам прийнятим у суспільстві;

- визначення рівнів сформованості діяльнісного компонента морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи через рефлексію й адекватну самооцінку ними ж самими результатів здійсненої як індивідуальної, так і колективної навчально-пізнавальної

діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у морально орієнтованих масових і добродійних заходах тощо.

Слід акцентувати увагу на тому, що у контексті останнього під час експериментальної роботи особлива увага нами та педагогами, котрі брали участь в експериментальній роботі, надавалась учням молодшого шкільного віку, схильним до негативних вчинків та поведінки. Одним з основних положень у педагогічній взаємодії з таким учнями був пріоритет на обов'язкову фіксацію їхніх позитивних вчинків і діяльності та відповідне стимулювання такого типу діяльності похвалою, схваленням, стимулюванням до повторення подібних дій у майбутньому. Тоді як негативні вчинки молодших школярів чи їх наслідки отримували негативну оцінку, обов'язково засуджувались не лише педагогом, а головне самими учнями – членами гуртка, секції чи клубу, спираючись за цих умов на думку колективу гуртка. У цьому контексті актуальним є твердження О. Безкоровайної про те, що коли в колективі панує спільний інтерес, який об'єднує кожного з його учасників, виникає відповідальність за вирішення спільних завдань. На цій основі «...з'являється і взаємна відповідальність, взаємна допомога, різка критика недоліків і прагнення їх виправити. У правильно організованому колективі його учасники вчать керувати, підкорятися, рівнятися на кращих, постійно рухатися вперед, не зупинятися на досягнутому» [8, с. 6-10; 271].

З цією метою нами застосовувались регулятивно-корекційні інтерактивні методи: пошук спільних ідей з розв'язання конфліктних ситуацій, дотримання моральних норм і правил у здійсненні як індивідуальної, так і колективної морально орієнтованої навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових і добродійних заходах як під керівництвом чи за часткового керівництва, повного консультування та часткового консультування її здійснення з боку вчителя, так і самостійно через рефлексію, саморегуляцію, самокорекцію.

Враховуючи зазначене вище, нами актуалізовано увагу на тому, що застосування саме останніх трьох методів – рефлексії, саморегуляції,

самокорекції є специфічною особливістю, яка притаманна саме організації позакласної виховної роботи у закладах початкової освіти. Крім цього, нами було актуалізовано увагу на особистості вчителя, його професійних й чисто людських якостях, що, за нашим припущенням, мають суттєвий вплив на якість і рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Теоретичний аналіз та вивчення стану проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи дали змогу обґрунтувати структуру і зміст методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної роботи та педагогічних умов її ефективної реалізації в освітньо-виховному процесі закладів початкової освіти. Відповідно, за нашим припущенням, їх упровадження у виховну практику гіпотетично має підвищити її педагогічну ефективність [64; 65].

З метою перевірки ефективності зазначеної методики та педагогічних умов формування досліджуваного феномена упродовж 2018–2019 років у тих закладах початкової освіти, що брали участь в експериментальній роботі на констатувальному її етапі, нами було організовано проведення формувального етапу педагогічного експерименту. Педагогічний експеримент здійснювався шляхом застосування в освітньому процесі експериментальних груп теоретично обґрунтованих і розроблених методики та педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, які розглядалися нами як незалежна змінна (експериментальний чинник) [125, с. 88; 64; 65].

Інші складові освітньо-виховного процесу в експериментальних та контрольних групах ми намагалися зрівняти за основними сутнісними ознаками.

Оскільки на результати педагогічного дослідження, крім залежної змінної, також можуть впливати різноманітні додаткові змінні, тому вони були диференційовані за такими основними групами: обумовлені особистістю учня; обумовлені особистістю педагога; обумовлені організацією освітнього процесу;

такі, що залежать від контролю результатів експерименту [125, с. 92]. Оскільки додаткові змінні можуть суттєво вплинути на результати експерименту, під час його організації та проведення необхідно було зрівняти умови реалізації освітньо-виховного процесу в експериментальній та контрольній групах за виключенням експериментального чинника. За такого підходу рівень сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи в учнів експериментальної та контрольної груп на початок формувального етапу педагогічного експерименту за статистичними критеріями суттєво не відрізнявся, а особливості здійснення позакласної виховної роботи в зазначених групах мали розрізнятися для його організаційної, методичної, процесуальної, змістовної складових лише розбіжностями, обумовленими впровадженням експериментального чинника. До здійснення позакласної виховної роботи в експериментальній та контрольній групах залучалися одні і ті ж педагогічні працівники, а вимірювання показників, що досліджувалися, здійснювалося в експериментальній та контрольній групах з використанням ідентичного діагностичного інструментарію. Педагогічна діагностика у процесі оцінки сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній виховній роботі проводилася за допомогою оцінно-діагностичного комплексу, що включав апробовані в педагогічній практиці методики.

Однією з умов проведення формувального етапу педагогічного експерименту є незначуща відмінність показників, що досліджуються, в учнів початкових класів контрольної та експериментальної груп. Перевірка типу розбіжності (статистично значуща або статистично незначуща) між показниками, що досліджувалися, у контрольній та експериментальній групах здійснювалася із застосуванням статистичної гіпотези. Як нульова гіпотеза (H_0) було прийняте припущення про те, що розбіжності між певними показниками сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи не є суттєвими й обумовлені додатковими змінними. В якості альтернативної гіпотези (H_1) було обґрунтовано припущення про те, що розбіжності між певними показниками сформованості морально-ціннісних

орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи є суттєвими й обумовлені незалежною змінною (експериментальним чинником).

Для перевірки статистичної гіпотези використовувалися параметричні та непараметричні статистичні критерії. Перші містять у формулах розрахунку параметри (середні значення, дисперсії тощо) розподілу явища, що досліджується. До параметричних статистичних критеріїв відносяться t-критерій Стьюдента, F-критерій та ін. До непараметричних відносять такі статистичні критерії, у яких до формули розрахунку не включено параметрів розподілу і вони базуються на оперуванні частотами та рангами. До них відносять критерій Розенбаума, критерій Вілкоксона, критерій Фішера тощо [234, с. 27].

Як правило, статистична гіпотеза (H_0) відхиляється, якщо емпіричне значення статистичного критерію або дорівнює критичному значенню (для педагогічних досліджень достатнім є рівень значущості не більший за 0,05) або перевищує його [234, с. 29-30].

У нашому дослідженні перевірка достовірності різниці сукупностей (контрольна та експериментальна групи) здійснювалася методом Пірсона (χ^2). Значення χ^2 знаходиться за формулою:

$$\chi^2 = \frac{\sum(f_e - f_k)^2}{f_k} \quad (2.1),$$

де f_e – відносна частота інтервалу одного ряду (показники експериментальної групи (ЕГ));

f_k – відносна частота показників іншого інтервалу (показники контрольної групи КГ) [125, с. 286].

Число ступенів свободи під час співставлення двох емпіричних розподілів визначається за формулою:

$$v = (k - 1)(c - 1), \quad (2.2),$$

де k – кількість розрядів ознаки, в нашому випадку кількість рівнів сформованості певного показника;

c – кількість розподілів, що порівнюються.

У нашому випадку $k = 3$, $c = 2$, тобто число ступенів свободи $v = 2$.

Для двох ступенів свободи значення $\chi^2_{\text{krit}95\%} \approx 5,99$, а значення $\chi^2_{\text{krit}95\%} \approx 9,51$. Таким чином, якщо отримане під час порівняння даних формувального етапу педагогічного експерименту емпіричне значення χ^2_{empir} буде більшим за $\chi^2_{\text{krit}95\%}$, то ми маємо право відкинути нульову гіпотезу і прийняти альтернативну гіпотезу.

За результатами констатувального етапу педагогічного експерименту було сформовано контрольну (КГ) та експериментальну (ЕГ) групи загальною кількістю 400 осіб, до складу яких входили рівновелика кількість учнів 1-х, 2-х, 3-х та 4-х класів (по 50 осіб кожного з класів у контрольній та експериментальній групах). За результатами формувального етапу експерименту було здійснено аналіз емпіричних даних для кожного показника когнітивного, оцінно-рефлексивного та вчинково-діяльнісного критеріїв сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

У першому розділі дослідження було обґрунтовано показники сформованості когнітивного критерію морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, що були застосовані нами на констатувальному етапі. Такі ж показники були застосовані і на формувальному етапі дослідження: Характеризує провідні напрями застосування здобутих морально орієнтованих знань і сформованих умінь та навичок їх застосування у процесі власної участі в індивідуальних і колективних морально орієнтованих заходах, соціально значущій суспільно корисній і добродійній діяльності у межах позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти. Засвоєні морально-орієнтовані знання, відповідні мотиви і сформовані потреби детермінують вчинки і поведінку молодшого школярів та характеризують спрямованість їхньої діяльності на досягнення поставленої мети. Саме свідоме і цілеспрямоване досягнення молодшими школярами особистісної і соціально значущої мети у процесі позакласної виховної роботи надають їй морально-ціннісного спрямування. Нижче проаналізовано динаміку формування зазначених показників у процесі експериментального дослідження (Таблиця 2.4).

Динаміка формування морально орієнтованих знань молодших школярів у позакласній виховній роботі (у %)

Клас, група	Констатувальний експеримент			Формувальний експеримент		
	Достатній	Середній	Низький	Достатній	Середній	Низький
1-й КГ	10,2	18,5	71,3	13,1	21,2	65,7
1-й ЕГ	9,9	19,2	70,9	21,2	36,2	42,6
2-й КГ	12,3	19,0	68,7	13,8	23,8	62,4
2-й ЕГ	11,9	19,3	68,8	21,6	37,1	43,3
3-й КГ	14,5	21,0	64,5	17,2	23,3	59,5
3-й ЕГ	14,1	20,6	65,3	22,3	38,4	39,3
4-й КГ	16,0	21,9	62,1	17,9	24,2	57,9
4-й ЕГ	16,4	21,3	62,3	23,1	39,6	37,3

Підставивши значення результатів констатувального експерименту з таблиці 2.4 до формули 2.1, ми, відповідно, одержуємо значення: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,037$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,018$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,029$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,043$, тобто $\chi^2_{\text{empir}} \leq \chi^2_{\text{krit}95\%}$. Таким чином, на зазначеному етапі педагогічного експерименту вибірки, тобто контрольна та експериментальна групи, за ознакою сформованості морально орієнтованих знань були однорідними.

Підставивши значення, одержані за результатами формувального етапу педагогічного експерименту з таблиці 2.4 до формули 2.1, ми одержуємо значення χ^2_{empir} : для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 14,31$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 12,39$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 18,16$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 18,64$, тобто $\chi^2_{\text{empir}} > \chi^2_{\text{krit}99\%}$. Таким чином, контрольна та експериментальна група за ознакою сформованості морально орієнтованих знань є неоднорідними. Отже, ми маємо підстави відкинути гіпотезу (H_0) і вважати, що різниця між показниками зазначених груп обумовлена не випадковими, а експериментальними чинниками, тобто результатами застосування авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи і педагогічних умов її ефективного

упровадження у практику. А зазначена різниця має закономірний характер з вірогідністю не нижче 0,99.

Підставивши дані з таблиці 2.5, здобуті під час констатувального експерименту до формули 2.1, ми, відповідно, одержуємо значення: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,06$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,014$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,018$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,47$, тобто одержане значення $\chi^2_{\text{empir}} \leq \chi^2_{\text{krit95\%}}$. Таким чином, на констатувальному етапі педагогічного експерименту контрольна та експериментальна групи за ознакою сформованості ціннісних орієнтацій були однорідними. Підставивши значення, одержані за результатами формувального етапу педагогічного експерименту з таблиці 2.5. до формули 2.1, ми одержуємо значення χ^2_{empir} : для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 10,64$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,24$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 15,85$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 13,17$. Таким чином, $\chi^2_{\text{empir}} > \chi^2_{\text{krit99\%}}$ для задіяних в експерименті учнів 1-го, 2-го, 3-го та 4-го класів, тобто контрольна та експериментальна група за ознакою сформованості ціннісних орієнтацій є неоднорідними, а зазначена різниця має закономірний характер з вірогідністю не нижче 0,99. Для учнів 2-го класу $\chi^2_{\text{krit95}} < \chi^2_{\text{empir}} < \chi^2_{\text{krit99}}$.

Тобто експериментальна та контрольна групи для зазначеного класу теж не є однорідними, проте зазначена різниця має закономірний характер з вірогідністю не нижче 0,95. Таким чином, ми маємо підстави відкинути гіпотезу (H_0) і вважати, що різниця між показниками зазначених груп обумовлена не випадковими, а експериментальними чинниками.

Таблиця 2.5

Динаміка формування ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній виховній роботі (у %)

Клас, група	Констатувальний експеримент			Формувальний експеримент		
	Достатній	Середній	Низький	Достатній	Середній	Низький
1-й КГ	8,8	21,2	70,5	10,1	23,9	66,0

Продовження таблиці 2.5

1-й ЕГ	9,0	19,0	72,0	16,4	44,1	39,5
2-й КГ	9,7	20,9	69,4	11,6	24,3	64,1
2-й ЕГ	9,5	20,4	70,1	16,1	39,8	44,1
3-й КГ	11,4	22,1	66,5	14,5	26,8	58,7
3-й ЕГ	12,0	22,1	65,9	17,9	42,3	39,8
4-й КГ	12,8	22,8	64,4	15,3	26,9	57,8
4-й ЕГ	12,3	23,9	63,8	18,9	40,7	40,4

Статистична обробка емпіричних даних педагогічного експерименту дає змогу стверджувати, що на його констатувальному етапі за показником усвідомлення значущості ціннісних орієнтацій контрольна та експериментальна група розрізнялися несуттєво. Про це свідчать результати обрахунку критерію Пірсона, які склали: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,014$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,042$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,088$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,18$, тобто одержане значення $\chi^2_{\text{empir}} \leq \chi^2_{\text{krit}95\%}$.

Таким чином, на констатувальному етапі педагогічного експерименту контрольна та експериментальна групи за ознакою усвідомлення значущості ціннісних орієнтацій, як нами уже зазначалось вище, були однорідними, тоді як на формувальному етапі відбулись суттєві зміни у показниках респондентів експериментальної групи (Таблиця 2.6).

Таблиця 2.6

Динаміка формування усвідомлення значущості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній виховній роботі (у %)

Клас, група	Констатувальний експеримент			Формувальний експеримент		
	Достатній	Середній	Низький	Достатній	Середній	Низький
1-й КГ	8,4	18,8	72,8	11,6	21,8	66,6

Продовження таблиці 2.6

1-й ЕГ	8,2	19,2	72,6	15,2	30,6	54,2
2-й КГ	9,5	22,0	68,5	12,2	26,4	61,4
2-й ЕГ	9,4	21,2	69,4	16,4	35,0	48,6
3-й КГ	9,8	22,2	68,0	12,8	27,1	60,1
3-й ЕГ	9,8	21,6	68,6	16,8	36,2	47,0
4-й КГ	11,2	24,4	64,4	14,2	28,4	57,4
4-й ЕГ	10,4	23,8	65,8	18,6	37,2	44,2

За результатами формувального етапу педагогічного експерименту ми одержали наступні значення критерію Пірсона: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,98$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,93$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 7,16$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 7,13$. Таким чином, $\chi^2_{\text{empir}} > \chi^2_{\text{crit}95\%}$ для задіяних в експерименті учнів 1-4-х класів, тобто контрольна та експериментальна група за ознакою усвідомлення ціннісних орієнтацій є неоднорідними, а зазначена різниця має закономірний характер з вірогідністю не нижче 0,95. Отже, ми маємо підстави відкинути гіпотезу (H_0) і вважати, що різниця між показниками зазначених груп обумовлена не випадковими, а експериментальними чинниками.

Останнім показником когнітивного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній роботі є домінування у їхній поведінці провідних морально орієнтованих знань. Результати дослідження цього показника наведено у таблиці 2.7.

**Домінування у поведінці молодших школярів
провідних морально орієнтованих знань (у %)**

Клас, група	Констатувальний експеримент			Формувальний експеримент		
	Достатній	Середній	Низький	Достатній	Середній	Низький
1-й КГ	18,6	26,2	54,2	21,4	28,8	49,8
1-й ЕГ	19,6	25,2	55,2	24,2	38,2	37,6
2-й КГ	19,8	27,2	53,0	22,8	30,4	46,8
2-й ЕГ	20,1	26,3	53,7	27,0	38,8	34,2
3-й КГ	20,2	26,6	53,2	23,0	31,2	45,8
3-й ЕГ	20,0	27,1	52,9	27,5	39,4	33,5
4-й КГ	22,0	27,4	50,6	24,2	32,5	43,3
4-й ЕГ	21,2	28,3	50,5	29,3	40,7	30,0

Значення критерію Пірсона за результатами констатувального експерименту: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,011$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,044$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,041$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,032$. Обрахунок значень критерію Пірсона за результатами констатувального етапу педагогічного експерименту ($\chi^2_{\text{empir}} \leq \chi^2_{\text{crit}95\%}$) дає змогу зробити висновок щодо однорідності контрольної та експериментальної груп за таким показником когнітивного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній виховній роботі як домінування у поведінці провідних морально орієнтованих знань.

За результатами формувального етапу педагогічного експерименту ми одержали наступні значення критерію Пірсона: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,42$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,49$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,34$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 7,23$. Таким чином, $\chi^2_{\text{empir}} > \chi^2_{\text{crit}95\%}$ для задіяних в

експерименті учнів 1–4-х класів, тобто контрольна та експериментальна група за ознакою домінування у поведінці молодших школярів провідних морально орієнтованих знань є неоднорідними, а зазначена різниця має закономірний характер з вірогідністю не нижче 0,95. Таким чином, ми маємо підстави відкинути гіпотезу (H_0) і вважати, що різниця між показниками зазначених груп обумовлена не випадковими, а експериментальними чинниками.

Таким чином, результати дослідження показників когнітивного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній діяльності дає змогу дійти висновку щодо педагогічної ефективності теоретично обґрунтованих нами методики формування досліджуваного феномена та педагогічних умов її упровадження у практику освітньо-виховної роботи закладів початкової освіти, що брали участь в нашому дослідженні.

У процесі дослідження особливостей сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів за показниками оцінно-рефлексивного критерію (за змістом таким же як на констатувальному етапі) ми вивчали особливості формування таких показників як:

– домінування провідних морально-ціннісних орієнтацій (задоволення від результатів здобутих знань, участі в різних формах позакласної виховної роботи, навчанні в гуртку, участі у масових формах організації дозвілля морального спрямування, суспільно корисній соціально значущій праці тощо);

– уміння оцінювати результати власної участі у позакласній виховній роботі, навчанні в гуртку, участі у масових формах організації дозвіллевої діяльності молодших школярів, суспільно корисній соціально значущій праці.

– сформованість самооцінки молодших школярів.

Результати дослідження особливостей формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів за показником оцінно-рефлексивного критерію «домінування провідних морально-ціннісних орієнтацій» наведено у таблиці 2.8.

Підставивши значення стосовно констатувального експерименту з таблиці 2.8 до формули 2.1, ми одержуємо відповідно значення χ^2_{empir} : для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,041$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,025$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,047$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,24$, тобто усіх випадках $\chi^2_{\text{empir}} \leq \chi^2_{\text{krit}95\%}$. Таким чином, на зазначеному етапі педагогічного експерименту вибірки контрольної та експериментальної груп за ознакою домінування у молодших школярів провідних морально-ціннісних орієнтацій були однорідними.

Таблиця 2.8

Домінування у молодших школярів провідних морально-ціннісних орієнтацій (у %)

Клас, група	Констатувальний експеримент			Формувальний експеримент		
	Достатній	Середній	Низький	Достатній	Середній	Низький
1-й КГ	19,1	24,8	56,1	21,3	27,2	51,5
1-й ЕГ	18,7	25,6	55,7	24,6	36,9	38,5
2-й КГ	19,1	27,1	53,8	21,9	28,3	49,8
2-й ЕГ	19,2	26,4	54,4	25,2	38,1	36,7
3-й КГ	22,0	26,6	51,4	24,1	30,3	45,6
3-й ЕГ	21,3	27,4	51,3	27,2	39,7	33,1
4-й КГ	22,6	29,3	48,1	24,7	31,8	43,5
4-й ЕГ	21,1	28,4	50,5	27,9	41,2	30,9

Підставивши значення, одержані за результатами формувального етапу педагогічного експерименту з таблиці 2.8 до формули 2.1, ми одержуємо значення χ^2_{empir} : для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 7,25$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 7,34$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,74$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,84$, тобто $\chi^2_{\text{empir}} > \chi^2_{\text{krit}95\%}$. Таким чином, контрольна та експериментальна група за

ознакою домінування у молодших школярів провідних морально-ціннісних орієнтацій є неоднорідними. Отже, ми маємо підстави відкинути гіпотезу (H_0) і вважати, що різниця між показниками зазначених груп обумовлена не випадковими, а експериментальними чинниками, а зазначена різниця має закономірний характер з вірогідністю не нижче 0,95.

Результати дослідження наступного показника оцінно-рефлексивного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, а саме – умінь і навичок оцінювати результати власної участі у позакласній виховній роботі з моральних позицій, наведено у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Динаміка формування у молодших школярів умінь і навичок оцінювати результати власної участі у позакласній виховній роботі з моральних позицій (у %)

Клас, група	Констатувальний експеримент			Формувальний експеримент		
	Достатній	Середній	Низький	Достатній	Середній	Низький
1-й КГ	13,0	22,9	64,1	15,4	25,1	59,5
1-й ЕГ	12,3	23,3	64,4	19,5	36,4	44,1
2-й КГ	12,8	25,1	62,1	15,8	28,1	56,1
2-й ЕГ	12,7	24,7	62,6	19,6	37,1	43,3
3-й КГ	13,6	26,1	60,3	16,2	29,7	54,1
3-й ЕГ	13,3	25,4	61,3	20,2	38,1	41,7
4-й КГ	14,5	28,1	57,4	17,9	32,8	49,3
4-й ЕГ	14,6	27,2	58,2	21,8	39,8	38,4

Статистична обробка емпіричних даних педагогічного експерименту, представлених у таблиці 2.9., дає змогу стверджувати, що на його констатувальному етапі за таким показником оцінно-рефлексивного критерію як уміння оцінювати результати власної участі у позакласній виховній роботі контрольна та експериментальна група розрізнялися несуттєво. Про це свідчать результати обрахунку критерію Пірсона, які склали: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,46$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,011$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,42$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,41$, тобто емпіричне значення $\chi^2_{\text{empir}} \leq$

$\chi^2_{\text{krit}95\%}$. Таким чином, на констатувальному етапі педагогічного експерименту контрольна та експериментальна групи за ознакою уміння оцінювати результати власної участі у морально орієнтованих формах позакласної виховної роботи є практично однорідними.

За результатами формувального етапу педагогічного експерименту ми одержали наступні значення критерію Пірсона: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 8,81$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,72$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,21$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,45$. Таким чином, $\chi^2_{\text{empir}} > \chi^2_{\text{krit}95\%}$ для задіяних в експерименті учнів 1–4-х класів, тобто контрольна та експериментальна група за таким показником оцінно-рефлексивного критерію як уміння оцінювати результати власної участі у позакласній виховній роботі з моральних позицій є неоднорідними. А зазначена різниця має закономірний характер з вірогідністю не нижче 0,95. Таким чином, ми маємо підстави відкинути гіпотезу (H_0) і вважати, що різниця між показниками зазначених груп обумовлена не випадковими, а експериментальними чинниками.

У процесі дослідження особливостей формування самооцінки в учнів молодших класів, її диференціація за достатнім, середнім та низьким рівнями не є придатною, оскільки постає питання, до якого рівня віднести завищену або занижену самооцінку, оскільки обидві є негативним відхиленням від самооцінки адекватної.

Тому цей показник оцінно-рефлексивного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів доцільно вивчати за антагоністичними параметрами «адекватна самооцінка – неадекватна самооцінка», за якої завищена та занижена самооцінка належать до неадекватної самооцінки.

Під час дослідження достовірність розбіжностей між відсотковими частками двох вибірок, у яких має місце певний ефект, що досліджується, застосовувався критерій Фішера (критерій ϕ^* або кутове перетворення Фішера).

Емпіричне значення ϕ^* визначається за формулою:

$$\varphi^* = (\varphi_1 - \varphi_2) \sqrt{\frac{n_1 \cdot n_2}{n_1 + n_2}} \quad (2.3),$$

де φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій частці;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій частці;

n_1 – кількість студентів в експериментальній групі;

n_2 – кількість студентів у контрольній групі [235, с. 162].

При цьому $\varphi^*_{\text{крит}95\%} = 1,64$, а $\varphi^*_{\text{крит}99\%} = 2,31$, тобто емпіричне значення φ^* повинно бути не меншим за 1,64 [там саме, с. 330-332].

Емпіричні дані, одержані після закінчення констатувального та формувального етапів педагогічного експерименту, наведено у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Динаміка формування самооцінки молодших школярів (у %)

Клас / група	Констатувальний експеримент		Формувальний експеримент	
	адекватна самооцінка	неадекватна самооцінка	адекватна самооцінка	неадекватна самооцінка
1-й КГ	32,0	68,0	38,0	62,0
1-й ЕГ	32,4	67,6	47,2	52,8
2-й КГ	34,4	65,6	49,6	50,4
2-й ЕГ	34,0	66,0	48,8	51,2
3-й КГ	36,0	64,0	40,4	59,6
3-й ЕГ	36,8	63,2	50,4	49,6
4-й КГ	38,4	62,6	43,2	56,8
4-й ЕГ	37,0	63,0	52,0	48,0

Для обрахунку коефіцієнту Фішера нами використовувалася on-line програма «Автоматичний розрахунок кутового перетворення» (адреса розташування <https://www.psychol-ok.ru/statistics/fisher/>).

Результати автоматичного обрахунку коефіцієнту Фішера наведено у таблиці 2.11.

Аналіз здобутих результатів дає змогу дійти висновку про те, що на констатувальному етапі педагогічного експерименту контрольна та експериментальна групи були практично однорідними за показником сформованості самооцінки, оскільки емпіричне значення φ^* для усіх класів було значно меншим за $\varphi^*_{\text{krit95\%}}$.

Таблиця 2.11

Значення коефіцієнта Фішера

Клас / група	Констатувальний експеримент	Формувальний експеримент
	Значення φ^*	Значення φ^*
1-й КГ	0,081	2,26
1-й ЕГ		
2-й КГ	0,091	2,08
2-й ЕГ		
3-й КГ	0,19	2,25
3-й ЕГ		
4-й КГ	0,28	1,98
4-й ЕГ		

За результатами формувального етапу педагогічного експерименту нами отримано для усіх класів емпіричне значення φ^* , яке належить відрізку $[\varphi^*_{\text{krit95\%}}, \varphi^*_{\text{krit99\%}}]$, тобто воно знаходиться у зоні значущості, що дає змогу відхилити нульову гіпотезу. Таким чином, на статистично значущому рівні можна стверджувати, що сформованість самооцінки за параметром “адекватна самооцінка – неадекватна самооцінка” в учнів початкових класів контрольної та експериментальної груп істотно розрізняються й ця різниця обумовлена експериментальними чинниками, оскільки лише їх застосування відрізняло процес формування морально-ціннісних орієнтацій у зазначених групах.

Таким чином, дослідження показників оцінно-рефлексивного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи дає змогу дійти висновку щодо педагогічної ефективності теоретично обґрунтованих й експериментально апробованих нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у

процесі позакласної виховної роботи та педагогічних умов її ефективного упровадження у практику.

Показником вчинково-діяльнісного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, як і на констатувальному етапі дослідження, нами визначено рівень застосування здобутих морально орієнтованих знань і сформованих умінь та навичок їх застосування у процесі власної участі в індивідуальних і колективних морально орієнтованих заходах, соціально значущій суспільно корисній і добродійній діяльності у межах позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти. Засвоєні морально-орієнтовані знання, відповідні мотиви і сформовані потреби детермінують вчинки і поведінку молодшого школярів та характеризують спрямованість їхньої діяльності на досягнення поставленої мети. Саме свідоме і цілеспрямоване досягнення молодшими школярами особистісної і соціально значущої мети у процесі позакласної виховної роботи надають їй морально-ціннісного спрямування

Результати дослідження динаміки цього показника вчинково-діяльнісного критерію сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній виховній роботі наведено у таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Застосування учнями здобутих морально орієнтованих знань, умінь і навичок у позакласній виховній роботі (у %)

Клас, група	Констатувальний експеримент			Формувальний експеримент		
	Достатній	Середній	Низький	Достатній	Середній	Низький
1-й КГ	12,6	23,9	63,5	14,8	26,1	59,1
1-й ЕГ	12,2	24,5	63,3	19,1	34,3	46,6
2-й КГ	13,8	27,1	59,1	15,4	29,8	54,8
2-й ЕГ	13,3	26,3	60,4	20,2	37,0	42,8
3-й КГ	14,3	28,0	57,7	16,4	30,2	53,4

Продовження таблиці 2.12

3-й ЕГ	14,1	27,3	58,6	21,1	38,1	40,8
4-й КГ	15,0	29,1	55,9	17,0	31,8	51,2
4-й ЕГ	14,8	28,2	57,0	23,2	39,8	37,0

Статистична обробка емпіричних даних педагогічного експерименту, представлених у таблиці 2.12, дала змогу стверджувати, що на його констатувальному етапі за таким показником вчинково-діяльнісного критерію як застосування учнями молодшого шкільного віку здобутих морально орієнтованих знань, умінь та навичок у різних формах позакласної виховної роботи контрольна та експериментальна група розрізнялися несуттєво. Про це свідчать результати обрахунку критерію Пірсона, які склали: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,029$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,065$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,024$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 0,052$. Оскільки емпіричне значення $\chi^2_{\text{empir}} \leq \chi^2_{\text{krit}95\%}$, тоді можна стверджувати, що на констатувальному етапі педагогічного експерименту контрольна та експериментальна групи за ознакою застосування учнями здобутих морально орієнтованих знань, умінь та навичок у позакласній виховній роботі є однорідними.

За результатами формувального етапу педагогічного експерименту нами одержано наступні значення критерію Пірсона: для учнів 1-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,47$, для учнів 2-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,01$, для учнів 3-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 6,39$ і для учнів 4-го класу – $\chi^2_{\text{empir}} \approx 8,62$. Таким чином, $\chi^2_{\text{empir}} > \chi^2_{\text{krit}95\%}$ для задіяних в експерименті учнів 1–4-х класів, тобто контрольна та експериментальна група за таким показником вчинково-діяльнісного критерію як уміння й навички застосовувати здобуті морально орієнтовані знання у процесі позакласної виховної роботи є неоднорідними й зазначена різниця має закономірний характер з вірогідністю не нижче 0,95. Таким чином, ми маємо підстави відкинути гіпотезу (H_0) і вважати, що різниця між показниками зазначених груп обумовлена не випадковими, а експериментальними чинниками.

Для узагальненого оцінювання результатів педагогічного експерименту нами було зведено результати дослідження окремих компонентів когнітивного, оцінно-рефлексивного та вчинково-діяльнісного критеріїв сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. Узагальнені результати педагогічного експерименту наведено у таблиці 2.13.

Емпіричні дані, одержані за результатами педагогічного експерименту, представлені у таблиці 2.13, свідчать про те, що різниця у рівнях сформованості морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, яка на констатувальному етапі дослідження не була суттєвою (всі значення $\chi^2_{\text{empir}} \leq \chi^2_{\text{krit95\%}}$), тоді як за результатами формувального етапу трансформувалась у суттєву різницю (всі значення $\chi^2_{\text{empir}} > \chi^2_{\text{krit95\%}}$).

Таблиця 2.13

Динаміка формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи (у %)

Клас, група	Констатувальний етап			χ^2	Формувальний етап			χ^2
	Достатній	Середній	Низький		Достатній	Середній	Низький	
1-й КГ	15,9	25,6	58,5	0,14	18,2	27,9	53,9	7,83
1-й ЕГ	15,7	26,1	58,2		22,3	37,6	40,1	
2-й КГ	17,8	27,1	55,1	0,21	21,1	28,3	50,6	6,64
2-й ЕГ	16,4	26,7	56,9		26,2	36,1	37,7	
3-й КГ	18,3	24,5	57,2	0,05	21,9	29,1	49,0	7,78
3-й ЕГ	17,6	25,3	57,1		27,1	37,8	35,1	
4-й КГ	19,2	26,1	54,7	0,06	22,1	29,8	48,1	8,83
4-й ЕГ	18,8	25,3	55,9		27,6	39,1	33,3	

Таким чином, ми маємо підстави відхилити гіпотезу (H_0) і прийняти альтернативну гіпотезу H_1 про те, що різниця між показниками зазначених груп обумовлена не випадковими, а експериментальними чинниками з вірогідністю не нижче 0,95.

На рис. 2.1 і рис. 2.2 візуалізовано результати констатувального та формувального етапів педагогічного експерименту.

Аналіз результатів формувального етапу дослідження засвідчив, що проведена дослідно-експериментальна перевірка розробленої і запровадженої у практику методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи і педагогічних умов її ефективного упровадження у практику забезпечило суттєву позитивну динаміку сформованості досліджуваного феномену в експериментальних групах учнів 1–4-х класів у порівнянні з контрольними групами.

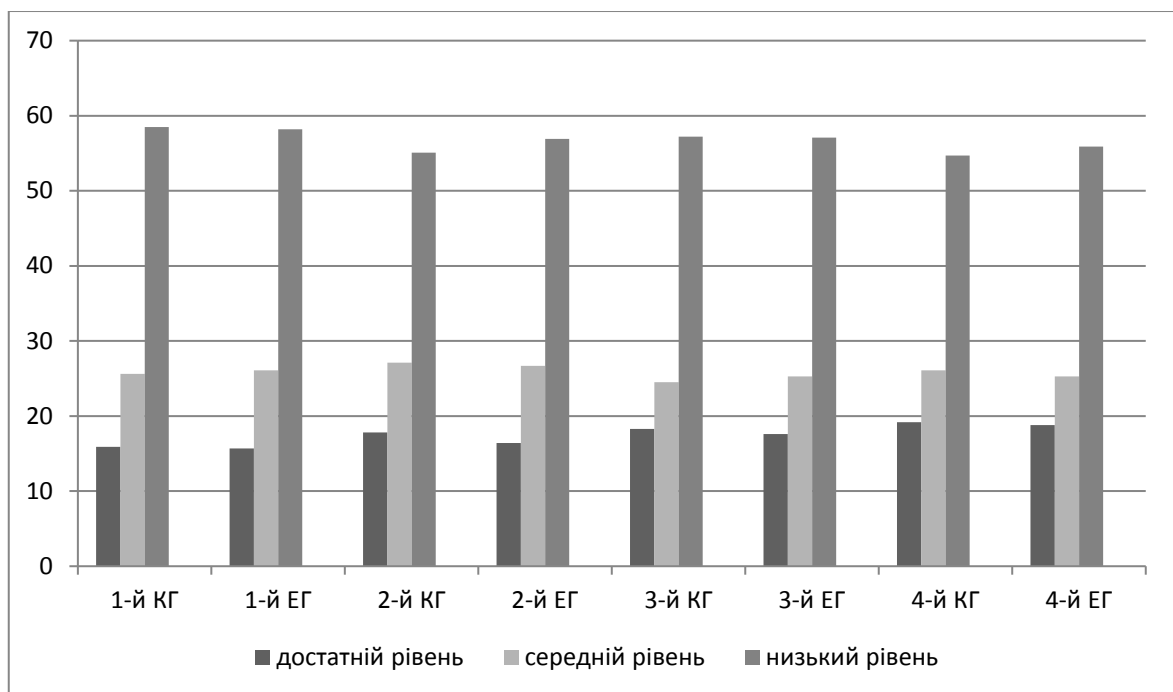

Рис. 2.1. Результати констатувального етапу експерименту.

Для всіх її компонентів морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, що були сформовані у процесі позакласної виховної роботи, домінуючими стали достатній (різниця між ЕГ і КГ склала 8,8%) і частково середній рівень (різниця між ЕГ і КГ склала майже 13,8%) й суттєво зменшилася в ЕГ порівняно з КГ на 22,6% кількість тих, для кого характерним є низький рівень.

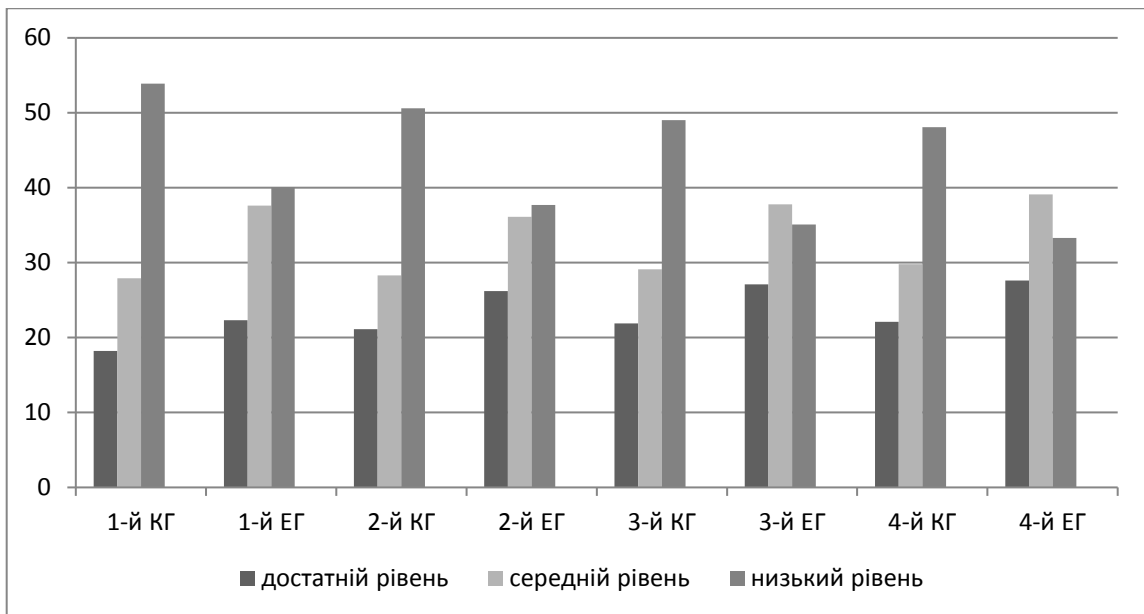

Рис. 2.2. Результати формувального етапу експерименту.

Це, загалом, підтверджує ефективність застосованої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічних умов її упровадження в закладах початкової освіти. Таким чином, результатами математичного опрацювання здобутих експериментальних даних підтверджено правильність обґрунтованої нами гіпотези та ефективність вирішення поставлених завдань дослідження.

Відповідно у межах проведеного формувального етапу педагогічного експерименту нами встановлено ряд позитивних змін у професійному зростанні вчителів, які брали участь у нашому дослідженні. Аналіз здобутих даних засвідчив, що на ефективність педагогічного супроводу формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи найбільше впливає саме майстерність вчителя, його творчий підхід до організації різних форм позакласної виховної роботи, вміння знаходити актуальні і цікаві для учнів теми їхньої практичної діяльності. Відтак, нами зафіксовано суттєве зменшення кількості вчителів з 26,8% на початку експерименту до 2,1% після його завершення, які вважають, що не повністю психологічно готові до організації і здійснення учнями як самостійної, так і колективної морально орієнтованої навчально-пізнавальної діяльності чи

соціально значущої суспільно корисної праці, проведення масових та добродійних заходів. Такої ж позитивної динаміки набула позиція вчителів, котрі ще до кінця не вміють організувати цікаву для учнів молодшого шкільного віку гурткову, проектну, масову й суспільно корисну працю з 10,3% на початку експерименту до 1,2% після завершення формувального етапу дослідження. Особливо такий стан речей характерний для вчителів, котрі мають педагогічний стаж менше 3–5-х років.

Суттєвої позитивної динаміки набули показники організації систематичної, чітко спланованої протягом року позакласної виховної роботи. Такому підходу до її організації віддали перевагу 67,8 % з них. У той же час, значно збільшилась до 20,2 % кількість вчителів, які ефективно організовують співпрацю дітей, батьків і громади з розв'язання важливих морально орієнтованих проблем чи життєвих ситуацій у межах позакласної виховної роботи. Також до 10,8 % збільшилась кількість вчителів, які за недостатнього навчально-методичного забезпечення створюють власні авторські навчальні програми роботи гуртків, сценарії масових заходів, тематичних ранків, здійснюють проекти морально орієнтованого спрямування.

Таким чином, результати математичної обробки даних проведеного педагогічного експерименту та обробка їх методами математичної статистики й презентація в табличному і графічному вигляді довели, що здобуті результати дослідження є статистично значимими, а отже, підтверджують ефективність розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічних умов її ефективного упровадження в освітньо-виховну практику закладів початкової освіти, що позитивно впливає на ефективність формування досліджуваного феномена.

Висновки до другого розділу

Аналіз сучасних теоретичних засад і практики виховної роботи закладів початкової освіти дає підстави стверджувати про необхідність побудови на гуманістичній (культурологічній) парадигмі Нової української школи цілісної за своїм змістом і теоретико-прикладними напрямками реалізації морально орієнтованої позакласної виховної роботи, що має ціннісне спрямування на самоактуалізацію й самодетермінацію особистості молодшого школяра.

Визначено і схарактеризовано сутнісні ознаки ряду провідних домінант формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи:

- складовими першої провідної домінанти є: особистісно орієнтований підхід, що є основним у створенні ефективних гуманістично спрямованих організаційно-педагогічних і психолого-педагогічних умов для побудови молодшим школярем як за допомоги вчителів, так і самостійно особистісної траєкторії життєтворчості; ціннісно-мотиваційний підхід, що забезпечує формування у молодшого школяра системи загальнолюдських й індивідуально вивірених часом і життям суспільства морально-духовних цінностей та важливих позитивних мотивацій, досягнення визначеною самою ж особистістю мети її життєдіяльності у процесі позакласної виховної роботи; компетентнісний підхід передбачав: спроможність молодшого школяра усвідомити і засвоїти системні знання морально-ціннісного спрямування, на їх основі сформулювати чіткі уявлення про моральні норми і правила суспільства, виробити уміння і навички їх застосування у власних вчинках, поведінці і діяльності та оцінюванні їх наслідків; діяльнісний підхід мав на меті створення комфортних умов для практичної як індивідуальної, так і соціально-значущої морально орієнтованої діяльності, що є основою морального й духовного зростання молодшого школяра, формування його як майбутнього соціально активного й відповідального члена суспільства; соціально адаптаційний підхід у процесі формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у

межах позакласної виховної роботи забезпечував адаптацію дитини до викликів та загроз сучасного суспільства;

- сутність другої провідної домінанти є: досить помітна в умовах запровадження Нової української школи відмова від традиційного погляду на моральний розвиток і становлення молодших школярів, що у більшості сучасних закладів початкової освіти трактується в якості складової їхнього переважно інтелектуального зростання, на випереджувальний його виховний аспект в умовах якого актуальності набуває самоорганізація, самодіяльність, самостановлення, саморозвиток й самоствердження зростаючої особистості як екстраполяція морально-ціннісних орієнтацій особистісного «Я» на ці процеси.

- третьою провідною домінантою нами визначено комплекс вимог (принципів) щодо організації позакласної виховної роботи, метою якої є формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, враховуючи специфіку її організації і здійснення, індивідуальні й вікові особливості молодших школярів, соціальні виклики і провідні положення освітньо-виховної парадигми Нової української школи, у межах якої загальнопедагогічними принципами є: природовідповідності, культуровідповідності, дитиноцентризму; традиційними принципами є: добровільності і доступності, науковості і системності, наступності й систематичності здійснення, варіативності й інтеграції; практичної спрямованості; специфічними принципами є: демократизації, гуманізації, самостійності та активності особистості, життєвої смислотворчої самодіяльності, позитивної мотивації і наслідування, технологізації.

- четвертою провідною домінантою є актуалізація сучасної діяльнісної парадигми освіти і виховання учнів у закладах початкової освіти в умовах Нової української школи, що розглядається нами кінцевим етапом у формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Виокремлено й схарактеризовано основні функції позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у всій

сукупності їхньої життєдіяльності як в умовах закладу початкової освіти, так і за його межами. Сутність першої функції полягає у випереджувальній ролі виховного впливу на особистість молодшого школяра у процесі здійснення навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових і добродійних заходах; у межах другої функції реалізується пріоритетне значення позакласної виховної роботи в ефективному формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, що забезпечується завдяки інтеграції морально орієнтованого змісту, його індивідуалізації й диференціації, враховуючи особливості і потенційні можливості кожної дитини, рівень сформованості їхніх морально-ціннісних орієнтацій і їх трансформацію у напрями, глибину й інтенсивність здійснення ними власних морально орієнтованих вчинків, поведінки і діяльності; третьою функцією позакласної виховної роботи є активізація співробітництва і співтворчості у системі відносин «молодший школяр – учнівський колектив – учитель», спрямованого на посилення рефлексивних процесів та створення ситуацій успіху. Тобто спрямування педагогічного супроводу організації різних форм і методів морально орієнтованої позакласної виховної роботи, що передбачає, насамперед, розвиток культуротворчої сфери особистості молодшого школяра, спроможного самостійно визначатися з напрямками власних морально орієнтованих вчинків і поведінки та продуктивно і відповідально діяти в оточуючому світі.

Теоретично обґрунтовано, розроблено та експериментально апробовано ефективність методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, що трактується нами як певна ієрархічно побудована система, структурні складові якої логічно взаємопов'язані між собою (освітньо-виховний зміст, традиційні і специфічні принципи його побудови, традиційні й інноваційні форми, методи і засоби практичної реалізації та педагогічні умови їх ефективного упровадження у практику), застосування яких спрямоване на досягнення загальної мети і конкретних цілей формування досліджуваного феномена.

Спроектовано три основних конструкта внутрішньої побудови розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. Сутність першого конструкту полягала в обов'язковому врахуванні під час відбору і конструювання освітньо-виховного змісту системного навчально-пізнавального, розвивального, соціально-адаптаційного, соціалізуючого та виховного його значення у формуванні досліджуваного феномена; сутність другого конструкту – полягала у відборі й експериментальній апробації в закладах початкової освіти найбільш ефективних форм, методів і засобів формування досліджуваного феномена; третій конструкт – передбачав створення сприятливих умов для реалізації здобутих морально орієнтованих знань, умінь і навичок у вибудові власних вчинків, поведінки через участь у навчально-пізнавальній діяльності чи соціально значущій як індивідуальній, так і колективній суспільно корисній праці, морально орієнтованих масових чи добродійних заходах, що було віддзеркаленням рівнів сформованості їхніх морально-ціннісних орієнтацій.

Виокремлено й охарактеризовано сутнісні ознаки найбільш ефективних форм організації і здійснення позакласної виховної роботи учнів молодшого шкільного віку з формування їхніх морально-ціннісних орієнтацій, а саме: традиційні – дидактичні ігри, екскурсії (умовні, віртуальні екскурсії), вікторини, змагання, свято, виставка, тематичні ранки, суспільно корисна робота; інтерактивні – активні (практичні), умовна навчально-пізнавальна подорож по рідному краю, дидактичні інтерактивні ігри, рольові ігри, ігри-перевтілення, сюжетне заняття-гра, інтерактивний міні-театр, аукціон добрих справ тощо; масові – свято, аукціон добрих справ, виставки, тематичні ранки, суспільно корисна праця, колективні творчі чи добродійні справи тощо.

Визначено й схарактеризовано сутнісні ознаки комплексу методів: комунікативно-пізнавальні, мотиваційно-виховні, виховання, активні (практичні), що забезпечують реалізацію соціального запиту й потреби у розвитку дитячої особистості з формування морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи.

Дано характеристику ефективних засобів формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи притаманне сучасній дидактиці, що розглядає останній як матеріальний або ідеальний об'єкт, який забезпечує ефективність освітньо-виховних процесів у взаємодії учителя і учня з успішного засвоєння ним системних морально орієнтованих наукових знань, вироблення умінь і навичок пізнавальної та практичної діяльності, формування духовно-морального досвіду. Такими засобами нами визначено: навчально-пізнавальну діяльність та конкретну соціально значущу суспільно корисну працю, масові і добродійні справи, а також сучасні аудіовізуальні засоби.

Визначено сутнісні характеристики рівнів упровадження розробленої авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, а саме: перший рівень – початковий, у межах якого нами передбачалося, що організація на цьому рівні гурткових, клубних чи секційних занять, участь молодших школярів у навчально-пізнавальній діяльності, соціально значущій суспільно корисній роботі, масових і добродійних заходах, спрямованих на формування їхніх морально-ціннісних орієнтацій, має пропедевтичне, тобто загально ознайомлювальне спрямування; другий рівень – основний, реалізація на цьому рівні розробленої нами авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи передбачалось, що до участі в гуртковій роботі буде залучено учнів 2–3-х класів, які протягом минулого навчального року уже брали участь в роботі гуртків, клубів чи секцій на першому рівні реалізації нашої методики; третій рівень реалізації розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи розглядався нами як творчо-діяльнісний. Нами передбачалось, що до участі в гуртковій, клубній чи секційній роботі на цьому рівні буде залучено учнів 3-х і переважно учнів 4-х класів, які протягом минулих років брали активну участь у

роботі гуртків, клубів чи секцій на першому (початковому, тобто пропедевтичному) і другому (основному) рівні реалізації нашої методики.

Доведено, що педагогічна функція діяльності вчителя закладів початкової освіти з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів реалізується у трьох взаємопов'язаних площинах. Перша – створення умов для ефективного здобуття і засвоєння молодшими школярами системи морально орієнтованих знань, вироблення відповідних умінь і навичок їх практичного застосування; друга полягає у визначенні прогностичної моделі чи індивідуальної програми морально орієнтованої життєдіяльності особистості молодшого школяра у всьому розмаїтті її проявів як в умовах закладу початкової освіти, так і за його межами; третю складає її управлінський аспект, тобто педагогічний супровід реалізації здобутих морально орієнтованих знань, вироблених умінь і навичок у власних вчинках, поведінці і діяльності молодших школярів.

Схарактеризовано сутнісні ознаки педагогічних умов ефективної реалізації розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: сутність першої педагогічної умови полягає у визначенні мети і конкретних цілей формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи на кожному з раніше визначених і схарактеризованих рівнів реалізації розробленої авторської методики, з опорою на особистісно орієнтований, діяльнісно спрямований і соціально значущий характер морально орієнтованого виховного змісту; сутність другої педагогічної умови полягає у насиченні процесу позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів емоційно-ціннісними переживаннями під час вирішення морально орієнтованих проблемних ситуацій; третьою педагогічною умовою передбачено вироблення і розвиток діялісно-практичних умінь і навичок морально орієнтованих вчинків, поведінки і діяльності як екстраполяція здатності молодших школярів до ефективного

застосування здобутих морально орієнтованих знань у всьому розмаїтті власної життєдіяльності.

Розроблено, експериментально апробовано й упроваджено у виховну практику закладів початкової освіти навчально-методичне забезпечення формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, саме: методичний посібник «Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи», Навчальна програма гуртка для учнів молодшого шкільного віку «Я особистість, як я це розумію» та комплекс діагностичних матеріалів з перевірки ефективності формування досліджуваного феномена.

Аналіз результатів формувального етапу дослідження засвідчив, що проведена дослідно-експериментальна перевірка розробленої і запровадженої у практику методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи і педагогічних умов її ефективного упровадження у практику забезпечило суттєву позитивну динаміку сформованості досліджуваного феномену в експериментальних групах учнів 1–4-х класів у порівнянні з контрольними групами. Для всіх її компонентів домінуючими стали достатній (різниця між ЕГ і КГ склала 8,8%) і частково середній рівень (різниця між ЕГ і КГ склала майже 13,8%) й суттєво зменшилася в ЕГ порівняно з КГ на 22,6 % кількість тих, для кого характерним є низький рівень. Це, загалом, підтверджує ефективність запровадженої у практику методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти.

Зафіксовано суттєве зменшення кількості вчителів з 26,8 % на початку експерименту до 2,1 % після його завершення, які вважають, що не повністю психологічно готові до організації і здійснення учнями як самостійної, так і колективної морально орієнтованої навчально-пізнавальної діяльності чи соціально значущої суспільно корисної праці, проведення масових та добродійних заходів.

Також зменшилася з 10,3 % на констатувальному етапі до 1,2 % після завершення формувального етапу дослідження кількість вчителів, котрі за їхніми власними судженнями, ще не вміють організувати цікаву для учнів молодшого шкільного віку гурткову, проектну, масову й суспільно корисну працю. Суттєвої позитивної динаміки набули показники організації систематичної, чітко спланованої протягом року позакласної виховної роботи. Такому підходу до її організації віддали перевагу 67,8 % з них. У той же час значно збільшилась кількість вчителів до 20,2 %, які ефективно організують співпрацю дітей, батьків і громади з розв'язання важливих морально орієнтованих проблем чи життєвих ситуацій у межах позакласної виховної роботи. Також до 10,8 % збільшилась кількість вчителів, які за недостатнього навчально-методичного забезпечення створюють власні авторські навчальні програми роботи гуртків, сценарії масових заходів, тематичних ранків, здійснюють проекти морально орієнтованого спрямування.

Таким чином, аналіз результатів і здобутих даних проведеного педагогічного експерименту та обробка їх методами математичної статистики й презентація в табличному і графічному вигляді довели, що здобуті результати дослідження є статистично значимими, а отже, підтверджують ефективність розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічних умов її ефективного упровадження у практику, здійснення якої у закладах початкової освіти і за його межами позитивно впливає на ефективність формування досліджуваного феномена.

ВИСНОВКИ

Здійснений аналіз педагогічної теорії та освітньо-виховної практики засвідчив, що, незважаючи на збільшення кількості наукових досліджень, присвячених проблемі морального виховання зростаючої особистості, теоретико-прикладних досліджень з проблем формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, що були б спрямовані на визначення й розкриття теоретичних підходів до побудови морально орієнтованого освітньо-виховного змісту і методики формування досліджуваного феномена, досі не проводилось.

1. На основі аналізу становлення і розвитку вітчизняних та зарубіжних філософських, гуманітарних, культурологічних і психолого-педагогічних поглядів на сутність морального виховання зростаючої особистості, формування її морально-ціннісних орієнтацій і їх значення в інтелектуальному, духовному та соціальному становленні молодших школярів схарактеризовано ці процеси у двох взаємопов'язаних між собою теоретичних площинах, через: історико-генетичний аналіз проблем формування моралі і духовного світу особистості, її ціннісної сфери і ціннісних ставлень та орієнтацій в педагогічній думці й освітній практиці в різні історичні періоди та через характеристику розвитку нормативно-правової, психолого-педагогічної та соціально-педагогічної складової процесів формування досліджуваного феномена в сучасній як вітчизняній, так і зарубіжній психолого-педагогічній науці й освітньо-виховній практиці закладів початкової освіти.

а) Схарактеризовано теоретичну основу дослідження, яку складають положення філософії, культурології, психології та педагогіки про мораль, моральність та моральні цінності, про особистісно орієнтований, ціннісно-мотиваційний, компетентнісний, системний, соціально адаптаційний і діяльнісний підходи до формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи на основі врахування їхніх вікових особливостей.

б). Визначено й схарактеризовано теоретичні концепти здійсненого дослідження: перший – актуалізація проблеми формування морально-ціннісних орієнтацій зростаючої особистості, виховання її морально доцільної поведінки і вчинків у філософських поглядах мислителів минулих епох та в результаті наукового аналізу розвитку і становлення української філософської школи минулого і недалекого сьогодення; другий теоретичний концепт – створення нормативно-правової бази для підвищення ефективності морального виховання, формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів; третій концепт складають результати аналізу психолого-педагогічних засад досліджуваної проблеми; четвертий концепт – формування досліджуваного феномена здійснюється ефективно за умови, коли діяльність педагогічного колективу закладу початкової освіти має цілеспрямований характер, чітко сформульовану виховну мету і відповідний зміст позакласної виховної роботи; п'ятий концепт – створення у межах позакласної виховної роботи закладу початкової освіти комфортних умов для засвоєння молодшими школярами накопиченого морального досвіду громади чи суспільства в цілому та посилення його морально-емоційної насиченості; шостий концепт – соціально-психологічна складова процесів як морального виховання, так і формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи; сьомий концепт складає співпраця у межах позакласної виховної роботи закладу початкової освіти і сім'ї як провідного соціального інституту виховання дитини молодшого шкільного віку; восьмий концепт – теоретичні основи організації у їх логічній єдності позашкільної освіти, позаурочної та позакласної виховної роботи як найбільш ефективних систем формування гармонійно розвиненої особистості, її духовності і моралі, ціннісної сфери та громадянської позиції у процесі дозвіллевої діяльності молодших школярів.

2. У межах понятійно-категоріальної парадигми досліджено етимологію і дано характеристику ключовим поняттям дослідження: «цінність», «ціннісні орієнтації», «морально-ціннісні орієнтації молодших школярів», «позакласна

виховна робота в закладах початкової освіти», «формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи». Сутність останнього розглядається нами як цілісний, логічно вибудований процес, у якому ефективно взаємодіють між собою його учасники – молодші школярі, їхні батьки, вчителі закладів початкової освіти та громада, завдяки чому формується комплекс важливих особистісних морально орієнтованих внутрішніх психологічних утворень як екстраполяція кількісних і якісних змін уже набутих моральних детермінант (морального досвіду, моральних почуттів, усвідомлених і сприйнятих моральних норм і правил, системи власних цінностей, ціннісних ставлень й орієнтацій, ціннісної взаємодії, цінності взаєморозуміння і співробітництва) у морально доцільні вчинки, поведінку і діяльність молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

а). Визначено й схарактеризовано ряд важливих положень, за умови дотримання яких цей процес набуває ефективності й позитивної динаміки, а саме: обґрунтування психолого-педагогічних, і особливо дидактичних основ побудови змісту позакласної виховної роботи; систематичне залучення молодших школярів у відповідності до їхніх вікових й індивідуальних можливостей, інтересів і потреб до морально орієнтованої навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної як індивідуальної, так і колективної соціально значущої суспільно корисної праці, масових та добродійних заходів; упровадження методики і педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів через добір ефективних форм, методів і засобів засвоєння ними морально-ціннісного досвіду минулих поколінь.

б). За результатами констатувального етапу дослідження визначено й дано характеристику сутності основних компонентів (інтелектуального, мотиваційно-потребнісного, діяльнісного), критеріїв (когнітивного, оцінно-рефлексивного, вчинково-діяльнісного) і їх показників та рівнів (низький, середній, достатній) сформованості досліджуваного феномена. На підставі чого здійснено аналіз сучасного стану сформованості морально-ціннісних орієнтацій учнів

молодшого шкільного віку у процесі позакласної виховної роботи, котрі були залучені до нашого дослідження. Кількісний розподіл учнів молодшого шкільного віку за рівнями сформованості цих компонентів дав змогу зробити висновок, що на достатньому рівні сформованості досліджуваного феномена як у експериментальних, так і контрольних групах в середньому знаходиться від 12,6% до 14,8% з них, на середньому рівні знаходяться відповідно від 24,5% до 28,2% учнів цього віку і на низькому, відповідно від 57,0% до 63,5% молодших школярів. На основі аналізу здобутих результатів констатувального етапу дослідження обґрунтовано висновок про недостатню педагогічну ефективність сучасного процесу позакласної виховної роботи в закладах початкової освіти з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів.

3. Дано характеристику сутнісним ознакам ряду провідних домінант формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: перша провідна домінанта – застосування особистісно орієнтованого, ціннісно-мотиваційного, компетентнісного, діяльнісного та соціально адаптаційного підходів у створенні ефективних умов для побудови молодшим школярем як за допомоги вчителів, так і самостійно особистісної траєкторії життєтворчості; друга провідна домінанта – відмова (в умовах запровадження Концепції Нової української школи) від традиційного погляду на моральний розвиток і становлення молодших школярів як складової лише їхнього переважно інтелектуального зростання, на випереджаючий його виховний аспект; третю провідну домінанту складає комплекс вимог (принципів) щодо організації позакласної виховної роботи, метою якої є формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів, а саме: загальнопедагогічними принципами є: принцип дитиноцентризму, природовідповідності, культуровідповідності; традиційними принципами є: добровільності і доступності, науковості і системності, наступності й систематичності здійснення, варіативності й інтеграції; практичної спрямованості; специфічними принципами є: демократизації, гуманізації, самостійності та активності, громадянської позиції і патріотизму особистості,

життєвої смислотворчої самодіяльності, позитивної мотивації і наслідування, технологізації; четвертою провідною домінантою є актуалізація сучасної діяльнісної парадигми освіти і виховання учнів у закладах початкової освіти в умовах Нової української школи.

а). Виокремлено й схарактеризовано основні функції позакласної виховної роботи з формування досліджуваного феномена: перша функція полягає у випереджувальній ролі виховного впливу на особистість молодшого школяра у процесі здійснення навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці, участі у масових і добродійних заходах; друга функція розкриває пріоритетне значення позакласної виховної роботи в ефективному формуванні морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів; третя функція активізує співробітництво і співтворчість у системі відносин «молодший школяр – учнівський колектив – учитель», спрямованих на посилення рефлексивних процесів та створення ситуацій успіху.

б). Спроектовано три основних конструкти внутрішньої побудови розробленої методики формування досліджуваного феномена: перший – обов'язкова орієнтація під час відбору і конструювання освітньо-виховного змісту на навчально-пізнавальне, розвивальне, соціально-адаптаційне, соціалізуюче та виховне його значення; другий – враховував у відборі й експериментальній апробації в закладах початкової освіти найбільш ефективних форм, методів і засобів формування досліджуваного феномена; третій – передбачав створення сприятливих умов для реалізації здобутих морально орієнтованих знань, умінь і навичок молодших школярів у вибудові власних вчинків, поведінки та відповідної навчально-пізнавальної діяльності чи конкретної соціально значущої суспільно корисної праці та участі у масових і добродійних заходах, що відзеркалювали ступінь сформованості їхніх морально-ціннісних орієнтацій.

в). Виокремлено й схарактеризовано сутнісні ознаки найбільш ефективних форм організації позакласної виховної роботи учнів молодшого шкільного віку з формування їхніх морально-ціннісних орієнтацій, а саме:

традиційні, інтерактивні, масові; комплексу методів: комунікативно-пізнавальні, мотиваційно-виховні, виховання, активні (практичні); засобів: навчально-пізнавальна діяльність та конкретна суспільно корисна праця, масові і добродійні справи, аудіовізуальні засоби.

г). Визначено сутнісні характеристики рівнів упровадження розробленої авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, а саме: перший рівень – початковий або пропедевтичний, другий рівень – основний, третій рівень реалізації розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи розглядався нами як творчо-діяльнісний.

д). Доведено, що педагогічна функція діяльності вчителя закладів початкової освіти з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів реалізується у трьох взаємопов'язаних площинах. Перша – створення умов для ефективного здобуття і засвоєння молодшими школярами системи морально орієнтованих знань, вироблення відповідних умінь і навичок їх практичного застосування; друга – полягає у визначенні прогностичної моделі чи індивідуальної програми морально орієнтованої життєдіяльності особистості молодшого школяра у всьому розмаїтті її проявів як в умовах закладу початкової освіти, так і за його межами; третю складає її управлінський аспект, тобто педагогічний супровід реалізації здобутих морально орієнтованих знань, вироблених умінь і навичок у власних вчинках, поведінці і діяльності молодших школярів.

3. Схарактеризовано сутнісні ознаки педагогічних умов ефективної реалізації розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: сутність першої педагогічної умови полягає у визначенні мети і конкретних цілей формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи на кожному з раніше визначених і схарактеризованих рівнів реалізації розробленої авторської методики з опорою на особистісно

орієнтований, діяльнісно спрямований і соціально значущий характер морально орієнтованого виховного змісту; сутність другої педагогічної умови полягала у насиченні процесу позакласної виховної роботи з формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів емоційно-ціннісними переживаннями під час вирішення морально орієнтованих проблемних ситуацій; третьою педагогічною умовою було вироблення і розвиток діялісно-практичних умінь і навичок морально орієнтованих вчинків, поведінки і діяльності як екстраполяція здатності молодших школярів до ефективного застосування здобутих морально орієнтованих знань у всьому розмаїтті власної життєдіяльності.

4. Розроблено, експериментально апробовано й упроваджено у виховну практику закладів початкової освіти навчально-методичне забезпечення формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, як-то: методичний посібник «Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи», Навчальна програма гуртка для учнів молодшого шкільного віку «Я особистість, як я це розумію» та комплекс діагностичних матеріалів з перевірки ефективності формування досліджуваного феномена.

5. Аналіз результатів формувального етапу дослідження засвідчив, що проведена дослідно-експериментальна перевірка розробленої і запровадженої у практику методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи засвідчила суттєву позитивну динаміку сформованості досліджуваного феномена в експериментальних групах учнів 1–4-х класів у порівнянні з контрольними групами. Для всіх її компонентів домінуючими стали високий (різниця між ЕГ і КГ склала 8,8%) і частково середній рівень (різниця між ЕГ і КГ склала майже 13,8%) й суттєво зменшилася в ЕГ порівняно з КГ на 22,6% кількість тих, для кого характерним є низький рівень. Це, загалом, підтверджує ефективність авторської методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі

позакласної виховної роботи та педагогічних умов її ефективного упровадження в закладах початкової освіти.

Зафіксовано суттєве зменшення кількості вчителів з 26,8% на початку експерименту до 2,1% після його завершення, які вважають, що не повністю психологічно і професійно готові до організації і здійснення учнями як самостійної, так і колективної морально орієнтованої навчально-пізнавальної діяльності чи соціально значущої суспільно корисної праці, проведення масових та добродійних заходів. Також зменшилася з 10,3% на констатувальному етапі до 1,2% після завершення формуального етапу дослідження кількість вчителів, котрі, за їхніми власними судженнями, ще не вміють організувати цікаву для учнів молодшого шкільного віку гурткову, проектну, масову й суспільно корисну працю. Суттєвої позитивної динаміки набули показники організації систематичної, чітко спланованої протягом року позакласної виховної роботи. Такому підходу до її організації віддали перевагу 67,8% з них. У той же час значно збільшилась кількість вчителів до 20,2%, які ефективно організовують співпрацю дітей, батьків і громади з розв'язання важливих морально орієнтованих проблем чи життєвих ситуацій у межах позакласної виховної роботи. Також до 10,8% збільшилась кількість вчителів, які за недостатнього навчально-методичного забезпечення створюють власні авторські навчальні програми роботи гуртків, сценарії масових заходів, тематичних ранків, здійснюють проекти морально орієнтованого спрямування.

Таким чином, результати обробки здобутих даних проведеного педагогічного експерименту методами математичної статистики і їх презентація в табличному і графічному вигляді у змісті дисертації довели, що здобуті результати дослідження є статистично значимими, а отже, підтверджують ефективність розробленої методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічних умов її упровадження й застосування у закладах початкової освіти і за його межами, що позитивно впливає на ефективність формування досліджуваного феномена.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення вимагають умови створення цілісної системи морального виховання учнів початкової школи в умовах запровадження Концепції Нової української школи, проведення системних досліджень ролі соціального середовища, умов партнерської взаємодії сучасної громади, батьків дітей та вчителів, ЗМК у підвищенні ефективності процесів формування морально-ціннісних орієнтацій та ставлень молодших школярів до оточуючої їх дійсності тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель Поэтика. Риторика / вступ. ст. и коммент. С. Ю. Трохачева; пер. с греч. В. Аппельрота, Н. Платоновой. СПб.: Азбука, 2000. 346 с.
2. Артемьева Т. В. Диагностика и коррекция развития младшего школьника. Казань: Отечество, 2013. 157 с.
3. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения: Общедидактический аспект. М.: Педагогика, 1977. 254 с.
4. Бабанский Ю. К. Педагогика. М.: Просвещение, 1983. 607 с.
5. Багнюк А. Л., Стародубець В. О. Філософія: у 2 ч. Тернопіль: Стародубець, 2005. Ч. 2: Онтологія. Гносеологія. Соціальна філософія. 412 с.
6. Базильчук Л. В. Організація позакласної роботи в загальноосвітній школі як педагогічна проблема. *Методи і засоби забезпечення інноваційності едукативного процесу в закладах освіти*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Черкаси, 24–25 квіт. 2008 р.). Черкаси: ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. С. 4–5.
7. Балл Г. О. Гуманістичні засади педагогічної діяльності. *Педагогіка та психологія*. 1994. № 2. С. 3–11.
8. Безкорвайна О. В. Особистісне самоствердження учня – актуальна проблема сучасного виховання. *Світ виховання*. 2007. № 4 (23). С. 6–10.
9. Безкорвайна О. В. Технології виховання культури особистісного самоствердження: метод. посіб. Рівне: РДГУ, 2008. 118 с.
10. Бельська Л. Л. Моральне виховання молодших школярів засобами українського фольклору у позашкільних навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Рівнен. держ. гуманіт. ун-т. Рівне, 2012. 20 с.
11. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
12. Бех І. Д. Виховання особистості: навч.-метод. посіб. Київ: Либідь, 2008. 848 с.

13. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
14. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 344 с.
15. Бех І. Д. Виховний процес в осягнутих глибинах. *Шкільний світ*. 2014. Спецвип., № 5 (685). С. 3–41.
16. Бех І. Д. Вчинок у морально-духовному розвитку особистості. *Початкова школа*. 2006. № 3. С. 1–4.
17. Бех І. Д. Духовний розвиток особистості: поступ у незвідане. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 1. С. 5–27.
18. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1 (14). С. 124–129.
19. Бех І. Д. Духовно розвинена особистість у психовиховному вимірі. *Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики*. 2017. С. 33–38.
20. Бех І. Д. Загартування особистості вчинком як освітня мета. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України (за 2017 р.). Івано-Франківськ, 2018. Вип. 6. С. 7–20.
21. Бех І. Д. Зростаюча особистість у перетворювальному просторі виховних настанов. *Управління освітою*. 2018. Жовт. (№ 10). С. 6–7.
22. Бех І. Д. Компонентна технологія сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Початкова школа*. 2018. № 1. С. 5–10.
23. Бех І. Д. Концепція виховання особистості. *Радянська школа*. 1991. № 5. С. 40–47.
24. Бех І. Д. Моральний розвиток особистості в історико-педагогічному осмисленні. *Рідна школа*. 2008. № 9. С. 16–19.
25. Бех І. Д. Національна ідея в становленні громадянина-патріота України (Програмно-виховний контекст). Київ: ІПВ НАПН, 2014. 47 с.

26. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук.-метод. посіб. Київ: ІЗМН, 1998. 204 с.
27. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: Букрек, 2018. 320 с.
28. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2012. 256 с.
29. Бех І. Д. Педагог у психологічно доцільній виховній само презентації. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2014 рік. Івано-Франківськ: НАІР, 2017. С. 13–16.
30. Бех І. Д. Педагогіка успіху: виховні втрати та їх подолання. *Педагогіка і психологія*. 2004. № 4. С. 5–15.
31. Бех І. Д. Психологічні джерела виховної майстерності: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2009. 248 с.
32. Бех І. Д. Психологічні основи організації морального виховання школярів. *Радянська школа*. 1990. № 7. С. 47–55.
33. Бех І. Д. Сучасна парадигма виховання в умовах позашкільного закладу. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. пр. Рівне, 2001. Вип. 17. С. 17–18.
34. Бех І. Д. Ціннісна сфера сучасної людини в контексті пріоритетів виховного процесу. *Шлях освіти*. 2010. № 4 (58). С. 8–9.
35. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 10, т. 1. С. 7–6.
36. Биковська О. В. Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи: монографія / Держ. фонд фундам. дослідж. Київ: ІВЦ АЛКОН, 2008. 335 с.
37. Биковська О. В. Теоретико-методичні основи позашкільної освіти в Україні: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 470 с.

38. Біла книга національної освіти України / Т. Ф. Алексеєнко та ін.; НАПН України; за заг. ред. акад. В. Г. Кременя. Київ: Інформ. системи, 2010. 342с.
39. Бойко А. М. Методи виховання. *Енциклопедія освіти* / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
40. Болдырев Н. И. Нравственное воспитание школьников. М.: Просвещение, 1979. 289 с.
41. Бондар В. І. Дидактика: підруч. для студ. пед. вузів. Київ: Либідь, 2005. 263 с.
42. Боришевський М. Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія. Київ: Академвидав, 2010. 416 с.
43. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта розвитку й саморозвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. 2008. № 2. С. 49–57.
44. Боришевський М. Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. Київ: Т-во «Знання», 1979. 47 с.
45. Боришевський М. Й. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі. Київ: Вища шк., 1986. 289 с.
46. Боришевський М. Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ: [б. в.], 2003. С. 34–42.
47. Булах І. С., Кулагіна Л. М. Психологічна характеристика особистісних виборів цінностей у підлітків. *Психологія*: зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1998. Вип. 2. С. 44–50.
48. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.00 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2004. 35 с.
49. Вандишев В. М. Риторика: екскурс в історію вчень і понять: навч. посіб. Київ: Кондор, 2003. 264 с.

50. Вербицький В. В. Реалізація освіти сталого розвитку в позашкільних навчальних закладах України. *Освітні та етичні засади збалансованого розвитку. Стан навколишнього середовища*. Київ, 2008. № 7. С. 24–27.

51. Вербицький В. В. Розвиток креативних здібностей обдарованих учнів у сучасних позашкільних навчальних закладах. *Виявлення та підтримка обдарованості учнів загальноосвітньої школи: матеріали наук.-практ. конф. (Тернопіль, 24–26 черв. 2009 р.)*. Тернопіль, 2009. С. 13–17.

52. Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів: монографія / І. Д. Бех та ін. Харків: Друкарня Мадрид, 2016. 176 с.

53. Вишневський О. Система цінностей і стратегія виховання. *Рідна школа*. 1997. № 7/8. С. 3–5.

54. Возрастно-психологический подход в консультировании детей и подростков: учеб. пособ. для студ. вузов / Г. В. Бурменская и др. М.: Academia, 2002. 409 с.

55. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.

56. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2007. 616 с.

57. Володимир Лис про Сократа, Данила Галицького, Фернандо Магеллана, Ісаака Ньютона, Шарлотту, Емілі, Енн Бронте. Київ: Грані, 2008. 136 с.

58. Всемирная энциклопедия: Философия / глав. науч. ред и сост. А. А. Грицанов. М.: АСТ; Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. 1312 с.

59. Выготский Л. С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 480 с.

60. Галузьяк В. М., Довгань Л. І. Моральне виховання у педагогіці США: теорія і практика. Вінниця, 2009. 231 с.

61. Галузьяк В. М. Мотиваційно-ціннісні детермінанти індивідуального стилю педагогічного спілкування: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 1998. 20 с.

62. Галян І. М. Психодіагностика. Київ: Академвидав, 2009. 464 с.
63. Галян І. Психологічні особливості діагностики мотиваційно-ціннісної сфери особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ: ГНОЗІС, 2007. Т. IX, ч. 5. С. 230–237.
64. Гершунский Б. С. Педагогическая прогностика. Методология, теория, практика. Київ: Вища шк., 1986. 197 с.
65. Гласс Дж. Статистические методы в педагогической психологии. М.: Прогресс, 1977. 495 с.
66. Глассер У. Школа без неудачников. М.: Прогресс, 1991. 174 с.
67. Голік О. Б. Підготовка майбутніх учителів до організації позакласної дозвіллевої діяльності старшокласників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Луган. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2007. 22 с.
68. Головська І. В. Моральне виховання молодших школярів у процесі взаємодії загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів і сім'ї: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Вінниц. держ. пед. у-т імені Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2012. 262 с.
69. Голубь А. А., Беляева А. А. Ценностные ориентации современных младших школьников. *Современные инновации*. 2018. № 5 (30). С. 84–86.
70. Гончаренко С. У. Методика навчального предмета. *Енциклопедія освіти* / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 495–497.
71. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.
72. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне: Волинські обереги, 2011. 522 с.
73. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 373 с.
74. Грошовенко О. П. Формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2007. 19 с.

75. Державний стандарт початкової загальної освіти (проект) Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF> (дата звернення 20.01.2020 р.)
76. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. М.: Учпедгиз, 1956. 378 с
77. Драченко В. В. Виховання морально-ціннісних орієнтацій підлітків засобами творів світової художньої культури: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2008. 20 с.
78. Драченко В. В. Виховання морально-ціннісних орієнтацій підлітків на творах світової художньої культури. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 2 (55). С. 89–97.
79. Дубасенюк О. А. Професійна педагогічна освіта: акме-синергетичний підхід: монографія. Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 388 с.
80. Дьяконов І. В. Соціально-філософський аналіз ціннісних орієнтацій учнівської молоді України: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Запорізь. нац. ун-т. Запоріжжя, 2008. 21 с.
81. Енциклопедія освіти / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
82. Енциклопедія позашкільної освіти / голов. ред. Г. П. Пустовіт. Рівне: Зень, 2017. 525 с.
83. Єрмолаєнко А. Автономна етика І. Канта та морально-правова проблематизація природи. *Філософська думка*. 2009. № 6. С. 115–130.
84. Журба К. О., Коновець С. В., Шкільна І. М. Особистісно орієнтована методика виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості: метод. реком. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с.
85. Журба К. О. Смысловиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект: монографія. Дніпро: Середняк Т. К., 2018. 496 с.

86. Журба К. О. Теоретико-методичні засади виховання смисложиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи: автореф. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2019. 40 с.

87. Загальноосвітні навчальні заклади Міністерства освіти і науки України, інших міністерств і відомств та приватні заклади (2015/2016 та 2016/2017 н.р.). *Інформаційний бюлетень*. Київ: Ін-т освіт. аналітики МОН України, 2016. 142 с.

88. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T172145.html (дата звернення: 10.02.2020).

89. Здравомыслов А. Г., Ядов В. А. Отношение к труду и ценностные ориентации личности. *Социология в СССР*: в 2 т. / ред.-сост. Г. В. Осипов. М.: Мысль, 1966. Т. 2. С. 187–207.

90. Зимянський А. Р. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2015. 20 с.

91. Іванішена С. Форми і методи інтерактивного навчання. *Початкова школа*. 2006. № 3. С. 9–11.

92. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / пер. С.В. Бондаря. *Філософська думка*. 1988. № 4. С. 89–106.

93. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: іст.-реліг. моногр. Репринт. відтворення вид. 1965 р. (Вінніпег). Київ: Обереги, 1992. 424 с.

94. Калиновський Стефан. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика. *Памятники этической мысли на Украине XXII – пер. пол. XVII ст.* Київ: Наук. думка, 1987. С. 47–270.

95. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2011. 38 с.

96. Кант И. Основы метафизики нравственности; Критика практического разума; Метафизика нравов = Grundlegung zur Metaphysik der Sitten = Kritik der praktischen Vernunft = Die Metaphysik der Sitten. 2-е вид., стер. СПб.: Наука, 2005. 528 с.
97. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Вища шк., 2005. 343 с.
98. Концептуальні виміри екологічної свідомості: монографія / М. М. Кисельов та ін. Київ: Парапан, 2003. 312 с.
99. Кобзаренко Л. А. Виховання морально-ціннісних орієнтацій студентів педагогічних коледжів засобами етнопедагогіки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2016. 23 с.
100. Комар О. Інтерактивні технології – технології співпраці. *Початкова школа*. 2004. № 9. С. 5–7.
101. Коменский Я. А. Великая дидактика *Хрестоматия по истории зарубежной педагогики*: учеб. пособ. для студ. пед ин-тов / сост. и авт. введ. ст. А. И. Пискунов. 2-е изд., перераб. М.: Просвещение, 1981. С. 70–77.
102. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. / под ред. А. И. Пискунова (отв. ред.) и др. М.: Педагогика, 1982. Т. 1. 656 с.
103. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Педагогічна газета*. 2000. № 6 (172). С. 4–6.
104. Концепція позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи / С. У. Гончаренко та ін. *Рідна школа*. 1991. № 6. С. 48–55.
105. Концепція позашкільної освіти. *Інформаційний збірник Міносвіти України*. 1997. № 7. С. 22–32.
106. Кравченко І. В. Формування у підлітків моральних вчинків у позакласній роботі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Київ, 2004. 249 с.

107. Кравченко І. В. Формування у підлітків моральних вчинків у позакласній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Київ, 2004. 16 с.
108. Кремень В. Г. Глобальний світ і особистість: ціннісні орієнтири людського буття. *Наука і суспільство*. 2018. № 5/6. С. 2–10.
109. Кремень В. Г. Людина перед викликом цивілізації: творчість, людина, освіта. *Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура* / за ред. В. Г. Кременя. Київ: Пед. думка, 2008. С. 9–48.
110. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. Київ: Грамота, 2005. 448 с.
111. Кремень В. Г. Освіта як найважливіша умова розвитку людського капіталу. *Філософія педагогічної майстерності* / редкол. Н. Г. Ничкало та ін. Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. С. 6–13.
112. Кремень В. Г. Педагогіка Василя Сухомлинського: виклики на запити часу. *Наукові записки. Педагогічні науки*. Кропивницький, 2018. Вип. 172. С. 12–15.
113. Кремень В. Г. Про «Дитиноцентризм», або Чому освіта України потребує структурних змін. *День*. 2009. 19 листоп. № 210 (3130). С. 1–6.
114. Кремень В. Г. Світ знання: людина, наука, освіта. Київ: Т-во «Знання України», 2016. 87 с.
115. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 3-є вид. Київ: Т-во «Знання України», 2018. 523 с.
116. Кремень В. Г. Ціннісний вимір буття людини в синергіях комунікації. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*: зб. наук. пр. Київ-Вінниця, 2018. Вип 50. С. 7–14.
117. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму: монографія. Київ: Пед. думка, 2012. 368 с.
118. Крисаченко В. С. Екологічна культура. Київ: Заповіт, 1996. 347 с.

119. Кричфалушій М. В. Моральний ідеал і формування особистості майбутнього вчителя фізичної культури. *Проблеми педагогічних технологій*. Луцьк, 2001. № 4. С. 58–63.

120. Крысько В. Г. Психология и педагогика. Вопросы - ответы. Структурные схемы: учеб. пособ. для вузов. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высшая шк., 2004. 368 с.

121. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: монографія. Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. 272 с.

122. Кудикіна Н. В. Теоретичні засади педагогічного керівництва ігровою діяльністю молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Ін-т педагогіки АПН України. Київ, 2004. 23 с.

123. Кухтерина Г. В., Кукуев Е. А. Психолого-педагогическая диагностика младших школьников: учеб. пособ. Тюмень: Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2014. 180 с.

124. Кучинська І. Іван Огієнко про значення рідної мови в духовному відродженні особистості. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2003. № 1. С. 22–23.

125. Кыверялг А. А. Методы исследования в профессиональной педагогике. Таллин: Валгус, 1980. 334 с.

126. Лавроненко О. М. Виховання в учнів початкових класів гуманістичних цінностей упозаурочній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2008. 22 с.

127. Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології. Львів: Край, 1876. 80 с.

128. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975. 301 с.

129. Леонтьев Д. А. От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностей в регуляции деятельности. *Вестник Московского Государственного университета. Психология*. 1996. № 4. С. 35–44.

130. Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. М.: Педагогика, 1981. 186 с.

131. Лисенко О. М. Виховання гуманістично спрямованої особистості підлітка у позаурочний час: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2008. 22 с.

132. Лозова В. І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів. 2-е вид., доп. Харків: ОВС, 2000. 164 с.

133. Лопатинська В. В. Формування гуманістичних цінностей підлітків у позашкільних навчальних закладах туристсько-краєзнавчого профілю: дис. ... канд. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання АПН України. Київ, 2008. 222 с.

134. Лосев А. История античной философии в конспективном изложении М.: ЧеРо, 1998. 192 с.

135. Лузан П. Г., Сопівник І. В., Виговська С. В. Методологія та організація науково-педагогічних досліджень: підручник. Київ: ЦП «Компринт», 2016. 491 с.

136. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ: Рад. шк., 1990. 223 с.

137. Макаренко А. С. Методика организации воспитательного процесса. *Воспитательная работа в школе*. 2008. № 5. С. 5–13.

138. Макаренко А. С. Проблемы школьного советского воспитания: сочинения. М.: Просвещение, 1949. 132 с.

139. Максименко С. Д. Генезис существования личности. Киев: КММ, 2006. 240 с.

140. Максименко С. Д. Розвиток особистості: проблема психологічних механізмів. *Педагогічна і психологічна науки в Україні: у 5 т.* Київ: Пед. думка, 2007. Т. 3: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. С. 11–20.

141. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ. Г. Балл, А. Попогребский; науч. ред. Г. Балл. М.: Смысл, 1999. 425 с.
142. Матвієнко О. В. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1999. 30 с.
143. Методика диагностики исследования по выявлению личностных и социальных качеств младших школьников: сборник / сост. Тумакова И. С. Якутск: Упр. образования Окруж. админ. г. Якутска, 2016. 44 с.
144. Михальский А. В. Формирование образа будущего: развитие способности. *Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения*: материалы XV Междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2010. 466 с.
145. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. М.: Молодая гвардия, 1990. 352 с.
146. Москаленко В. В. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості. *Соціальна психологія*. 2005. № 2. С. 3–17.
147. Москалець В. П. Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики. *Психологія і суспільство*. 2011. № 1. С. 73–84.
148. Москалець В. П. Психологічне обґрунтування української національної школи. Львів: Світ, 1994. 120 с.
149. Москалець В. П. Психологія релігії: посібник. Київ: Академвидав, 2004. 240 с.
150. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. М.: Академия, 2006. 608 с.
151. Мясищев В. Н. Структура личности и отношение человека к действительности. *Психология личности: хрестоматия* / под. ред.: Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря, В. В. Архангельской. М.: АСТ: Астрель, 2009. С. 10–13.

152. Мясищев В. Н. Психология отношений: избр. психол. тр. / под ред. А. А. Бодалева. М.: Изд-во Моск. психол.-социал. ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2003. 398 с.

153. Навозняк Л. Л. Діагностика сформованості духовно-моральних переконань в учнів початкових класів. *Нова педагогічна думка*. 2007. № 82 (2). С. 46–55.

154. Навозняк Л. Л. Проблема духовно-морального виховання особистості у спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки*. Кіровоград, 2008. № 78 (2). С. 153–157.

155. Нариси з історії українського шкільництва (1905–1933): навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Заповіт, 1996. 302 с.

156. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті: затв. указом Президента України від 17.04.2002 р. № 347. *Освіта*. 2002. 24 квіт.–1 трав. С. 2–16.

157. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. *Освіта України*. 2004. № 94. С. 6–10.

158. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: затв. постановою Кабінетом Міністрів України від 15.09.1999 р. № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99-%D0%BF> (дата звернення: 06.02.2019).

159. Низовских Н. А. Человек как автор самого себя: психосемантическое исследование жизненных принципов в структуре саморазвивающейся личности. М.: Смысл, 2007. 255 с.

160. Нова українська школа / М-во освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 17.05.2019).

161. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / М-во освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 17.05.2019).

162. Нова українська школа: порад. для вчит. / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ: ТОВ «Видав. дім «Плеяди», 2017. 206 с.
163. Огієнко І. Рідна мова і культура народу. *Шляхи виховання й навчання*: збірник. Львів: [б. в.], 1994. Ч. 1. С. 31–41.
164. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Моральне виховання як важлива складова становлення особистості молодших школярів. *Нова педагогічна думка*. 2016. № 3 (87). С. 88–90.
165. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Особливості реагування молодших школярів на пред'явлені моральні вимоги. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: матеріали Х Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та молодих науковців (Рівне, 17 трав. 2017 р.). Рівне: РДГУ, 2017. С. 110–111.
166. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Особливості розуміння молодшими школярами моральних категорій у навчально-виховному процесі. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 7. С. 159–164.
167. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Педагогічні умови формування моральної поведінки у молодших школярів. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 17 (60). С. 272–275.
168. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Психолого-педагогічні засади розуміння й усвідомлення моральних норм та вимог учнями молодшого шкільного віку. *Інноватика у вихованні*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 5. С. 258–265.
169. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Формування морального виховання молодших школярів у педагогічному процесі школи. *Інноватика у вихованні*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 4. С. 335–342.
170. Оссовский В. Л. Формирование трудовых ориентаций молодежи (методологические и методические проблемы психологического исследования). Київ: Наук. думка, 1985. 124 с.

171. Островська К. О. Взаємозв'язок образу «Я», самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психол. ім. Г. С. Костюка. Київ, 2003. 20 с.

172. Павелків Р. В., Корчакова Н. В. Просоціальний розвиток особистості: монографія. Рівне: О. Зень, 2013. 383 с.

173. Павелків Р. В. Молодший школяр у моральному вимірі міжособистісних відносин. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2003. Вип. 26. С. 6–10.

174. Павелків Р. В. Особливості дослідження когнітивних аспектів у розвитку моральної свідомості молодших школярів. *Наукові записки. Психологія і педагогіка*. Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. Темат. вип.: Сучасні дослідження когнітивної психології, вип. 12. С. 50–61.

175. Павелків Р. В. Особливості проявів моральних почуттів у молодшому шкільному віці. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. пр. Київ, 2003. Т. V., ч. 1. С. 40–46.

176. Павелків Р. В. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис: монографія. Рівне: Альма-матер, 2009. 368 с.

177. Пазенок В. С. Філософія: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2008. 280 с.

178. Панченко Л. М. Формування ціннісних орієнтацій молоді в період системної трансформації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Ін-т вищ. освіти. Київ, 2003. 20 с.

179. Педагогіка: підруч. для студ. пед. ін-в / за ред М. Д. Ярмаченка. Київ: Вища шк., 1986. 539 с.

180. Пенев А. С. Аристотель. Наука и личность: философский очерк. / пер. с болг. А. Северина. Харьков: «Вид-ПРЕСС», 1987. 135 с.

181. Петренко О. Б. Творче використання досвіду В. О. Сухомлинського в сучасній сімейно-родинній і шкільній практиці. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2001. Вип. 17. С. 118–125.

182. Пивоваров Д. В. История западноевропейской философии религии XVII–XIX веков: учеб. пособ. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2012. 156 с.

183. Позашкільна освіта в Україні: навч. посіб. / О. В. Биковська та ін.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Ін-т педагогіки АПН України; ред. О. В. Биковська. Київ: ІВЦ АЛКОН, 2006. 224 с.

184. Поліщук О. П. Виховання в учнів початкових класів моральних цінностей у процесі позакласної роботи. *Молодий вчений*. Херсон: Молодий вчений, 2018. Вип. 41 (56.1). С. 60–64.

185. Поліщук О. П. Виховання моральних цінностей у сучасній початковій школі. *Актуальні питання педагогіки та психології: шляхи теоретичного і практичного вирішення проблем*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17–18 берез. 2018 р. Одеса: ГО «Інститут інноваційної освіти», 2018. С. 82–84.

186. Поліщук О. П. Вплив навчання та виховання на формування моральної свідомості в молодшому шкільному віці. *Педагогічні науки: зб. наук. пр.* / упоряд.: В. Л. Федяєва, О. В. Сараєва; редкол.: В. Л. Федяєва, Н. В. Слюсаренко, О. В. Сараєва та ін.; Херсон. держ. ун-т. Херсон: ВД «Гельветика», 2017. Вип. 79. С. 81–85.

187. Поліщук О. П. Методика та педагогічні умови формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету* / редкол.: С. В. Совгіра, І. І. Демченко, О. Д. Балдинюк та ін.; Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань: Візаві, 2019. Вип. 4. С. 127–134.

188. Поліщук О. П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: метод. посіб. Рівне: «VPM-ПОЛІГРАФ», 2019. 98 с.

189. Поліщук О. П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Науковий часопис: зб. наук. пр.* / редкол.: В. І. Бондар, О. В. Биковська, В. В. Борисов та ін.; Нац. пед. ун-т ім.

М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 65. С. 69–73.

190. Поліщук О. П. Особливості організації позакласної виховної роботи з молодшими школярами. *Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф., м. Суми, 6 груд. 2018 р.* Суми: ФОП Цьома С. П., 2018. С. 61–65.

191. Поліщук О. П. Особливості розвитку моральних знань у молодшому шкільному віці. Основні напрями розвитку педагогічної науки: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 20–21 жовт. 2017 р. Херсон: ВД «Гельветика», 2017. С. 157–160.

192. Поліщук О. П. Особливості формування системи морально-ціннісних орієнтацій у молодших школярів. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10 квіт. 2018 р.* Харків: Стиль Издат, 2018. С. 167–170.

193. Поліщук О. П. Позакласна виховна робота як важлива складова навчально-виховного процесу в закладах початкової освіти. KELM: scientific issue of knowledge, education, law and management. *Instytut spraw administracji publicznej*. 2019. Vol. 1 (25). P. 158–166.

194. Поліщук О. П. Роль позакласної виховної роботи у формуванні моральних цінностей молодших школярів. *Інноваційна педагогіка: наук. журнал / Причорном. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій; редкол.: О. О. Ярошинська, О. Н. Хорошковська, К. М. Байша та ін.* Одеса: ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2018. Вип. 3. С. 262–264.

195. Поліщук О. П. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: провідні доміанти процесу. *Наукові записки: зб. наук. пр. / редкол.: А. М. Коломієць, В. І. Шахов, О. В. Акімова та ін.; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського.* Вінниця: Вид-во ТОВ «Твори», 2019. Вип. 60. С. 33–38.

196. Пометун О., Пироженко Л. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. Київ: А.П.Н., 2002. 136 с.
197. Помиткін Е. О. Проблема розвитку та діагностики духовних ціннісних орієнтацій у старшокласників. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 10. С. 10–16.
198. Помиткін Е. О. Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби: дис. ... канд. психол. наук / Ін-т післядип. пед. освіти АПН України. Київ, 1999. 145 с.
199. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. Київ: Майстерня Білецьких, 2007. 256 с.
200. Прихожан А. М. К проблеме исследования самооценки личности. *Личность в системе коллективных отношений*: тезисы докл. Всесоюз. конф., г. Курск, 1980 г. М., 1980. С. 198–199.
201. Прихожан А. М. Применение методов прямого оценивания в работе школьного психолога. *Научно-методические основы использования в школьной психологической службе конкретных психологических методик*. М.: АПН СССР, 1988. С. 110–118.
202. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: наказ М-ва освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/ (дата звернення: 13.02.2018).
203. Про Основні орієнтири виховання учнів 1–11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України: Наказ М-ва освіти і науки, молоді та спорту України від 31.10.2011 р. № 1243. URL: https://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/24565/ (дата звернення: 04.04.2018).
204. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2010. Т. XII, ч. 4. 492 с.

205. Проблеми розвитку особистості в історичному контексті психології та педагогіки. *Шлях освіти*. 2005. № 1. С. 41–45.
206. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
207. Пташнік Н. М. Формування ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної народознавчої роботи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2012. 24 с.
208. Пустовіт Г. П. Деякі аспекти методології позашкільної освіти. *Шлях освіти*. 2000. № 2. С. 11–15.
209. Пустовіт Г. П. Методичні засади самовиховання зростаючої особистості у колективі: ретроспектива педагогічних ідей Василя Сухомлинського. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 23–27.
210. Пустовіт Г. П. Педагогічна складова дозвіллевої діяльності дитини у позашкільних навчальних закладах: соціокультурні виклики. *Іноватика у вихованні*: зб. наук. пр. / упоряд. О. Б. Петренко; редкол.: О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 3. С. 15–27.
211. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання: підручник. Київ: Пед. думка, 2013. 272 с.
212. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання: сутність категорій мета і цілі. *Позашкілля*. 2014. № 6 (90). С. 13–21.
213. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання: теоретико-дидактичний аспект: монографія: у 2 кн. Миколаїв: МДУ ім. В. О. Сухомлинського, 2010. Кн. 1. 379 с.
214. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта: сутність, мета, перспективи. *Рідна школа*. 2004. № 9. С. 14–17.
215. Пустовіт Г. П. Проблеми дозвіллевої діяльності дітей та їхнього здоров'я у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту*: матеріали V міжнар. та XIX

Всеукр. чит., м. Донецьк, 11–12 жовт. 2012 р.: у 4 т. Донецьк: Витоки, 2012. Т. 2. С. 7–16.

216. Пустовіт Г. П. Прогностичні орієнтири інноваційного розвитку позашкільної освіти. *Інноватика у вихованні*: зб. наук. пр. / упоряд. О. Б. Петренко; редкол.: О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 6. С. 46–53.

217. Пустовіт Г. П. Формування ціннісних орієнтацій особистості у позашкільних навчальних закладах: теоретичний контекст. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці: Чернівець. нац. у-т, 2015. Вип. 760: Педагогіка та психологія. С. 120–129.

218. Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах: метод. посіб. / А. Е. Бойко та ін.; за ред. В. В. Мачуського. Київ: ТОВ «Артимедіапрінт», 2017. 272 с.

219. Рассел Б. История западной философии и ее связи с политическими и социальными условиями от Античности до наших дней. М.: Академ. проект, 2006. 1008 с.

220. Реалії вибору дитиною соціально значущих цінностей: посіб. / Т. О. Піроженкота та ін. Київ: Видав. Дім «Слово», 2017. 64 с.

221. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М.: Прогресс, 1994. 480 с.

222. Роджерс К. Р., Фрейберг Дж. Свобода учиться. М.: Смысл, 2002. 527 с.

223. Романюк Л. В. Становлення цінностей особистості: концептуальна модель та її методологічний потенціал. *Психологія особистості*. 2013. № 1 (4). С. 138–148.

224. Роменець В. А., Маноха І. П. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. Київ: Либідь, 2003. 894 с.

225. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / сост.: А. В. Брушлинский, К. А. Абульханова-Славская. СПб.: Питер, 2002. 720 с.

226. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової школи: посіб. для вчит. і метод. почат. навч. 2-ге вид., допов., перероб. Київ: Богданова А. М., 2009. 226 с.
227. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти: підручник. Київ: Грамота, 2012. 504 с.
228. Савченко О. Я. Досвід реформування української освіти: уроки і подальший поступ. *Шлях освіти*. 2010. № 3. С. 2–6.
229. Савченко О. Я. Концепція розроблення нової редакції Державного стандарту початкової загальної освіти. *Початкова школа*. 2010. № 4. С. 1–5.
230. Савченко О. Я. Розвиток змісту початкової освіти в умовах державного суверенітету України: методологічний, законодавчий, дидактичний аспекти. *Педагогічна і психологічна науки в Україні*: зб. наук. пр.: у 5 т. Київ: Пед. думка, 2012. Т. 3: Загальна середня освіта. С. 61–74.
231. Савчин М. В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості і психологія професійної освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2005. № 4. С. 115–131.
232. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. 2-е вид., стереотип. Київ: Академвидав, 2009. 360 с.
233. Сид Джон, Мейси Джоанна, Флеминг Пет, Наесс Арне. На пути к Совету всех Существ. М.: Golubka, 1994. 125 с.
234. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. СПб.: Речь, 2001. 350 с.
235. Сисоева С. О. Основи педагогічної творчості: підручник. Київ: Міленіум, 2006. 344 с.
236. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наук. думка. 2001. 912 с.
237. Сковорода Г. С. Твори: у 2 т. /ред.: Н. Ішина, О. Прицак, О. Мішанич та ін. Київ: АТ «Обереги», 1994. Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. 480 с. (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства).

238. Скрипник Н. І. Роль колективних стосунків у формуванні індивідуальності дитини. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* / Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини. – Умань, 2019. № 1. С. 122-128.

239. Слесик К. М. Формування умінь спілкування молодших школярів у позакласній навчально-виховній роботі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Харків, 2002. 256 с.

240. Слесик К. М. Формування умінь спілкування молодших школярів у позакласній навчально-виховній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09 / Харків. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. Харків, 2003. 23 с.

241. Сойчук Р. Л. Відповідальність як найважливіша характеристика зростаючої особистості. *Інноватика у вихованні* : зб. наук. пр. / упоряд. О. Б. Петренко ; ред. кол. : О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін. Рівне : РДГУ, 2018. Вип. 8. С. 96–106.

242. Сойчук Р.Л. До проблеми сутності смисложиттєвих цінностей особистості. *Сучасні інформаційні та інноваційні методика навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : Зб. наук. пр. Вип. 51 / Редкол. Київ - Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2018. Вип. 51. С. 77–81.

243. Сталий розвиток суспільства: тлумачний посіб. / за ред. В. Підліснюк. Київ: Поліграф-експрес, 2001. 26 с.

244. Сухомлинська О. В. В. О. Сухомлинський і моральне виховання: трансформація педагогічних цінностей. *Рідна школа*. 2010. № 3. С. 3–7.

245. Сухомлинська О. В. Виховання самоцінності особи. *Педагогічна газета*. 2005. № 10. С. 3.

246. Сухомлинська О. В. Виховання як соціальний процес і особливості сучасних трансформаційних змін. *Шлях освіти*. 2004. № 2. С. 2–6.

247. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді в координатах педагогічної науки і практики. *Духовність особистості і сучасні стратегії виховання*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 5–7 лют. 2006 р.). Київ, 2006. С. 30–38.

248. Сухомлинська О. В. Духовно-моральне виховання дітей та молоді: загальні тенденції й індивідуальний пошук. Київ: Добро, 2006. 43 с.
249. Сухомлинська О. В. Запропоновано сучасні технології комплексного виховання дитини. *Педагогічна газета*. 2010. № 3. С. 4.
250. Сухомлинська О. В. Ідеї та звершення Василя Олександровича Сухомлинського (1918–1970). *Радянська педагогіка*. 1988. № 9. С. 1–17.
251. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С. 13–18.
252. Сухомлинська О. В. Освіта і розвиток особистості: історичний вимір. *Культурно-історична спадщина Польщі та України як чинник розвитку полікультурної освіти*: зб. наук. пр. / за ред.: Василя Кременя, Тадеуша Левовицького, Світлани Сисоєвої. Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2011. С. 201–213.
253. Сухомлинська О. В. Патріотизм як цінність: погляд на історія і сьогодення. *Шлях освіти*. 2010. № 2. С. 10–14.
254. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки і науки. *Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні 1992–2002*: зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України / Акад. пед. наук України. Харків: «ОВІС», 2002. Ч. 1. С. 37–55.
255. Сухомлинська О. В. Про ідеї та підходи до виховання моральності: український погляд. *Шкільний світ*. 2015. Лют. (№ 4). С. 4–20.
256. Сухомлинська О. В. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм. *Історико-педагогічний альманах*. 2005. № 1. С. 5–29.
257. Сухомлинська О. В. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи. *Шлях освіти*. 1996. № 1. С. 24–28.
258. Сухомлинська О. В. Цінності в історії розвитку школи в Україні. *Цінності освіти і виховання*: наук.-метод. зб. / за заг. ред. О. В. Сухомлинської. Київ: НАПНУ, 1997. С. 3–8.

259. Сухомлинська О. В. Цінності у вихованні дітей та молоді. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1. С. 105–111.
260. Сухомлинська О. В. Час, який нас обирає: героїчне у вихованні. *Методист*. 2018. № 1. С. 14–21.
261. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. / редкол.: Дзеверін О. Г. (гол.), Черпінський М. В. та ін. Київ: Рад. шк., 1977. Т. 5. 639 с.
262. Сухомлинський В. О. Виховання і самовиховання. *Вибрані твори: у 5 т.* Київ: Рад. шк., 1977. Т. 5. С. 229–239.
263. Сухомлинський В. О. Особлива місія. *Вибрані твори: у 5 т.* Київ: Рад. шк., 1977. Т. 5. С. 418–422.
264. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. *Вибрані твори: у 5 т.* Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1. 654 с.
265. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. *Вибрані твори: у 5 т.* Київ: Рад. шк., 1976. Т. 3. С. 7–282.
266. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям: з нагоди 100-річчя Василя Сухомлинського / уклад. і вступ. ст. О. В. Сухомлинської. 2-е вид. Харків: Акта, 2018. 537 с.
267. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю. *Вибрані твори: у 5 т.* Київ: Рад. шк., 1976. Т. 2. С. 419–668.
268. Сущенко Т. И. Основы внешкольной педагогики. Минск: Белорус. наука, 2000. 218 с.
269. Сущенко Т. І. Педагогічний процес в позашкільних закладах. Київ: Рад. шк., 1986. 118 с.
270. Сущенко Т. І. Позашкільна педагогіка: навч. посіб. Київ: ІСДО, 1996. 144 с.
271. Технологія тренінгу / упоряд.: О. Главник, Г. Бевз; за заг. ред. С. Максименко. Київ: Главник, 2005. 112 с.

272. Титунь О. Л. Підготовка майбутніх учителів до позакласної виховної роботи з молодшими школярами: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 2013. 23 с.

273. Ткачук Т. Л. Психологічні тенденції розвитку моральних цінностей у підлітковому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 22 с.

274. Удовицька С. В. Виховання гідності молодших підлітків у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2010. 21 с.

275. Указ Президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання» № 286/18.05.2019. <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> (дата звернення 20.05.2019).

276. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.: у 2 кн. / ред. О. В. Сухомлинська. Київ: Либідь, 2005. Кн. 2: ХХ століття. 552 с.

277. Фейербах Л. К критике философии Гегеля. *Сочинения* : в 2 т. / пер. с нем.; отв. ред. Б. В. Мееровский. М.: Наука, 1995. Т. 1: Памятники философской мысли. 501 с.

278. Фельдштейн Д. И. Психология становления личности. М.: Междунар. пед. акад., 1994. 192 с.

279. Филарет Митрополит Минский и Слуцкий. Богословие и антропологические концепции человека ХХ века. *Человек*. 2002. № 1. С. 118–126.

280. Философский энциклопедический словарь / редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев. 2-е изд. М.: Энциклопедия, 1989. 815 с.

281. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. Ф. Кораблёва, В. А. Лутченко. М.: ИНФРА-М, 2000. 576 с.

282. Философско-психологическое наследие С. Л. Рубинштейна: сб. ст. / ред.-сост. С. В. Тихомирова; отв. ред. К. А. Абульханова-Славская. М.: Ин-т психологии РАН, 2011. 429 с.

283. Філіпчук Г. Г. Громадянське суспільство: освіта, етнокультура, етнополітика. Чернівці: Зелена Буковина, 2002. 488 с.

284. Філіпчук Г. Г. Громадянський і компетентнісний виміри етноособистості. *Інноваційність у науці і освіті*: наук. вид. до ювілею проф., д-ра хабілітованого Франтішека Шльосека / редкол.: В. Кремень, Є. Куніковські, Н. Ничкало; упоряд.: Н. Ничкало, О. Савченко; Хмельниц. нац. ун-т. Київ: Богданова А. М., 2013. С. 85.

285. Філіпчук Г. Г. Екологічна освіта та ідеологія національного буття. *Національна освіта: особистість і суспільство*: зб. наук. пр. Чернівці: Зелена Буковина, 2013. С. 189–193.

286. Філіпчук Г. Г. Націєтворчість освіти: монографія. Чернівці: Зелена Буковина, 2014. 400 с.

287. Філософія: навч. посіб. / [за ред. І. Ф. Надольного]. Київ: Вікар, 1999. 624 с.

288. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

289. Філософський словник соціальних термінів. 3-є вид., доп. Харків: Р.И.Ф., 2005. 672 с.

290. Флярковська О. В. Формування у підлітків готовності до творчої самореалізації в процесі позакласної виховної роботи загальноосвітнього навчального закладу: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Ін-т проблем виховання НАПН України. Київ, 2015. 20 с.

291. Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах: монографія / за ред. В. В. Мачуського. Київ: Вид-во «Сталь», 2017. 220 с.

292. Ценко М. Б. Моральні трансформації у сучасному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Політологія. 2017. № 2. С. 370–373.

293. Чепіга (Зеленкевич) Я. Ф. Національне виховання. *Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.)*: хрестоматія / упоряд.: Л. Д. Березівська та ін. Київ: Наук. світ, 2003. С. 191–208.

294. Черкашин О. В. Формування у молодших школярів знань про пожежну безпеку у виховній позакласній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Старобільськ, 2017. 22 с.

295. Чорна К. І. Виховання громадянина, патріота, гуманіста: навч.-метод. посіб. Київ: ТОВ «ХІМ», 2004. 96 с.

296. Чорна К. І. Особистісно зорієнтовані технології морального виховання підростаючого покоління. *Педагогічна газета*. 2002. № 8. С. 9.

297. Шагай Н. М. Педагогічні умови морального виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2007. 25 с.

298. Шагай Н. М. Педагогічні умови морального виховання учнів початкових класів у позашкільних навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Херсон. держ. ун-т., Рівне, 2007. 339 с.

299. Шелер М. Избранные произведения. М.: Гнозис, 1994. 420 с.

300. Штихалюк О. П. Формування моральних ставлень молодших школярів у навчально-виховному процесі школи та сім'ї: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2001. 19 с.

301. Шулева Е. И. Психологическое сопровождение процесса становления гуманистического мировоззрения личности в образовательном учреждении: учеб.-метод. пособ. Магнитогорск: МаГУ, 2005. 81 с.

302. Ядов В. А. Соотношение ценностных ориентаций и реального (явного) поведения личности в сферах труда и досуга. Личность и ее ценностные ориентации. *Информационный бюллетень ИКСИ*. 1969. № 19. С. 49–66.

303. Inwood M. J. A Hegel Dictionary. *Oxford*, 1992. P. 101–103.
304. Hegel G. W. F. *Dissertatio philosophica de Orbitis Planetarum*. Weinheim: Wiley-VCH Verlag GmbH, 1986. 423 p.
305. Kaplan R. Some Psychological Benefits Of An Outdoor Challenge Program. *Environment And Behavior*. 1974. Vol. 46, № 6. P. 12–16.
306. Kohlberg L. *Essays on moral development: The psychology of moral development*. San-Francisco: Harper & Row, 1984. Vol. 2.
307. Kohlberg L. The development of children's orientation toward a moral order, J: Seguece in the development of moral thought. *Vita humana*. 1963. № 6. P. 319–340.
308. Lee M. *First: Environmental Apocalypse*. Syracuse Univ: Press, 1995. 208 p.
309. Rockeach M. *The Nature of Human Values*. N.Y.: Frre Press, 1973. 438 p.
310. Rogers C. R. *A Way of Being*. Boston: Houghton Mifflin, 1995. 380 p.
311. Rodgers C. R. What understanding and acceptance mean no me. *Journal of Humanistic Psychologist*. 1992. Vol. 35, № 4. P. 7–22.
312. Rogers C. R. *On Becoming a Person*. Boston: Houghton Mifflin, 1995. 400 p.
313. Rojers K. Klientotsentrirovannyi / chelovekotsentrirovannyi podhod v psihoterapii. *Voprosy psihologii*. 2012. № 6. P. 70–81.
314. Schwartz S. H. Universals in the structure and content of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. In M.P. Zanna (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*. Orlando, FL: Academic. 1992. Vol. 25. P. 1–65.
315. Skrypnyk N. I. Conceptual framework and conditions for cultivating tolerance relations senior preschoolers. *Science Vector of Togliatti State University. Series: Pedagogy, Psychology*. 2010. Vol. 2. P. 102-104.
316. Zvierieva I. D., Koval L. H., Frolov P. D. *Diahnostyka moralnoi vykhovanosti shkoliariv*. K.: ISDO, 1995. 156 s.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Анкета

«Поняття морального змісту»

(для учнів 1–4-х класів)

Як ти розумієш такі вислови?

Людина має совість	Людина немає совісті
Людина мудра	Людина, що робить дурниці
Людина, яка поважає себе й інших	Людина, яка не поважає себе й інших
Людина ласкава	Людина зла
У людини велика душа	У людини темна душа (немає душі)
Людина любить оточуючих	Людина любить тільки себе
Людина горда собою	Людина себе недооцінює
Людина горда своїми товаришами, батьками, школою, Батьківщиною	У людини немає гордості за своїх товаришів, батьків, школу, Батьківщину
Людина вміє відчувати щастя від допомоги іншим	Людина не бажає допомагати іншим
Людина вважає себе вільною у власних вчинках, але у межах дозволеного моральними нормами	Людина вважає себе вільною у власних вчинках не звертаючи уваги на моральні нормами
Людина вміє товаришувати	Людина немає бажання з кимось товаришувати
Людина милосердна	Людина безжалісна
Людина відчуває провину за неправильну поведінку	Людина не відчуває провину за неправильну поведінку
Людина відповідальна за свої вчинки і поведінку	Людина не відповідальна за свої вчинки і поведінку
Людина дотримується правил поведінки самостійно	Людина не дотримується правил поведінки самостійно

Відповіді дітей оцінюються і класифікуються за такими рівнями:

1) розуміння сутності поняття чи вислову не сформоване, дитина не розуміє, про що йде мова;

2) невиразні уявлення про поняття чи вислови, відповіді і пояснення не переконливі, суперечливі, заплутані, дитина не може навести приклади з власного життя;

3) сформовані чіткі уявлення про сутність понять, досить глибоке розуміння значення запропонованих словосполучень і їх практичного застосування.

Додаток А.2

Методика

«Сюжетні малюнки»

Опис методики.

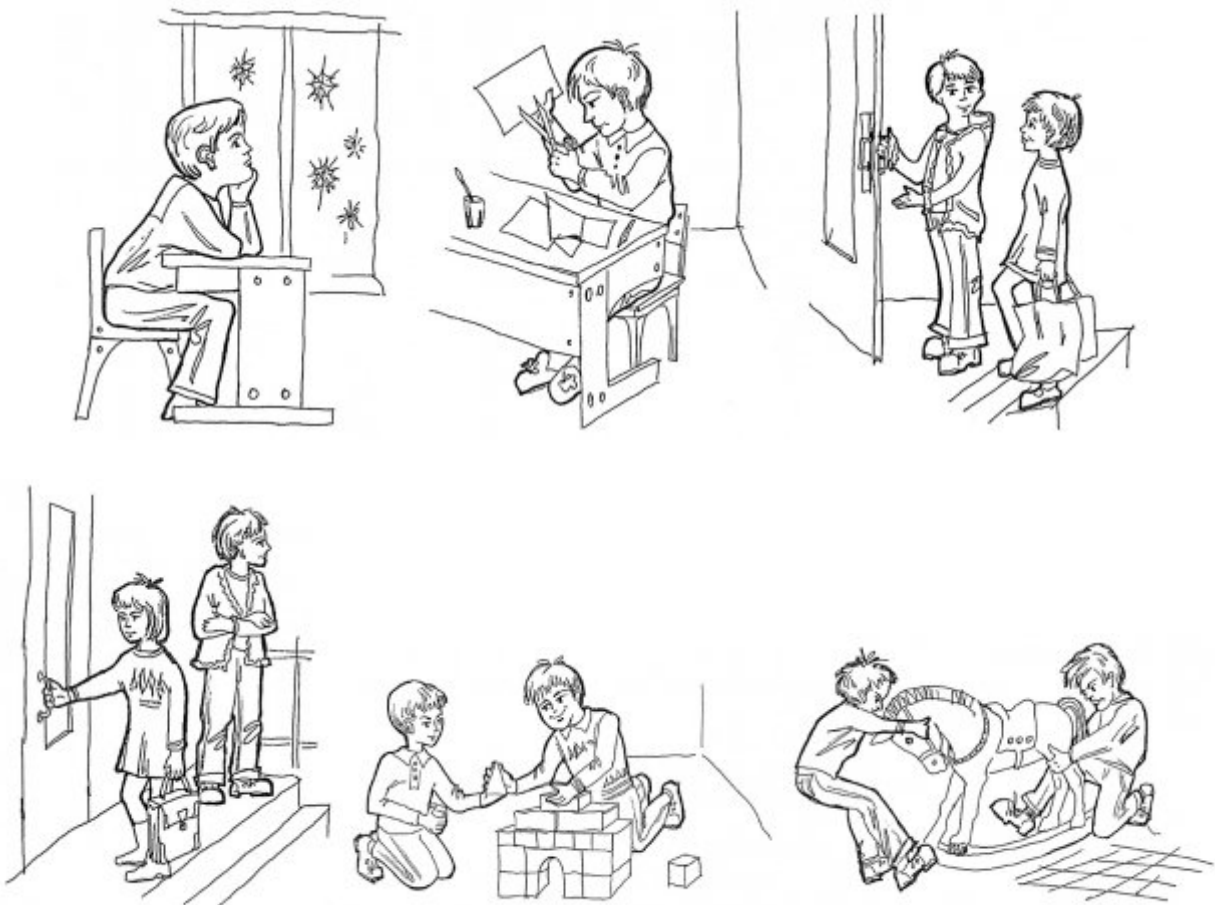
Учням пропонуються картинки із зображенням позитивних і негативних вчинків однолітків.

Дослідження проводиться індивідуально. У протоколі фіксуються емоційні реакції дитини, а також її пояснення. Дитина повинна дати моральну оцінку зображеним на картинці вчинкам, що дозволить виявити ставлення дітей до моральних норм. Особлива увага приділяється оцінці адекватності емоційних реакцій дитини на моральні норми: позитивна емоційна реакція (усмішка, схвалення) на моральний вчинок і негативна емоційна реакція (осуд, обурення) – на аморальний.

Інструкція.

Розклади картинки так, щоб з одного боку лежали ті, на яких намальовані хороші вчинки, а з іншого – погані. Розкладай і пояснюй, куди ти покладеш кожен малюнок і чому.

Тестовий матеріал

Додаток Б
ОПИТУВАЛЬНИК
РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ МОТИВАЦІЇ

(Модифікований варіант Т. А. Нежної, Д. Б. Ельконіна, А. Л. Венгера
до проблеми нашого дослідження).

Мета: виявлення рівня сформованості мотивацій до участі в навчально-пізнавальній діяльності, конкретній соціально значущій суспільно корисній роботі, масових і добродійних морально-орієнтованих заходах.

Вік: учні 1-2 та 3-4 класів (за віковими групами).

Метод оцінювання: групове усне і частково письмове опитування.

Опис завдання: опитувальник містить 27 висловлювань, об'єднаних у 9 блоків:

- 1 – індивідуальні дані респондента;
- 2 – мотивація до соціального схвалення вчителями, батьками, однокласниками чи старшими учнями (наявність прагнення отримати заслужене схвалення або уникнути покарання);
- 3 – навчально-пізнавальна мотивація;
- 4 – мотивація до участі у конкретній індивідуальній і соціально значущій суспільно корисній роботі;
- 5 – широкі соціальні мотиви – участь у масових і добродійних морально орієнтованих заходах;
- 6 – сформованість мотивації до самовизначення в учнівсько-педагогічному колективі закладу початкової освіти;
- 7 – прагматична морально виправдана (невиправдана) мотивація власних вчинків і поведінки;
- 8 – сформованість мотивації до морально вивірених вчинків і поведінки;
- 9 – позитивне (негативне) ставлення до різних форм позакласної виховної роботи.

Нижче наведені орієнтовні висловлювання учнів молодшого шкільного віку, що відповідають перерахованим блокам.

1. Індивідуальні дані респондента;

2. Мотивація до соціального схвалення вчителями, батьками, однокласниками чи старшими учнями (наявність прагнення отримати заслужене схвалення або уникнути покарання):

- щоб отримати хороші оцінки;
- щоб мати авторитет у класі, гуртку, секції чи клубу;
- щоб однокласники і старші учні ставилися з повагою;
- щоб батьки не сварили, а навпаки похвалили за хороші оцінки і поведінку;

поведінку;

- тому що цього вимагають вчителі,
- щоб зробити важливе для оточуючих і тд.

3. Навчально-пізнавальна мотивація:

- тому що вчитися у гуртку (секції, клубі) цікаво;
- тому що під час занять гуртка дізнаюся багато нового, саме те, що мене найбільш цікавить;

найбільш цікавить;

- щоб розвивати розум і здібності;
- щоб стати освіченою людиною і тд;

4. Мотивація до участі у конкретній спільній індивідуальній і соціально значущій суспільно корисній роботі:

- щоб здобути нові уміння і практичні навички;
- сформувати уміння і навички працювати в колективі над вирішенням практичних завдань;

практичних завдань;

• щоб принести користь школі, батькам чи громаді з вирішення важливих справ і тд.

5. Широкі соціальні мотиви – участь у масових і добродійних морально орієнтованих заходах;

• тому що участь у масових і добродійних морально-орієнтованих заходах приносить користь всім;

- щоб знайти нових друзів і зробити їм приємне;
- щоб в майбутньому приносити людям користь,

- тому що навчання у школі найважливіша і потрібна справа для мене сьогодні і у майбутньому і тд.

6. Сформованість мотивації до самовизначення в учнівсько-педагогічному колективі закладу початкової освіти;

- якщо буду добре вчитися мене будуть поважати однокласники і вчителі та старші учні;

- мене будуть слухатися мої однокласники і мої ідею будуть ними визнаватися;

- я буду себе почувати впевнено і буду задоволений навчанням у гуртку чи клубі і тд.

7. Прагматична морально виправдана (невиправдана) мотивація власних вчинків і поведінки:

- щоб отримати від батьків подарунок за успішне навчання;

- отримати грамоту в школі за хороші оцінки і поведінку;

- щоб мене хвалили і тд.

8. Сформованість мотивації до морально вивірених вчинків і поведінки;

- щоб однокласники і вчителі поважали,

- тому що у нас в школі проводиться багато добродійних справ;

- тому що не хочу бути в класі останнім.

9 – позитивне (негативне) ставлення до різних форм позакласної виховної роботи.

- У мене є бажання (немає) вчитися в гуртках і секціях;

- я не люблю вчитися після уроків;

- мені подобаються (не подобаються) практичні форми позакласної роботи.

Умовами опрацювання здобутих даних є уважне прочитання учнем наведених нижче висловлювань своїх однолітків чи тих, що будуть ними висловлені у процесі відповіді на поставлені питання. З деякими з цих тверджень він може погодитися, з деякими не може. Учень повинен оцінити ступінь своєї згоди з цими твердженнями за 4-бальною шкалою:

- 4 бали – цілком згоден;
- 3 – скоріше згоден;
- 2 – скоріше не згоден, ніж згоден;
- 1 – не згоден.

Обробка результатів: підраховується кількість балів, набраних за кожним блоком відповідей. Будується профіль мотиваційної сфери, що дає уявлення про особливості смислової сфери учня молодшого шкільного віку.

Додаток В

**ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ
МОРАЛЬНО ОРІЄНТОВАНИХ ЗАВДАНЬ**

Дані про особливості морально-орієнтованої поведінки молодших школярів під час виконання завдання дають корисну додаткову інформацію під час аналізу сутності здобутих результатів. У процесі проведення бесіди і формулювання завдань до виконання слід враховувати емоційний стан молодших школярів, їхню відмову від виконання завдання, прагнення поставити експериментатору різні що не стосуються справи питання, повернути його увагу до своєї роботи, а також порівняно з іншими учнями швидко виконання завдання (не менше, ніж на 5 – 7 хв.) та ін. є свідченням підвищеної тривожності, викликані зіткненням мотивів. З боку молодшого школяра - бажання зрозуміти, оцінити себе і невпевненість у своїх можливостях. Для таких учнів характерним є невпевненість у власних відповідях - «не так висловитись», «здатися не спроможним вирішити завдання самостійно», або ж виконати його «гірше за інших» і т. д.

Занадто повільне виконання поставленого завдання може свідчити про те, що воно виявилось для молодшого школяра досить новим як за змістом, так і за новим способом його розв'язання, але в той же час дуже значущим. Повільне виконання і наявність численних поправок, закреслень, як правило, вказує на ускладнення в оцінці себе, пов'язану з невизначеністю і нестійкістю самооцінки.

Проведення бесіди

Для більш глибокого розуміння особливостей рівня домагань і самооцінки школярів проведення методики може бути доповнено індивідуальною бесідою зі школярем. Під час індивідуального виконання роботи бесіда має спрямовуватися на створення умов для ефективного виконання завдань. Крім цього під час групового проведення бесіда може проводитися після обробки здобутих результатів. Під час проведення бесіди

необхідним є виконання наступних вимог: уважно слухати молодшого школяра; дотримуватися паузи, не квапити його з відповіддю чи презентацією результатів виконання завдання; у тих випадках, коли молодший школяр відчуває труднощі під час формулювання відповіді на прямі запитання, необхідно перейти на непрямі форми спілкування.

Наприклад, запропонувати розповісти про його однолітка, який виконував схоже завдання й отримав ті чи інші результати і на скільки, з його точки зору, вони є актуальними чи точними; задавати досить чіткі запитання, що створюють умови для більш комфортного залучення молодшого школяра до розмови; старатися не підказувати «забутих» слів чи виразів; під час бесіди триматися вільно, без напруги; регулювати темп, тон і лексичний склад своєї мови з врахуванням відповідних характеристиками мови школяра; не давати оціночних суджень як вербальних, так і невербальних; емоційно підтримуючи школяра, не проявляти разом з тим неповажного ставлення до його відповіді; загальний тон бесіди має бути, як правило, спокійним, доброзичливим і в той же час досить діловим.

Оцінка та інтерпретація результатів

Зазначена методика унормована на відповідних вікових вибірках учнів молодшого шкільного віку. Для оцінки здобутих усереднених даних по кожній шкалі порівнюються зі стандартними значеннями, наведеними нижче (табл. 1).

Найбільш характерними з точки зору особистісного розвитку є наступні результати, що можуть бути віднесені до низького, середнього і високого рівнів індивідуальних домагань і мотивів молодших школярів.

Продуктивним є також такий варіант ставлення до себе, за якого висока, інколи надвисока диференційована самооцінка поєднується з високими диференційованими домаганнями за помірної розбіжності між домаганнями і самооцінкою.

Аналіз даних засвідчують, що молодші школярі з таким ставленням до себе відрізняються високим рівнем цілепокладання: вони ставлять перед собою досить складні цілі, що ґрунтуються на уявленнях про свої значні можливості і

здібності, інколи переоцінюючи їх, що створює необхідність значних зусиль для досягнення поставлених цілей.

Таблиця 1.

Показники самооцінки та рівня домагань

Параметр	Кількісна характеристика, бал			
	низький	норма		надвисокий
		середній	високий	
1 – 2 класи				
рівень домагань				
рівень самооцінки				
2 – 3 класи				
рівень домагань				
рівень самооцінки				
4 класи				
рівень домагань				
рівень самооцінки				

У процесі аналізу здобутих даних необхідно акцентувати увагу на тому, що несприятливими для особистісного розвитку молодших школярів і для їхнього навчання в гуртках чи інших формах позакласної виховної роботи є всі випадки висловлених ними низької самооцінки. У цьому ж контексті несприятливими є також випадки, коли молодший школяр має середню, слабо диференційовану самооцінку, що поєднується із середнім рівнем сформованості домагань та ще й характеризується слабкою розбіжністю між домаганнями і самооцінкою.

У той же час надвисока, однак слабо диференційована самооцінка, що поєднується зі слабкою розбіжністю між домаганнями і самооцінкою, зазвичай свідчить, що молодший школяр з різних підстав стає «закритим» для зовнішнього морального досвіду, нечутливий ні до своїх помилок, ні до зауважень оточуючих. Подібна самооцінка є непродуктивною, перешкоджає

навчанню в гуртках чи інших формах позакласної виховної роботи і в кінцевому результаті перешкоджає конструктивному особистісному інтелектуальному і духовному розвитку. У якості додаткових показників має використовуватися аналіз результатів вчинків, поведінки і діяльності під час участі у здійсненні навчально-пізнавальної діяльності та конкретної соціально значущої суспільно корисної роботи, масових і добродійних заходів морально-ціннісного спрямування (Таблиця 2).

Таблиця 2.

Показники розбіжності самооцінки та рівня домагань

Параметри	Кількісна характеристика, бал		
	слабка	помірна	сильна
Учні 1 класів			
Ступінь розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою			
Ступінь диференційованості домагань			
Ступінь диференційованості самооцінки			
Учні 2 класів			
Ступінь розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою			
Ступінь диференційованості домагань			
Ступінь диференційованості самооцінки			
Учні 3 класів			
Ступінь розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою			
Ступінь диференційованості домагань			

Продовження таблиці 2.

Ступінь диференційованості самооцінки			
Учні 4 класів			
Ступінь розбіжності між рівнем домагань і самооцінкою			
Ступінь диференційованості домагань			
Ступінь диференційованості самооцінки			

Пропонована методика вимірювання самооцінки є адаптованим варіантом методики Дембо-Рубінштейна, модифікованої А. М. Прихожан (1984, 1988).

Додаток Д

ІГРОВА ДІЯЛЬНІСТЬ У ФОРМУВАННІ МОРАЛЬНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

ВСТУП

Вивчення впливу ігрової діяльності на виховання і розвиток зростаючої особистості здійснили І. Бех, І. Волощук, Н. Кудикіна, О. Лисенко, О. Пруцакова та ін., які акцентували свою увагу на особливій ролі гри як ефективного засобу формування в підростаючого покоління ціннісних орієнтацій, моральних ставлень та морально доцільної поведінки і вчинків. За їхнім переконанням, гра виконує поліфункціональну роль оскільки є важливим засобом впливу на зростаючу особистість. Цей засіб надає змогу учням закладів початкової освіти обрати для себе власну активну позицію замість пасивного «споживача» інформації. Саме така позиція учнів молодшого шкільного віку, за нашим переконанням, забезпечує ефективні умови для засвоєння правил та норм поведінки в суспільстві, корегує мотиваційну сферу, надаючи їй морально орієнтованого змістового наповнення, формує вчинкову діяльність, що в результаті сприяє переходу процесу педагогічно спрямованого виховання у самовиховання.

Розроблена нами методика формування у молодших школярів практичних умінь і навичок морально доцільної взаємодії в учнівсько-педагогічному колективі закладів початкової освіти, громаді – членами якої вони, з розв’язання важливих моральних ситуацій, передбачала застосування різноманітних ігрових ситуацій. Під час проведення формувального етапу експерименту учні молодшого шкільного віку, які були залучені до експериментальної роботи, брали безпосередню участь у розв’язанні ігрових завдань морально-ціннісного спрямування. Цей процес, за нашим алгоритмом, передбачав обміркування можливих варіантів вирішення поставлених морально орієнтованих проблемних завдань, що сприяло усвідомленню значущості моральних цінностей, і як результат формувались важливі особистісні якості,

що забезпечувало молодшому школяреві можливість вибудувати морально доцільну поведінку, власні вчинки і діяльність.

Застосування ігор у процесі морального виховання молодших школярів сприяло закріпленню в учнів початкової школи морально доцільних дій, які за допомогою тренувань ставали звичкою, водночас стимулювали їх до безпосереднього спілкування з однолітками у вирішенні моральних завдань, розвивало емпатійність до вирішення таких проблем.

Психологічною основою таких вчинків молодших школярів стосовно морально орієнтованих проблемних ситуацій під час участі в роботі гуртка, секції чи клубу, інших форм позакласної виховної роботи стало сформоване співчуття, яке спонукало до захисту та допомоги всім без винятку учасників цих морально орієнтованих ситуацій. Тому особливою ефективністю під час проведення формувального етапу експерименту з метою формування у молодших школярів морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи відзначались ігри-перевтілення. Їхньою сутністю було те, що учасники гри брали на себе роль певного суб'єкта суспільних відносин, усвідомлювали його основні потреби та проблеми. У процесі гри-перевтілення у молодших школярів, як засвідчили результати нашого дослідження, створювався відповідний емоційний настрій, який підвищував їхній інтерес і формувалися мотиви до ефективного розв'язання морально орієнтованих проблем, окремих ситуацій, активізувалась творча ініціатива, забезпечувався високий рівень засвоєння, а в подальшому формувалась морально доцільна поведінка молодших школярів.

Ефективна реалізація етапу формування у молодших школярів діяльнісно-практичних умінь і навичок передбачала використання у процесі розв'язання спеціальних завдань, під час яких вони ставали учасниками цих подій. А це вимагало від них зробити моральний та етичний вибір власного ставлення, спроектувати свою певну позицію чи дію, а також обґрунтовано пояснити свій вибір. Під час моделювання ситуацій чи використання готових варіантів з їхніх дій з прочитаних художніх творів нами було запропоновано завдання, які

передбачали не лише вплив на процеси співчуття та переживання, а й пропонували детально проаналізувати власні і чужі дії та вчинки в соціальному середовищі, зокрема героїв художніх творів.

Використання ситуацій моделювання можливої взаємодії в системі молодший школяр – вчитель передбачало дотримання ряду вимог:

1) забезпечення ефективного впливу на емоційну сферу молодших школярів;

2) спрямування цікавої та зрозумілої молодшим школярам інформації, здатної викликати в них емоційний відгук;

3) кожна морально орієнтована ситуація мала бути спрямована на розвиток здатності молодших школярів до активізації власної участі у розв'язанні назрілих морально орієнтованих ситуацій;

4) результат вирішення кожної морально орієнтованої ситуації мав особистісне конкретне значення для кожного з молодших школярів, які брали участь у її розв'язанні.

5) під час організації цього виду діяльності створювалась комфортна для молодших школярів доброзичлива атмосфера спілкування, оскільки усі учасники морально орієнтованих ситуацій моделювання були рівноправними партнерами.

Відтак, як засвідчили результати нашого дослідження, ефективне формування у молодших школярів морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи здійснювалося нами і вчителями, які брали участь у експериментальній роботі з застосуванням таких форм як: заняття гуртка, секції клубу, екскурсії, організації суспільно корисної роботи, масових і добродійних заходів, де провідним був метод ігрової діяльності, метод самовиховання, метод ситуацій успіху і моделювання морально-доцільної поведінки, тощо.

Отже, розроблені нами педагогічні умови ефективного упровадження розробленої нами методики формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи ми розглядаємо у їх

логічній єдності і системності. Підтвердженням доцільності такого підходу до морального виховання молодших школярів є думка В.О. Сухомлинського, який системно розглянув процес морального виховання дітей у взаємодії усіх інших складових – інтелектуального, фізичного, естетичного, трудового і при цьому ставлячи на перше місце моральне виховання. Він зазначав, що дбаючи про досконалість кожної грані, сторони, риси людини, вихователь одночасно не повинен випускати з поля зору ту обставину, що гармонія всіх людських граней, сторін, рис визначається чимось провідним, основним. Провідним, визначальним компонентом цієї гармонії є моральність.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Духовно розвинена особистість у психовиховному вимірі. *Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики*. 2017. С. 33–38.
2. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 10, т. 1. С. 7–6.
3. Волощук І. С. Методи розвитку творчих здібностей учнів молодшого шкільного віку / І. С. Волощук // *Рідна школа*. – 1998. – № 6. – С. 29 – 37.
4. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: монографія. Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. 272 с.
5. Кудикіна Н. В. Теоретико-методичні засади організації ігрової діяльності дітей / Н. В. Кудикіна // *Організація дитячої ігрової діяльності в контексті наступності дошкільної і початкової освіти*. Навч.-метод. посіб. / [за ред. Г. С. Тарасенко]. – Київ: Видав. дім «Слово», 2010. С. 11 – 25.
6. Лисенко О. Виховання емоційно-ціннісного ставлення до природи у контексті морально-духовного становлення особистості / О. Лисенко // *Гірська школа Українських Карпат*. – 2013. – №8-9. – С. 289 – 293.
7. Пруцакова О. Л. Формування основ екологічної культури учнів 5-8 класів засобами дидактичної гри: дис. канд. педагог. наук: 13.00.07 / О. Л. Пруцакова / Ін-т проблем вих. АПН України. – Київ, 2002. – 226 с.
8. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. *Вибрані твори*: у 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1. – С. 72.

Додаток Е**Анкета****МОРАЛЬНО-ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ****ПОЗАКЛАСНОЇ ВИХОВНОЇ РОБОТИ****(для вчителів закладів початкової освіти)**

1. Як впливає рівень професійної майстерності вчителя на рівень сформованості моральної вихованості учнів? _____

2. Яка мета організації Вами позакласної виховної роботи? _____

3. Наскільки Ви упевнені у власних можливостях з організації різних форм позакласної виховної роботи? _____

4. Яке значення має організація позакласної виховної роботи молодших школярів, що немає запланованого індивідуально чи суспільно значущого результату? _____

5. Чи є ефективним застосування переважно авторитарних форм і методів організації і проведення позакласної виховної роботи? _____

6. Як впливає на якість позакласної виховної роботи відсутність взаємодії закладів початкової освіти, батьків чи громади в її організації? _____

7. Що на Вашу думку найбільше знижує ефективність позакласної виховної роботи?:

- відсутність навчальних та навчально-методичних посібників, інструктивно-методичних матеріалів з організації позакласної виховної роботи _____

- відсутність професійних умінь і навичок її організації _____

- психологічна неготовність вчителя початкових класів до організації позакласної виховної роботи _____

- відсутність бажання учнів брати участь у роботі гуртків, секцій, суспільно корисній роботі та масових і добродійних заходах_____

- відсутність взаємодії з батьками молодших школярів з організації позакласної виховної роботи

- інші причини_____

8. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів впливає на формування яких їхніх рис?_____

9. Які саме форми, методи і засоби формування морально-ціннісних орієнтацій на Вашу думку є найбільш ефективними?_____

Дякуємо за співпрацю!

Додаток Ж

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА

гуртка для учнів молодшого шкільного віку

«Я ОСОБИСТІТЬ, ЯК Я ЦЕ РОЗУМІЮ»

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

У сучасних умовах швидкоплинних змін суспільного життя, особливої актуальності набуває становлення і розвиток дитини молодшого шкільного віку. Насамперед, це передбачає не лише їхній інтелектуальний розвиток, а головне адаптацію (приспосовування до нових соціальних умов), індивідуалізацію (вияв своїх індивідуальних і вікових можливостей у процесі навчально-пізнавальної діяльності, соціально значущої суспільно корисної роботи, участі у морально орієнтованих масових і добродійних заходах). Діяльність гуртків морально орієнтованого спрямування забезпечує формування в учнів молодшого шкільного віку морально доцільної поведінки, сприяє становленню гуманних відносин з однолітками і дорослими, формуванню власного морального досвіду.

Актуальність програми визначається необхідністю розв'язання важливих соціальних проблем, завдяки розробленню морально орієнтованого змісту, що забезпечує соціальний та особистісний розвиток молодшого школяра, упереджує можливі відхилення у вчинках і поведінці від визнаних у суспільстві моральних норм і правил.

Теоретичною основою освітньо-виховного змісту навчальної програми гуртка є особистісно-орієнтований, ціннісно-мотиваційний, компетентнісний, соціально адаптаційний і діяльнісний підходи, їх екстраполяція на процеси формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи забезпечує умови ефективного самопізнання, саморозвитку й самовдосконалення.

Метою програми є формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Завдання:

- сформувати уміння і навички комунікативної взаємодії, товариських відносин, морально орієнтовані позитивні особистісні якості;
- створювати умови для самовияву і рефлексії;
- виробити уміння і навички оцінювання власних позитивних чи негативних рис;
- створювати умови формування власної самооцінки, подолання особистісних психологічних конфліктів;
- сприяти формуванню гармонізації міжособистісних стосунків в учнівсько-педагогічному колективі закладів початкової освіти.
- сприяти формуванню умінь і навичок визнання й усвідомлення особистої відповідальності за наслідки власних вчинків, поведінки і діяльності.

Програма розрахована на 1 рік навчання для учнів 1 – 4 класів закладів початкової освіти (початковий рівень – 36 год. на рік, 1 год. на тиждень);

Програмою передбачено використання активних (тренінгових) форм і методів психолого-профілактичної і корекційної роботи що забезпечують досягнення мети та реалізацію завдань програми.

Особливий акцент у програмі зроблено на створенні психолого-педагогічних умов, що сприяють усвідомленню молодшими школярами морально ціннісних орієнтацій, що знаходять своїх своє втілення в особистісних якостях та забезпечують позитивне самосприйняття власних вчинків і діяльності, формуванню ціннісного ставлення до себе й оточуючих. Формами контролю навчальних досягнень учнів молодшого шкільного віку є показники якості засвоєння теоретичних знань і показник практичного застосування набутих морально орієнтованих знань, умінь та навичок.

НАВЧАЛЬНО-ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН

№	Назва теми	Кількість годин		
		теоретичних	практичних	усього
	Вступ	1	1	2
1.	Я особистість, як я це розумію	1	1	2
2.	Мої емоції від того, що я бачу морально ганебний вчинок	1	2	3
3.	Як допомогти обрати морально правильне рішення?	1	2	3
4.	Мій погляд на моральність моїх друзів і однокласників	1	2	3
5.	Що я зробив неправильно у стосунках з однокласниками	1	4	5
6.	Як виправити морально недоречний вчинок?	1	4	5
7.	Я планую власні морально орієнтовані вчинки і поведінку	1	4	5
8.	Я хочу навчитися себе поводитись правильно	1	3	4
9.	Що я можу розповісти про свої вчинки і поведінку. Підсумкове заняття	1	3	4
	Разом	10	26	36

ЗМІСТ ПРОГРАМИ

Вступ

(2 год.)

Теоретична частина. Мета і завдання роботи гуртка. Правила морально доцільної поведінки в закладі початкової освіти. Інструктаж із техніки безпеки. Організаційні питання.

Практична частина. Ознайомлення зі змістом навчальної програми, «Твої пропозиції».

1. Я особистість, як я це розумію

(2 год.)

Теоретична частина. Особистість. Співвідношення біологічного і соціального. Індивідуальні та вікові особливості.

Схожість і відмінність моя від моїх однолітків, однокласників, товаришів.

Самопізнання, Самооцінка. Що у мені позитивного і де мої негативні якості.

Група. Учнівсько-педагогічних колектив закладу початкової освіти, як я це розумію, і що я хочу бачити у цих взаєностосунках.

Практична частина. Вправи на виокремлення власних потреб і мотивів самопізнання. Навіщо це мені? Хочу навчитися діяти самостійно і спільно у групі.

2. Мої емоції від того, що я бачу морально ганебний вчинок

(3 год.)

Теоретична частина. Мої емоції і почуття. Позитивні і негативні емоції. Переживання емоцій.

Роль моїх емоцій у характеристиці морально ганебного вчинку інших.

Практична частина. Вправи «Розгадай мої емоції», Чи це негативний вчинок, а які твої емоції. Обговорення ситуацій «Коли виникає відразу від ганебних вчинків власних і інших».

3. Як допомогти обрати морально правильне рішення?

(3 год.)

Теоретична частина. Міжособистісне спілкування, умов, час, спрямування спілкування. Що означають: пози, жести, ходьба, активне і пасивне слухання. Міжособистісний простір і його збереження .

Сутність емоцій під час і після спілкування і після нього.

Регулювання емоційного стану. Саморегуляція.

Я і однолітки, товариші, старші учні, вчителі, батьки.

Практична частина. Визначення сутнісних характеристик власних порівнянь свої і чужих морально орієнтованих вчинків. Вправа на розвиток вербального і невербального спілкування «Мовлення, міміка і жестів»

4. Мій погляд на моральність моїх друзів і однокласників (3 год.)

Теоретична частина. Як я розумію дружбу, її сутність. Кодекс друзів. Друзі і товариші.

Практична частина. Бесіда «Справжній друг». Вправи «Скажи мені, хто твій друг», «Лист другові».

5. Що я зробив неправильно у стосунках з однокласниками (5 год.)

Теоретична частина. Перше враження від власного вчинку і його результатів. Що я думаю про однокласників. Як я хочу побудувати спілкування з однокласниками. Як я можу розповісти про свої вчинки.

Практична частина. Вправи на розвиток культури спілкування з однокласниками.

6. Як виправити морально недоречний вчинок? (5 год.)

Теоретична частина. Мої вчинки і як я їх оцінюю. Що я хочу зробити щоб виправити свої морально недоречні вчинки.

Практична частина. Визначення сутності власних вчинків. Я хочу виправити свої негативні вчинки.

7. Я планую власні морально орієнтовані вчинки і поведінку (5 год.)

Теоретична частина. Планування власних вчинків і поведінки. Що треба мені зробити, щоб виправити свої помилки.

Потреби і бажання. Навчання і дозвілля.

Практична частина. Складання плану власних морально орієнтованих вчинків і поведінки.

8. Я хочу навчитися себе поводитись правильно (4 год.)

Теоретична частина. Як навчитися себе поводити правильно. Як навчитися визнавати свої помилки.

Практична частина. Вправи на визначення упевненості у правильності своїх вчинків. Вироблення критичного ставлення до власних помилок.

9. Що я можу розповісти про свої вчинки і поведінку (4 год.)

Теоретична частина. Самопізнання. Морально-ціннісні орієнтації і їх роль у побудові власних вчинків; Моральна вихованість; розпізнавати свій емоційний стан, емоційні стани оточуючих людей; критично ставитися до власних помилок; самоаналізу, рефлексії; самопрезентації, самодіагностики.

Практична частина. Вправи на розвиток самопізнання, особистісного зростання; формування морально-ціннісних орієнтацій.

Підсумок

Практична частина. Презентація творчих завдань.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бех І. Д. Виховання особистості: сходження до духовності. Київ: Либідь, 2006. 272 с.
2. Бех І. Д. Ціннісні наголоси у сучасному вихованні. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський, 2007. Вип. 10, т. 1. С. 7–6.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ: Либідь, 2003. Кн. 2: Особистісно-орієнтований підхід: науково-практичні засади. 342 с.
4. Бех І. Д. Духовно розвинена особистість у психовиховному вимірі. *Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики*. 2017. С. 33–38.
5. Бех І. Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ-Чернівці: Букрек, 2018. 320 с.
6. Концепція позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи / С. У. Гончаренко та ін. *Рідна школа*. 1991. № 6. С. 48–55.
7. Нова українська школа: поради для вчит. / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ: ТОВ «Видав. дім «Плеяди», 2017. 206 с.
8. Осипчук О. П. Психолого-педагогічні засади розуміння й усвідомлення моральних норм та вимог учнями молодшого шкільного віку. *Інноватика у вихованні*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 5. С. 258–265.
9. Поліщук О. П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Науковий часопис*: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Бондар, О. В. Биковська, В. В. Борисов та ін.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 65. С. 69–73.
10. Сухомлинська О. В. Виховання самоцінності особи. *Педагогічна газета*. 2005. № 10. С. 3.

Додаток 3

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковано основні результати дисертації

Статті у зарубіжних наукових періодичних виданнях:

1. Поліщук О. П. Позакласна виховна робота як важлива складова навчально-виховного процесу в закладах початкової освіти. *KELM: scientific issue of knowledge, education, law and management. Instytut spraw administracji publicznej*. 2019. Vol. 1 (25). P. 158–166.

Статті в наукових фахових виданнях України:

2. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Формування морального виховання молодших школярів у педагогічному процесі школи. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 4. С. 335–342.*

3. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Моральне виховання як важлива складова становлення особистості молодших школярів. *Нова педагогічна думка*. 2016. № 3 (87). С. 88–90.

4. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Психолого-педагогічні засади розуміння й усвідомлення моральних норм та вимог учнями молодшого шкільного віку. *Інноватика у вихованні: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 5. С. 258–265.*

5. Поліщук О. П. Вплив навчання та виховання на формування моральної свідомості в молодшому шкільному віці. *Педагогічні науки: зб. наук. пр. / упоряд.: В. Л. Федяєва, О. В. Сараєва; редкол.: В. Л. Федяєва, Н. В. Слюсаренко, О. В. Сараєва та ін.; Херсон. держ. ун-т. Херсон: ВД «Гельветика», 2017. Вип. 79. С. 81–85.*

6. Поліщук О. П. Роль позакласної виховної роботи у формуванні моральних цінностей молодших школярів. *Інноваційна педагогіка: наук. журнал / Причорном. наук.-дослід. ін-т економіки та інновацій; редкол.: О. О. Ярошинська, О. Н. Хорошковська, К. М. Байша та ін. Одеса: ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2018. Вип. 3. С. 262–264.*

7. Поліщук О. П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Науковий часопис*: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Бондар, О. В. Биковська, В. В. Борисов та ін.; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 65. С. 69–73.

8. Поліщук О. П. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: провідні домінанти процесу. *Наукові записки*: зб. наук. пр. / редкол.: А. М. Коломієць, В. І. Шахов, О. В. Акімова та ін.; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця: Вид-во ТОВ «Твори», 2019. Вип. 60. С. 33–38.

9. Поліщук О. П. Методика та педагогічні умови формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету* / редкол.: С. В. Совгіра, І. І. Демченко, О. Д. Балдинюк та ін.; Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань: Візаві, 2019. Вип. 4. С. 127–134.

10. Поліщук О. П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: метод. посіб. Рівне: «VPM-ПОЛІГРАФ», 2019. 98 с.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

11. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Особливості реагування молодших школярів на пред'явлені моральні вимоги. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: матеріали Х Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та молодих науковців (Рівне, 17 трав. 2017 р.). Рівне: РДГУ, 2017. С. 110–111.

12. Поліщук О. П. Особливості розвитку моральних знань у молодшому шкільному віці. *Основні напрями розвитку педагогічної науки*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 20–21 жовт. 2017) Херсон, 2017. С. 157–160.

13. Поліщук О. П. Виховання моральних цінностей у сучасній початковій школі. *Актуальні питання педагогіки та психології: шляхи теоретичного і*

практичного вирішення проблем: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17–18 берез. 2018) Одеса, 2018. С. 82–84.

14. Поліщук О. П. Особливості формування системи морально-ціннісних орієнтацій у молодших школярів. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 10 квіт. 2018) Харків, 2018. С. 167–170.

15. Поліщук О. П. Формування моральних цінностей як важливий аспект виховання дітей молодшого шкільного віку. *Наука, освіта, суспільство очима молодих* : матеріали XI Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців (м. Рівне, 16 травня 2018) Рівне, 2018. С. 129 – 130.

16. Поліщук О. П. Особливості організації позакласної виховної роботи з молодшими школярами. *Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка*: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Суми, 6 груд. 2018) Суми, 2018. С. 61–65.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дослідження

17. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Особливості розуміння молодшими школярами моральних категорій у навчально-виховному процесі. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 7. С. 159–164.

18. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Педагогічні умови формування моральної поведінки у молодших школярів. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 17 (60). С. 272–275.

19. Поліщук О. П. Виховання в учнів початкових класів моральних цінностей у процесі позакласної роботи. *Молодий вчений*. Херсон: Молодий вчений, 2018. Вип. 41 (56.1). С. 60–64.

Додаток И

Відомості про апробацію результатів дослідження

1. Всеукраїнський круглий стіл «Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості в сучасній Україні» (м. Рівне, 1 листопада 2016 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Аналіз науково-педагогічних поглядів на проблему моральності особистості».
2. Інтернет-конференція «Використання інформаційних технологій у сучасному виховному процесі» (м. Рівне, 10 листопада 2016 року). Форма участі – заочна: «Особливості використання інформаційних технологій у вихованні молодших школярів».
3. ІХ Міжнародна науково-практична конференція «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (м. Рівне, 30-31 березня 2017 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Моральне виховання як важлива умова гармонійного становлення особистості».
4. Х Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (м. Рівне, 17 травня 2017 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні, публікація на тему: «Особливості реагування молодших школярів на пред'явлені моральні вимоги».
5. VIII Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Наука. Студентство. Сучасність. Тенденції становлення нової школи в Україні: Компетентісний підхід у підготовці сучасного педагога» (м. Миколаїв, 18-19 травня 2017 року). Форма участі – виступ на пленарному засіданні на тему: «Система моральних цінностей як основа морального виховання учнів початкових класів».
6. Міжнародна наукова конференція «Гуманітарна парадигма як стратегія інноваційного розвитку освіти» (м. Рівне, 16-17 червня 2017 року). Форма

- участі – виступ на секційному засіданні, публікація на тему: «Педагогічні умови формування моральної поведінки у молодших школярів».
7. II Міжнародна науково-практична конференція «Основні напрями розвитку педагогічної науки» (м. Чернігів, 20-21 жовтня 2017 року). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Особливості розвитку моральних знань у молодшому шкільному віці».
 8. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання педагогіки та психології: шляхи теоретичного і практичного вирішення проблем» (м. Одеса, 17-18 березня 2018 року). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Виховання моральних цінностей у сучасній початковій школі».
 9. Звітна наукова конференція викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету за 2017 рік (м. Рівне, 22-23 березня 2018 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Педагогічні умови формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи».
 10. III Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика» (м. Харків, 10 квітня 2018 року). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Особливості формування системи морально-ціннісних орієнтацій у молодших школярів».
 11. I Всеукраїнська заочна науково-практична конференція «Суспільні дисципліни як засіб формування цивілізаційної компетентності здобувачів освіти» (м. Рівне, 27-28 квітня 2018 року). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Виховання в учнів початкових класів моральних цінностей у процесі позакласної роботи».
 12. XI Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (м. Рівне, 16 травня 2018 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні,

публікація на тему: «Формування моральних цінностей як важливий аспект виховання дітей молодшого шкільного віку».

13. Регіональна науково-практична конференція «Реформування сучасної освіти: діалог із Василем Сухомлинським» (м. Рівне, 20 вересня 2018 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Формування морально-ціннісних орієнтацій у молодших школярів на основі педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського».
14. V Міжнародна науково-практична конференція «Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка» (м. Суми, 06 грудня 2018 року). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Особливості організації позакласної виховної роботи з молодшими школярами».
15. I Регіональна науково-практична конференція «Роль особистості у реформуванні української школи: від досвіду до інновацій (до 75-річчя з дня народження Т.Д. Дем'янюк)» (м. Рівне, 14 травня 2019 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Генеza позакласної виховної роботи в теорії та практиці педагогічної освіти».
16. Звітна наукова конференція викладачів, співробітників і здобувачів вищої освіти Рівненського державного гуманітарного університету за 2018 рік (м. Рівне, 15-16 травня 2019 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Проблема морально-ціннісного виховання особистості в процесі позакласної роботи».
17. XXVI Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: методична спадщина педагога в контексті ідей Нової української школи» (м. Рівне, 27 вересня 2019 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Моральне виховання молодших школярів у педагогічній системі В. О. Сухомлинського»
18. II Регіональна науково-практична конференція «Виховання особистості в контексті реформування української школи і розвитку педагогічної науки (пам'яті професора С. Г. Карпенчук)» (м. Рівне, 17 жовтня 2019 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Особливості

морального виховання молодших школярів у контексті педагогічної спадщини С. Г. Карпенчук»

19. Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасна парадигма неперервності розвитку вищої школи в умовах трансформації освітнього простору» (м. Рівне, 26-28 березня 2020 року). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у позакласній виховній роботі сучасних закладів початкової освіти».

Додаток К

УКРАЇНА
Міністерство освіти і науки України
Відділ освіти, молоді та спорту Олевської міської ради
ОЛЕВСЬКА ГІМНАЗІЯ
І.к. 22054976, 11000 м.Олевськ Житомирської області, вул. Інтернаціональна, 34, тел. 2-10-05

12.12.2019 № 611
на № _____ від _____

ДОВІДКА

*про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Поліщук Ольги Павлівни
з теми: «Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших
школярів у процесі позакласної виховної роботи»,
поданого на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки*

Видана Поліщук Ользі Павлівні в тому, що основні результати здійсненого нею дисертаційного дослідження “Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи” систематично використовуються психологами, соціальними педагогами та вчителями початкових класів у процесі організації навчально-виховної роботи Олевської гімназії, Житомирської області.

З 2017 – по 2019 роки у виховну практику роботи Олевської гімназії упроваджувалась авторська методика формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи й педагогічні умови її реалізації в освітньо-виховному середовищі гімназії та методичні рекомендації для психологів, соціальних педагогів і вчителів початкових класів. Запропонована методика та педагогічні умови її реалізації сприяли підвищенню ефективності процесів формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів в гімназії.

Під час проведення навчальних занять і виховних заходів в учнів 1-4 класів формувались: уявлення про моральні цінності; почуття співпереживання, жалю, милосердя, співчуття; почуття поваги один до одного; вміння цінувати дружбу; здатність до самооцінювання; навички критичного мислення.

Успішно у процесі експериментальної роботи було запроваджено у виховну практику початкових класів різні форми позакласної роботи матеріали і розробки занять, масових заходів, ігор, що в результаті забезпечило суттєві позитивні зміни у рівнях сформованості морально-ціннісних орієнтацій, поведінці і вчинках молодших школярів гімназії.

Директор гімназії

Рябой Є. М.

Україна
 Управління освіти виконавчого комітету
 Рівненської міської ради
 РІВНЕНСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ
 ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ № 11
 РІВНЕНСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
 33018, м.Рівне, вул.Данила Галицького,
 будинок 14А, тел. 63-79-95
 код 22562052

№ 695 від 20.12.2019 року

Довідка

про впровадження результатів завершеного дисертаційного дослідження
Поліщук Ольги Павлівни на тему: «**Формування морально-ціннісних
 орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи**»
 (спеціальність 011 – освітні, педагогічні науки)

В освітньо-виховному процесі загальноосвітньої школи №11 м. Рівне упродовж 2016-2019 р. р. впроваджувалися основні результати проведеної дослідно-експериментальної роботи Поліщук О. П.

Систематичне та детальне ознайомлення вчителів та практичних психологів із результатами дослідження Поліщук О. П. під час проведення семінарів, круглих столів і педагогічних рад сприяли формуванню у них творчого підходу до роботи з учнями початкових класів, удосконаленню умінь і навичок застосування під час організації і здійснення позакласної виховної роботи авторської методики і педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи у повсякденній практиці.

Упровадження в практику навчально-методичного посібника “Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи” сприяло підвищенню якості формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи в умовах запровадження Нової української школи.

Зважаючи на теоретичне і суто практичне освітньо-виховне значення результатів дисертаційної роботи Поліщук О. П., було прийнято рішення про доцільність їх подальшого застосування у виховній роботі вчителів початкових класів та організації і здійсненні морально орієнтованої суспільно корисної праці, масових і добродійних заходах.

Директор школи

Синяк Л. О.

**Рівненська загальноосвітня
школа №13 I-III ступенів**

вул. Гагаріна, 53, м. Рівне, 33022
тел. 0 (362) 24-12-13,
email:schoolrivnel3@gmail.com

Код ЄДРПОУ 13970562

Від 5.12.19 № 589
На № _____ від _____

ДОВІДКА

про експериментальну апробацію та упровадження
результатів дисертаційного дослідження

Поліщук Ольги Павлівни

з теми:

**«Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у
процесі позакласної виховної роботи»**
зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки

Поліщук О. П. упродовж 2017-2019 рр. упроваджувала в освітній процес загальноосвітньої школи № 13 м Рівне результати дисертаційного дослідження, спрямовані на формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. Авторка визначила, схарактеризувала й експериментально апробувала ефективність теоретичних підходів і розробленої авторської методики формування моральних цінностей молодших школярів та педагогічних умов її реалізації в освітньо-виховному процесі закладів початкової освіти.

Також експериментальним шляхом було перевірено ефективність розробленої авторської системи вправ і завдань з метою формування всіх складових морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Результати дисертаційного дослідження щодо формування морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи використовуються у проведенні семінарів, тренінгів, круглих столів з учителями, під час проведення засідань методичної ради, розгляду питань підвищення якості виховної роботи у школі в контексті Нової української школи.

Зважаючи на актуальність, теоретичну і практичну значущість результатів здійсненого Поліщук Ольгою Павлівною дослідження, авторського навчально-методичного посібника “Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи” було прийнято рішення щодо упровадження його у виховну практику зацікавлених закладів початкової освіти області.

Директор школи

Белік М. М.

Україна
Міністерство освіти і науки
ВІДДІЛ ОСВІТИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ
ОЛЕВСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
ОЛЕВСЬКА ЗАГАЛЬНООСВІТНЯ ШКОЛА І-ІІІ СТУПЕНІВ № 3

Ідентифікаційний код 22054999 11002 м. Олевськ Житомирської області
вул. Пушкіна, 246 2-15-60

« 20 » 12 2019 рік

№ 689

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Поліщук Ольги Павлівни
з теми:
«Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі
позакласної виховної роботи»
поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки

Матеріали дисертаційного дослідження Поліщук О. П. «Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи» впроваджувалися в навчально-виховний процес ЗОШ №3 м. Олевська, Житомирської області.

У роботі вчителів початкових класів та практичних психологів використовувалась розроблена Поліщук О. П. авторська методика формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи та педагогічні умови її ефективного впровадження у виховний процес. Запропонована методика побудована на сучасному теоретичному і практичному навчально-методичному матеріалі, доступна для учнів початкових класів і враховує їхні потреби, інтереси, мотиви, цінності та переконання.

За допомогою впровадженої авторської методики було визначено й впроваджено у виховний процес ефективні форми, методи і засоби роботи з молодшими школярами в процесі позакласної виховної роботи – тренінги, групові дискусії, тематичні та рольові ігри, мозковий штурм, аналіз та обговорення здобутих результатів, вироблення умінь і навичок вчителів з ефективного формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів.

Про повноту і доказовість результатів здійсненого Поліщук О. П. дослідження свідчить про систематичне використання вчителями початкових класів наукових праць (монографій, дисертацій та публікацій) зарубіжних і вітчизняних авторів. Вважаємо, що результати запропонованого дослідження можуть знайти подальше застосування під час вирішення актуальних питань морального виховання молодших школярів.

Директор школи

Бабич Р. Ф.

УКРАЇНА

УПРАВЛІННЯ ОСВІТИ І НАУКИ
РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

**РІВНЕНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ**

вул. В.Чорновола, 74, м. Рівне, 33028; тел.64-96-60, 64-96-61; факс 63-64-73

E-mail: roippo.rv@ukr.net, код ЄДРПОУ 02139765

13.01.2020 № 01-12/36

ДОВІДКА

про експериментальну апробацію та упровадження
результатів дисертаційного дослідження

Поліщук Ольги Павлівни

з теми:

**«Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі
позакласної виховної роботи»**

зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки

Поліщук О. П. упродовж 2017-2019 рр. упроваджувала в освітній процес Рівненського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти результати дисертаційного дослідження, спрямовані на формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. Авторка визначила, схарактеризувала й експериментально апробувала ефективність теоретичних підходів і розробленої авторської методики формування моральних цінностей молодших школярів та педагогічних умов її реалізації в освітньо-виховному процесі закладів початкової освіти, що пройшли апробацію під час проведення курсів з підвищення фахового рівня вчителів.

Також експериментальним шляхом було перевірено ефективність розробленої авторської системи вправ і завдань з метою формування всіх складових морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Результати дисертаційного дослідження щодо формування морально-ціннісних орієнтацій у процесі позакласної виховної роботи використовуються у проведенні семінарів, тренінгів, круглих столів з учителями, під час проведення курсів підвищення їхнього фахового рівня, засідань методичної ради, розгляду питань підвищення якості виховної роботи у закладах початкової освіти в контексті Нової української школи.

Зважаючи на актуальність, теоретичну і практичну значущість результатів здійсненого Поліщук Ольгою Павлівною дослідження, авторського методичного посібника “Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи” було прийнято рішення щодо їх упровадження у виховну практику зацікавлених закладів початкової освіти області.

Ректор
кандидат політичних наук
доцент

А.Л. Черній

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ЗАКАРПАТСЬКИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

вул. А. Волошина, 35, м. Ужгород, 88000 тел./факс: (03122) 61-42-75
web: <http://zakinppo.org.ua>, e-mail: info@zakinppo.org.ua Код ЄДРПОУ 02139723

від 19.11. 2019 р. № 620

На № _____ від _____ 20__ р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Поліщук Ольги Павлівни

на тему:

„Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи”

поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії
зі спеціальності 011 – освітні, педагогічні науки

На базі Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти впродовж 2016-2018 років проводилась апробація результатів дисертаційного дослідження Поліщук Ольги Павлівни з теми „Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи”. Розроблені авторкою матеріали: методика формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи, педагогічні умови її реалізацію у практику; навчально-методичний посібник „Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи”, інструктивно-методичні розробки, дидактичні засоби, розробки і сценарії морально орієнтованих масових і добродійних заходів, організації і здійснення суспільно корисної праці, застосування різних форм традиційних і інтерактивних форм і методик ігрової діяльності молодших школярів активно використовувались під час проведення лекційних і практичних занять на курсах підвищення фахового рівня вчителів початкових класів, написанні випускних робіт та авторських навчально-методичних матеріалів.

Результати дослідження Поліщук О.П. свідчать, що застосування запропонованих здобувачкою ефективних форм, методів і засобів формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи значно підвищило загальний фаховий рівень вчителів початкових класів, дало змогу накопичити власний досвід організації і здійснення морально орієнтованої суспільно корисної праці учнів початкової школи, ефективного їх залучення до масових добродійних заходів в умовах запровадження Нової української школи.

Директор інституту
кандидат педагогічних наук
доцент

Я.М. Сивохоп

УКРАЇНА

Міністерство освіти і науки України

Сатанівська селищна рада

ЗОШ I-III ступенів смт.Сатанів

Ідентифікаційний номер 26432375, 32034, Хмельницька область, Городецький район
смт.Сатанів, вул..Б.Хмельницького, 44
тел..(03851) 4-23-56; e-mail:satanivgromada@ukr.net

27 лютого 2019 року

№ 256

ДОВІДКА

про впровадження результатів наукового дослідження

Поліщук Ольги Павлівни

“Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи”

зі спеціальності 01 – освітні, педагогічні науки

Довідка засвідчує, що основні результати і висновки проведеної дослідно-експериментальної роботи Поліщук О. П. було впроваджено в освітньо-виховний процес початкових класів загальноосвітньої школи I-III ступенів смт Сатанів Городецького району Хмельницької області у 2016-2019 рр.

Дисертанткою було розроблено, упроваджено й експериментально апробовано ефективність методики і педагогічних умов формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи.

Результати дослідно-експериментальної роботи здобувачки засвідчили, що впровадження в освітньо-виховний процес ЗОШ I-III ступенів смт.Сатанів результатів дослідження сприяло ефективному формуванню морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. Упроваджені у практику форми, методи, прийоми й засоби, забезпечили умови ефективного удосконалення позакласної виховної роботи з морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів.

Здобуті результати дисертаційного дослідження Поліщук О.П. віднайшли застосування у процесі організації і здійснення навчально-пізнавальної, пошукової і дослідницької діяльності та суспільно-корисної праці й залучення молодших школярів початкових класів до морально орієнтованих масових і добродійних заходів.

Результати апробації дисертаційного дослідження О. П. Поліщук дають змогу зробити висновки про актуальність її результатів та доцільність впровадження у практику виховної роботи ЗОШ I-III ступенів смт.Сатанів.

Жицький В.Т.